

WYJĄTKOWA UNIWERSALNA WARTOŚĆ A MONITORING DÓBR ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

Podsumowanie projektu:

Doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń Norwegii i Polski.

Wydawca

© Polski Komitet Narodowy ICOMOS
i Narodowy Instytut Dziedzictwa
Warszawa 2011

Redaktor naukowy

Bogusław Szmygin

Zespół redakcyjny

Dąbrówka Lipska,
Anna Marconi-Betka,
Katarzyna Piotrowska

Tłumaczenie

Biuro Tłumaczeń Esplanada

Korekta językowa

Maria Gajda

Projekt graficzny, skład i przygotowanie do druku

Printomato Magda Piotrowska-Kloc

Druk i oprawa

Drukarnia Alf-Graf

ISBN

978-83-929119-6-8

Publikacja została wydana w ramach projektu: Doskonalenie systemów zarządzania dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu w oparciu o doświadczenia Norwegii i Polski

Beneficjent projektu:

Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków – ICOMOS

Partnerzy projektu:

Małopolski Wojewódzki
Konserwator Zabytków

Finansowanie:

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Wsparcie udzielone przez Islandię, Liechtenstein oraz Norwegię poprzez dofinansowanie ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego.

Spis treści

Wstęp

Bogusław Szmygin

strona **6**

I Część

1. Uzasadnienie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa w przeszłości i obecnie
Katarzyna Piotrowska
strona **10**
2. Określanie wyjątkowej uniwersalnej wartości dóbr światowego dziedzictwa – krytyczna analiza
Bogusław Szmygin
strona **26**
3. Monitoring miejsc światowego dziedzictwa
Zbigniew Mirek
strona **42**
4. Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości
Bogusław Szmygin
strona **58**
5. Wskaźniki w monitoringu dóbr światowego dziedzictwa
Bogusław Szmygin
strona **70**

II Część

1. **Kraków – historyczny zespół urbanistyczny. Ku nowej deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca światowego dziedzictwa i monitorowaniu zachowania atrybutów wartości**
Andrzej Siwek
strona **84**
 2. **Raport dotyczący deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości historycznego centrum Warszawy wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa**
Margerita Szulińska
strona **116**
 3. **Bryggen w Bergen**
miejsce światowego dziedzictwa
Johanne Gillow
strona **156**
 4. **Kościół drewniany południowej Małopolski wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa – deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości i propozycja monitoringu**
Anna Fortuna-Marek
strona **176**
 5. **O wyjątkowej uniwersalnej wartości kościoła w Urnes i jego otoczenia**
Ola Storsletten
strona **208**
 6. **Podejście metodologiczne do monitoringu dóbr światowego dziedzictwa UNESCO na podstawie wyjątkowej uniwersalnej wartości miasta Røros i jego okręgu górniczego**
Terje Nypan
strona **228**
- Noty o realizatorach projektu
strona **246**

WSTEP

Konwencja w sprawie ochrony dóbr światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego ma już blisko 40 lat. W tym czasie inicjatywa ta objęła cały świat, czego dowodem jest przyjęcie konwencji przez ponad 180 państw oraz ponad 900 najcenniejszych dóbr przyrody i kultury, reprezentujących dorobek całej ludzkości, wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Tak znaczna liczba krajów i dóbr objętych konwencją zbudowała jej popularność i prestiż. W powszechnej opinii jest to najbardziej udane międzynarodowe przedsięwzięcie w zakresie współpracy na rzecz kultury i przyrody. Jednak utrzymanie tej pozycji wymaga ciągłych działań skoncentrowanych przede wszystkim na zapewnieniu odpowiedniej jakości nowych wpisów oraz najwyższych standardów ochrony dóbr już na Listę wpisanych. Jest to zadanie coraz trudniejsze wobec wielkiej różnorodności światowego dziedzictwa oraz narastającego tempa przekształceń całego środowiska kulturowego i przyrodniczego.

Nowe wyzwania sprawiają, że światowe dziedzictwo musi wkroczyć w nową fazę funkcjonowania. Poprzednie dekady były poświęcone przede wszystkim rozpropagowaniu idei, wypracowaniu procedur, ratyfikacji konwencji przez jak największą liczbę krajów, stworzeniu zaplecza merytorycznego i organizacyjnego oraz wpisaniu na Listę najważniejszych dóbr, które mogły być uznane za światowe dziedzictwo. W kolejnym etapie trzeba przede wszystkim zapewnić najwyższe współczesne standardy ochrony dóbr już uznanych za światowe dziedzictwo. Od tego będzie zależało utrzymanie wiarygodności i prestiżu Listy.

Od uchwalenia konwencji zebrano bardzo wiele doświadczeń, które służą doskonaleniu systemu selekcji nowych nominacji oraz ochrony dóbr już wpisanych na Listę. Doświadczenia te wskazują, że niezwykle ważnym elementem wszelkich działań związanych z dobrami światowego dziedzictwa jest precyzyjne określenie ich wartości. Dobra są uznawane za światowe dziedzictwo, jeżeli można im przypisać tak zwaną wyjątkową uniwersalną wartość (OUV). Tak więc analiza dóbr (pretendujących lub uznanych za światowe dziedzictwo) ma na celu ujawnienie i określenie tej wartości. Celowi temu służą coraz doskonalsze standardy dokumentacji, coraz bardziej rozbudowane procedury oceny dóbr, coraz lepszy system monitoringu i coraz bardziej doświadczeni specjaliści zajmujący się tą problematyką. Jednak pomimo tych działań nadal nie można uznać, że wartość dóbr światowego dziedzictwa jest określana w sposób wystarczająco precyzyjny.

Komitet Światowego Dziedzictwa we współpracy z organizacjami doradczymi – ICOMOS, IUCN oraz ICCROM – określa procedury oceny dóbr, standardy ich ochrony oraz sprawuje kontrolę nad jej efektywnością. Zapewnienie ochrony dóbr uznanych za światowe dziedzictwo jest obowiązkiem państw-stron oraz ich bezpośrednich zarządców. W praktyce jednak doskonalenie metodologii analizy dóbr i ich zarządzania może być przedmiotem współpracy różnych partnerów. Ogromne znaczenie w tym względzie mają bowiem doświadczenia zdobywane w trakcie kolejnych lat ochrony i zarządzania dobrami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa. Dlatego w doskonaleniu metodologii światowego dziedzictwa, w poszukiwaniu coraz lepszych metod określania OUV, trzeba po prostu z nich korzystać.

Idea zorganizowania współpracy różnych partnerów zaangażowanych w analizę i ochronę dóbr światowego dziedzictwa legła u podstaw polsko-norweskiego programu badawczego pt. *Doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń Norwegii i Polski*.

Projekt realizowały instytucje pełniące różne funkcje i mające w związku z tym różne doświadczenia. Komitety Narodowe ICOMOS – polski i norweski – grupują specjalistów, którzy uczestniczą w kolejnych fazach oceny wartości i monitoringu dóbr światowego dziedzictwa. Narodowy Instytut Dziedzictwa koordynuje i nadzoruje wszelkie działania związane ze światowym dziedzictwem w Polsce. Z kolei małopolski wojewódzki konserwator zabytków opiniuje i decyduje o ochronie dwóch wybranych do programu dóbr – historycznego centrum Krakowa oraz drewnianych kościołów południowej Małopolski. Każda z tych instytucji ma wieloletnie doświadczenia związane ze światowym dziedzictwem.

Bezpośrednią inspiracją do podjęcia projektu były doświadczenia pierwszego raportu okresowego UNESCO. Raport pokazał, że większość miejsc wpisanych na Listę posiada niekompletną dokumentację z punktu widzenia dzisiejszych standardów, co w praktyce uniemożliwia właściwą ochronę i zarządzanie. Szczególnie istotny jest brak precyzyjnego określenia wyjątkowej uniwersalnej wartości. W wyniku raportu zalecono aktualizację tzw. orzeczeń OUV oraz usprawnienie systemu zarządzania.

Generalnym celem projektu było więc zebranie materiałów do przygotowania nowych orzeczeń o wyjątkowej uniwersalnej wartości, dla dóbr światowego dziedzictwa w Polsce i Norwegii. W szczególności, na podstawie analizy systemów ochrony wybranych dóbr oraz wymiany doświadczeń i współpracy ze społecznością ekspertów, miały zostać zidentyfikowane i określone trzy elementy: wartości dobra (OUV), atrybuty tej wartości oraz wskaźniki umożliwiające monitoring poszczególnych dóbr.

Aby zebrane w poszczególnych krajach doświadczenia można było porównać, zdecydowano o objęciu projektem dóbr należących do podobnych grup typologicznych. Z każdego kraju wybrano po dwa miasta historyczne oraz drewniane kościoły.

KRAJ	DOBRO	ROK WPISANIA	KRYTERIA
Polska	Historyczne centrum Warszawy	Data wpisu: 1980	Kryteria: II, VI
Norwegia	Bryggen	Data wpisu: 1979	Kryterium: III
Polska	Historyczne centrum Krakowa	Data wpisu: 1978	Kryterium: IV
Norwegia	Miasto Røros i jego okręg górniczy	Data wpisu: 1980, 2010	Kryteria: III, IV, V
Polska	Drewniane kościoły południowej Małopolski	Data wpisu: 2003	Kryteria: III, IV
Norwegia	Kościół słupowy Urnes	Data wpisu: 1979	Kryteria: I, II, III

Z punktu widzenia realizacyjnego projekt był podzielony na cztery zadania stanowiące rzeczową i organizacyjną całość. W sumie miały one kompleksowo opracować problem i dlatego obejmowały: zebranie materiałów i informacji potrzebnych do określenia wyjątkowej uniwersalnej wartości, opracowanie atrybu-

tów wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu (dla wybranych dóbr), analizę informacji i sporządzenie raportów, przedstawienie wyników w formie bazy danych (strona WWW) oraz publikacji końcowej.

Z punktu widzenia poznawczego w realizacji programu można wyróżnić trzy zasadnicze obszary. Obszar pierwszy stanowiło poznanie dóbr wybranych do realizacji programu oraz generalnych zasad systemów ochrony zabytków w Polsce i Norwegii. Obszar drugi stanowiło gromadzenie informacji na temat określania OUV i monitoringu dóbr WH oraz opracowywanie metody analizy dóbr wraz z określeniem atrybutów i wskaźników (w ramach tego etapu odbywały się seminaria). Obszar trzeci polegał na konfrontacji ustaleń teoretycznych z materiałami dotyczącymi poszczególnych dóbr (miejsc objętych programem).

Rezultatem prac były syntetyczne opracowania ujmujące wszystkie elementy wymagane w nowych orzeczeniach OUV. Materiały te zostały opracowane przez autorów zajmujących się poszczególnymi dobrami: Anną Fortuną-Marek (małopolskie kościoły), Johanne Gillow (Bryggen), Terje M. Nypana (Røros), Andrzeja Siwka (Kraków), Olego Storslettена (kościół w Urnes), Margeritę Szulińską (Warszawa).

Przyjęty system opracowania programu znalazł odzwierciedlenie w publikacji. Składa się ona z dwóch części. W pierwszej przedstawione zostały wyniki prac, które można określić jako teoretyczne opracowanie projektu. Są to przede wszystkim materiały związane z przedstawieniem stanu wiedzy na temat określania OUV, oraz atrybutów i wskaźników, a także na temat monitoringu.

W części drugiej znajdują się streszczenia analiz wykonanych dla 6 dóbr, które były przedmiotem opracowania w ramach projektu. Dla każdego z dóbr wykonano analizy obejmujące trzy etapy. W pierwszym zebrano i przeanalizowano informacje na temat wartości tych dóbr – celem była weryfikacja określonej poprzednio OUV. W etapie drugim nastąpiło określenie atrybutów – w każdym przypadku zestaw atrybutów był opracowany indywidualnie. Trzeci etap polegał na przyjęciu zbioru wskaźników służących pomiarowi ewentualnych zmian stanu atrybutów.

Przyjęte ograniczenia objętościowe dla artykułów sprawiły, że najobszerniejsze są charakterystyki poszczególnych dóbr i opisy ich wartości, natomiast atrybuty OUV i ich wskaźniki przedstawiono w tabelach.

Zaproponowana w ramach projektu metodologia polegająca na określaniu atrybutów i wskaźników wymaga dalszego dopracowania i sprawdzenia. Dlatego też nie zdecydowano się na przyjęcie ujednoliconego formatu w przedstawianiu poszczególnych dóbr. Każdy z autorów opracował i przedstawił syntezę jednego dobra w ramach generalnego schematu (przedstawienie OUV, atrybuty, wskaźniki), jednak sposób opracowania i przedstawienia wyników ma charakter autorski.

Ważnym elementem projektu było również opracowanie strony internetowej poświęconej światowemu dziedzictwu. Na stronie tej przedstawiono realizację projektu, ale przede wszystkim bardzo wiele informacji związanych ze światowym dziedzictwem – dokumentów, prezentacji miejsc, raportów, linków. Jest to pierwsza tego typu strona internetowa w Polsce. Charakter zgromadzonych na niej informacji sprawia, że powinna być wykorzystywana zarówno przez osoby profesjonalnie zajmujące się ochroną zabytków, jak i osoby tylko zainteresowane tematyką światowego dziedzictwa.

Realizatorzy projektu dziękują wszystkim osobom i instytucjom, których życzliwość i współpraca umożliwiły jego realizację.

Bogusław Szmygin
kierownik merytoryczny projektu

UZASADNIENIE WPISU NA LISTĘ ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA W PRZESZŁOŚCI I OBECNIE

Katarzyna Piotrowska

Wprowadzenie

Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego została przyjęta przez Konferencję Generalną UNESCO 16 listopada 1972 r. Jest to umowa międzynarodowa, w której określono zasady i zalecenia dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego o szczególnym znaczeniu dla ludzkości. Oprócz konwencji światowego dziedzictwa UNESCO, której tekst pozostaje niezmienny od 1972 r., zasady i procedury związane ze światowym dziedzictwem, w tym zalecenia dla państw sygnatariuszy konwencji, są zawarte w dołączonym do niej dokumencie wykonawczym: wytycznych operacyjnych dotyczących realizacji konwencji światowego dziedzictwa – *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (w skrócie z j. polskiego: wytyczne operacyjne¹). Wytyczne operacyjne są systematycznie aktualizowane w miarę dopracowywania zasad oraz w odpowiedzi na zmieniającą się percepcję dziedzictwa. Obowiązująca wersja weszła w życie w 2008 r.

Obok Zgromadzenia Ogólnego głównym organem wykonawczym konwencji światowego dziedzictwa jest Międzyrządowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego (w skrócie: Komitet Światowego Dziedzictwa), który tworzą reprezentanci 21 krajów wybieranych na okres 4 lat². Komitet jest odpowiedzialny m.in. za ustalanie, aktualizację i rozpowszechnianie Listy Światowego Dziedzictwa oraz ustalenie kryteriów, na podstawie których dobro dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego może być na nią wpisane.

Komitet ma do swojej dyspozycji Centrum Światowego Dziedzictwa, które sprawuje funkcję jego sekretariatu, oraz organizacje doradcze: Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS, Międzynarodową Unię Ochrony Przyrody IUCN oraz Międzynarodowy Ośrodek Studiów nad Ochroną i Restauracją Dóbr Kultury ICCROM. Wszystkie te organizacje razem z państwami, które przystąpiły do konwencji, współtworzą system światowego dziedzictwa.

Podstawowe terminy i pojęcia

Lista Światowego Dziedzictwa

W preambule do konwencji stwierdzono, że „niektóre z dóbr dziedzictwa kulturalnego i naturalnego mają wyjątkowe znaczenie uzasadniające konieczność ich zachowania jako elementu światowego dziedzictwa całej ludzkości”³. W celu realizacji tego postulatu w ramach konwencji światowego dziedzictwa stworzono systematycznie aktualizowaną Listę Światowego Dziedzictwa. Jest to lista dóbr, które Komitet uznał „za mające wyjąt-

¹ Wszystkie cytaty z wytycznych operacyjnych podano w tłumaczeniu własnym.

² Art. 9. konwencji światowego dziedzictwa UNESCO mówi, że „państwa będące członkami Komitetu Dziedzictwa Światowego sprawują swój mandat od końca sesji zwyczajnej Konferencji Generalnej, podczas której zostały wybrane, do końca trzeciej kolejnej sesji zwyczajnej”. W praktyce mandat trwa do końca drugiej kolejnej sesji zwyczajnej Konferencji Generalnej, czyli 4 lata. Państwa dobrowolnie skracają kadencję, aby zapewnić rotację i możliwość uczestnictwa w Komitecie jak największej liczbie krajów.

³ Konwencja światowego dziedzictwa UNESCO; Dziennik Ustaw 1976 nr 32, poz. 190; preambula.

⁴ W dokumentach, opracowaniach i literaturze w j. polskim używane są terminy „wyjątkowa powszechna wartość”, „unikatowa uniwersalna wartość”, „unikatowa powszechna wartość” lub „wyjątkowa uniwersalna wartość”. W artykule przyjęto termin „wyjątkowa uniwersalna wartość”.

⁵ Konwencja światowego dziedzictwa UNESCO, art. 11.

kową powszechną wartość⁴ na podstawie kryteriów ustalonych przez siebie"⁵. Należy dodać, że wpisanie dobra na Listę Światowego Dziedzictwa może nastąpić tylko na wniosek i za zgodą zainteresowanego państwa, na którego terytorium jest ono położone⁶.

Definicje dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego zostały podane w artykułach 1 i 2 konwencji. Dziedzictwo kulturowe to pojedyncze obiekty lub zespoły mające wyjątkową uniwersalną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki oraz miejsca zabytkowe o wyjątkowej wartości z historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego punktu widzenia. Dziedzictwo przyrodnicze stanowią pomniki, formacje geologiczne i fizjograficzne oraz miejsca przedstawiające wyjątkową uniwersalną wartość z punktu widzenia naukowego lub estetycznego.

W tekście wytycznych operacyjnych z 1987 r. pojawia się bardziej uszczegółowione określenie miast, a dokładniej „grupy budynków miejskich”, które w kolejnych latach było rozwijane. Kolejnym uzupełnieniem definicji dziedzictwa było wprowadzenie terminu „krajobraz kulturowy” rozumianego jako „wspólne dzieło przyrody i człowieka”, zgodnie z art. 1 konwencji. Zapisy dotyczące krajobrazów kulturowych pojawiły się w wytycznych operacyjnych z 1994 r., po tym jak rok wcześniej na listę zostało wpisane pierwsze dobro w tej kategorii w wyniku rozszerzenia o kryterium kulturowe wpisu Parku Narodowego Tongariro z Nowej Zelandii.

Wyjątkowa uniwersalna wartość⁷

Żaden obiekt, grupa czy miejsce nie może być wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa, jeżeli nie posiada wyjątkowej uniwersalnej wartości. Jednak w konwencji nie podano jej wyczerpującej definicji. W paragrafie 6 stwierdzono, że przy całkowitym poszanowaniu suwerenności państw i bez naruszania praw rzeczowych do dziedzictwa o wyjątkowym znaczeniu stanowi ono dziedzictwo powszechne i z tego powodu społeczność międzynarodowa ma obowiązek współdziałać w jego ochronie. W takim kontekście termin „uniwersalny” odnosi się do znaczenia przypisywanego dziedzictwu o wybitnej wartości. Innymi słowy, dzięki wyjątkowej wartości dziedzictwo jest ważne dla społeczności całego świata i dlatego powinno być zachowane. Dodatkowo w pierwszych wytycznych operacyjnych z października 1977 r. stwierdzono, że termin „uniwersalny” we frazie „wyjątkowa uniwersalna wartość” wymaga komentarza, ponieważ opinie dotyczące znaczenia różnią się w zależności od kręgu kulturowego i czasu. Uznano, że termin „uniwersalny” powinien się odnosić do dóbr wysoce reprezentatywnych dla kultur, których są częścią⁸. Pomocne w zrozumieniu problemu związanego z pojęciem „wyjątkowa uniwersalna wartość” i możliwościami różnych interpretacji są wnioski ze spotkania eksperckiego, które odbyło się w 1998 r. w Amsterdamie w ramach prac nad strategią dotyczącą światowego dziedzictwa. W jego trakcie zaproponowano inną interpretację pojęcia. Uznano, że wyjątkowa uniwersalna wartość to „wyjątkowa odpowiedź na zagadnienia o naturze uniwersalnej, powszechne dla lub podejmowane przez wszystkie kultury [...], mające związek z ludzką kreatywnością i skutkujące zróżnicowaniem kulturowym”⁹. W tak sformułowanej definicji termin „uniwersalny” odnosi się do cech zjawiska, któremu przypisuje się

⁶ Tamże, art. 11.

⁷ Podsumowanie dotychczasowych rozważań na temat definicji i znaczenia terminu „wyjątkowa uniwersalna wartość” dóbr kulturowych stanowi publikacja wydana w 2008 r. przez Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS zatytułowana *The World Heritage List. What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*.

⁸ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Paryż 20 października 1977 r. (CC-17/CONF.001/8 Rev.), par. 6 i wytyczne z 1978 r. przyjęte w trakcie pierwszego posiedzenia Komitetu i zmienione podczas drugiej sesji (WHC/2), par. 6; oraz projekt wytycznych: *Operational Guidelines for the World Heritage Committee*, Paryż 27 czerwca – 1 lipca 1977 r. (CC-77/CONF.001/8), par. 7.

⁹ *The World Heritage List. What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS 2008, str. 13-14; oraz aneks I E, str. 67-68;

wyjątkową wartość: to zjawisko jest powszechne (uniwersalne), a nie jego znaczenie.

W kolejnych wytycznych operacyjnych zmieniają się wymagania dla proponowanych do wpisu dóbr, których spełnienie dopiero dowodzi, że obiekt posiada wyjątkową uniwersalną wartość upoważniającą go do znalezienia się na Liście Światowego Dziedzictwa. Powoli następuje powiązanie wartości dobra ze zobowiązaniem do jego zachowania. Zgodnie z zapisami pierwszych wytycznych operacyjnych dobro kulturowe uważa się za posiadające wyjątkową uniwersalną wartość, jeżeli spełnia jedno lub więcej kryteriów ustanowionych przez Komitet. Jako warunek dodatkowy, ale niepowiązany z oceną wartości, przyjęto konieczność wypełniania przez dobro testu autentyczności. Zmiana ta zachodzi już w 1980 r. Dobro posiada wyjątkową uniwersalną wartość, jeżeli oprócz co najmniej jednego z kryteriów spełnia również warunek autentyczności¹⁰. Kolejna istotna zmiana została wprowadzona w wytycznych z 1988 r. Oprócz wcześniej wprowadzonych warunków dobro w ramach testu autentyczności musi posiadać odpowiednią ochronę prawną i mechanizmy zarządzania zapewniające jego właściwą konserwację oraz integralność¹¹.

Kolejne zmiany w określeniu „wyjątkowej uniwersalnej wartości”, obowiązujące do dzisiaj, zostały wprowadzone w wytycznych operacyjnych z 2005 r.:

Wyjątkowa uniwersalna wartość to znaczenie kulturowe lub przyrodnicze, które jest tak wyjątkowe, że przekracza granice narodowe i ma powszechne znaczenie dla obecnych i przyszłych pokoleń całej ludzkości. W związku z tym stała ochrona tego dziedzictwa ma dla społeczności międzynarodowej, jako całości, pierwszorzędne znaczenie. Komitet Światowego Dziedzictwa definiuje kryteria wpisywania dóbr na Listę Światowego Dziedzictwa.

I dalej:

Aby zostać uznany za posiadające wyjątkową uniwersalną wartość, dobro musi również spełniać warunki integralności lub autentyczności oraz posiadać odpowiedni system ochrony i zarządzania zapewniający jego zachowanie.¹²

Podając definicję wyjątkowej uniwersalnej wartości, odwołano się pośrednio do preambuły konwencji – podano znaczenie i skutki posiadania tejże wartości, a nie jej definicję. Paragraf mówi o znaczeniu pewnej grupy obiektów, których ochrona leży w interesie społeczności całego świata. Poprzez powiązanie faktu posiadania wartości z oceną stanu zachowania (warunek autentyczności i integralności) oraz systemem ochrony i zarządzania z jednej strony sprawiono, że koncepcja światowego dziedzictwa – w której bardzo istotne jest powiązanie wartości dobra z koniecznością i zobowiązaniem do jego ochrony – stała się bardziej czytelna, natomiast z drugiej strony utrudniono próby zdefiniowania i zrozumienia, szczególnie przez osoby spoza „kręgu światowego dziedzictwa”, fundamentalnego pojęcia konwencji.

Od chwili przyjęcia konwencji światowego dziedzictwa kwestia definicji i interpretacji pojęcia „wyjątkowa uniwersalna wartość” jest nieprzerwanie tematem dyskusji. Zmiany w podejściu przekładają się na kształt Listy Światowego Dziedzictwa. Z listy dóbr wybitnych (ale również pewnych rzadkości) staje się ona powoli rejestrem dokumentującym różnorodność zjawisk, pretendującym do miana reprezentatywnego i wyważonego dokumentu czasów minionych i współczesnych.

dokumenty informacyjne przygotowane na 22. sesję Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO: WHC-98/CONF.203/INF.7 (<http://whc.unesco.org/en/sessions/22COM/documents/>).

¹⁰ Wytyczne operacyjne 1980, par. 18 (WHC/2 Revised (October 1980)).

¹¹ Wytyczne operacyjne, grudzień 1988 (WHC/2/Revised December 1988), par. 24.

¹² Wytyczne operacyjne, luty 2005 (WHC.05/02 2 February 2005), par. 49 i 78.

Kryteria wyboru

Podstawą wpisu danego dobra na Listę Światowego Dziedzictwa, zgodnie z obowiązującymi wytycznymi operacyjnymi, jest spełnienie co najmniej jednego z 10 kryteriów ustanowionych przez Komitet Światowego Dziedzictwa, warunku integralności i autentyczności oraz posiadanie odpowiedniego systemu ochrony i zarządzania¹³. Miejsce posiada wyjątkową uniwersalną wartość, jeżeli:

- I – stanowi wybitne dzieło twórczego geniuszu człowieka; lub
- II – ukazuje znaczącą wymianę wartości zachodzącą w danym czasie lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury bądź techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki albo projektowania krajobrazu; lub
- III – niesie unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej bądź cywilizacji wciąż żywej albo już nieistniejącej; lub
- IV – jest wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości; lub
- V – jest wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania lądu lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli dane dobro stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian; lub
- VI – jest powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami bądź żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu (Komitet jest zdania, że kryterium to powinno być stosowane na ogół łącznie z innymi kryteriami); lub
- VII – obejmuje najbardziej niezwykle zjawiska przyrodnicze lub obszary o wyjątkowym naturalnym pięknie i znaczeniu estetycznym; lub
- VIII – stanowi wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla głównych etapów historii Ziemi, włączając świadectwa rozwijającego się na niej życia; trwających procesów geologicznych istotnych w tworzeniu rzeźby terenu bądź form geomorfologicznych lub fizjograficznych o dużym znaczeniu; lub
- IX – stanowi wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla trwających procesów ekologicznych i biologicznych istotnych w ewolucji i rozwoju ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych lądowych, słodkowodnych, nadbrzeżnych i morskich; lub
- X – obejmuje siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochrony *in situ* różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody.

Należy pamiętać, że na przestrzeni lat zmieniał się sposób definiowania poszczególnych kryteriów. Fakt ten jest niezmiernie istotny w przypadku wstecznego opracowywania „deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości” dóbr światowego dziedzictwa, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

Kryteria dla dóbr kulturowych przyjęte w pierwszych wytycznych operacyjnych w 1977 r. miały brzmienie jak poniżej.

¹³ Wytyczne operacyjne 2008, par. 77 i 78.

Dobro powinno:

- I – stanowić unikatowe osiągnięcie artystyczne bądź estetyczne, arcydzieło twórczego geniuszu człowieka; lub
- II – wywrzeć znaczący wpływ, w danym czasie lub w obrębie regionu kulturowego świata, w sferze rozwoju architektury, sztuki monumentalnej, projektowania ogrodów i krajobrazu, sztuk pokrewnych, planowania miast albo osiedli ludzkich; lub
- III – być unikatowe, wyjątkowo rzadkie albo o szczególnej wartości starożytnej; lub
- IV – należeć do grupy najbardziej charakterystycznych przykładów typu budowli, typu reprezentującego ważny rozwój kulturowy, społeczny, artystyczny, naukowy, technologiczny czy przemysłowy; lub
- V – być charakterystycznym przykładem znaczącego tradycyjnego stylu architektury, metod konstrukcyjnych lub osadnictwa, które jest delikatne z natury bądź też stało się podatne na zagrożenia pod wpływem nieodwracalnych zmian społeczno-kulturowych lub gospodarczych; lub
- VI – być mocno powiązane z ideami lub wierzeniami, z wydarzeniami bądź z osobami o wyjątkowej historycznej wadze lub znaczeniu.

W trakcie pierwszego posiedzenia Komitetu i dyskusji nad zaproponowanymi kryteriami wyboru zwrócono uwagę na trudności, m.in. ze względu na zmieniającą się i subiektywną ocenę jakości dziedzictwa, wpływ zachodniego podejścia do ochrony i konserwacji, różnicę w ocenach z perspektywy krajowej i międzynarodowej. Uznano wtedy, że przyjęte kryteria będą musiały podlegać zmianom w miarę zdobywania doświadczeń w ocenie kandydatur¹⁴ i to założenie jest w praktyce realizowane.

Pierwsza zmiana w definicji kryteriów miała miejsce już w 1980 r. Zmiany dotyczyły wszystkich kryteriów kulturowych poza I. W 1983 r. zmieniono brzmienie kryteriów I i II. Kolejne zmiany miały miejsce w 1994 r. i były związane z wprowadzeniem kategorii „krajobraz kulturowy”. Dotyczyły one wszystkich kryteriów poza I. Przy kolejnej aktualizacji wytycznych operacyjnych w 1996 r. uzupełniono kryteria II i IV o zapis odnoszący się do osiągnięć technicznych (związanych z rozwojem przemysłowym i technologicznym). Ostatnią zmianę w definicji kryteriów wprowadzono w 2005 r. i dotyczyła ona jedynie kryterium V – zapis rozszerzono o tradycyjne użytkowanie obszarów morskich.

Zmiany wprowadzono również w definicjach kryteriów dla dóbr przyrodniczych. W 1980 r. miała miejsce pierwsza zmiana, która dotyczyła kryteriów III i IV, w 1983 r. wprowadzono kolejne w definicji kryterium III. Najwięcej i najistotniejsze zmiany wprowadzono w 1994 r. Dotyczyły one brzmienia wszystkich kryteriów. W 2005 r. połączono kryteria kulturowe i przyrodnicze, zmieniając jednocześnie ich numerację i w przypadku kryteriów przyrodniczych – kolejność. Kryteria przyrodnicze otrzymały kolejno numery: I-VIII, II-IX, III-VII oraz IV-X.

Określenie, czy nominowany obiekt, zespół lub miejsce jest wyjątkowym przykładem określonego zjawiska, możliwe jest jedynie poprzez pokazanie go na tle innych dóbr mających takie same lub podobne cechy. Podstawową rolę w uzasadnieniu wyboru kryteriów i określeniu znaczenia miejsca spełniała – i nadal spełnia – analiza porównawcza z innymi podobnymi obiektami oparta na dostępnych źródłach, w tym studiach tematycznych opracowywanych przez ICOMOS i IUCN. W pierwszym okresie, zgodnie z zapisem wytycznych operacyjnych z 1978 r., analiza dotyczyła porównania stanu zachowania dobra ze stanem innych dóbr kulturowych pochodzących z tego samego okresu i należących do tego samego typu

¹⁴ Decyzja Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO z 1977 r. nr OICOM VI.A(a).19; dostępna pod adresem <http://whc.unesco.org>.

oraz kategorii¹⁵. Zasady zmieniły się w następnych latach. Od przyjęcia nowej wersji wytycznych w 1980 r. jako dodatkowy element, brany pod uwagę przez Komitet Światowego Dziedzictwa w ocenie dobra, stało się właśnie porównanie z innymi dobrami tego samego typu, pochodzącymi z tego samego okresu, położonymi w danym kraju i poza jego granicami. Od tego czasu wykonanie analizy porównawczej stało się też obligatoryjne dla kandydatur na Listę Światowego Dziedzictwa¹⁶. Jej celem jest pokazanie wagi i znaczenia dobra w kontekście krajowym, regionalnym oraz międzynarodowym.

Integralność i autentyczność

Miejsca kulturowe proponowane do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa muszą spełniać warunek autentyczności i integralności, natomiast dobra przyrodnicze – warunek integralności.

Warunek autentyczności jest wymogiem w stosunku do dóbr wpisywanych na Listę Światowego Dziedzictwa od początku jej istnienia. Odwołując się do wytycznych operacyjnych z 1977 r., test autentyczności dotyczył projektu, materiałów, wykonania i otoczenia. Rozpatrując kwestię autentyczności, nie powinno się ograniczać do oryginalnej formy i struktury, ale też wziąć pod uwagę kolejne modyfikacje i rozbudowy, które miały miejsce i które jako takie posiadają wartości artystyczne i historyczne¹⁷. W wytycznych z 1980 r. wprowadzono dodatkowy zapis dotyczący rekonstrukcji, który mówi, że jest ona dopuszczalna jedynie w uzasadnionych przypadkach i tylko wtedy, gdy została przeprowadzona na podstawie kompletnej i szczegółowej dokumentacji oryginału¹⁸. W 1994 r. wytyczne dotyczące oceny autentyczności uzupełniono o wyróżniający charakter i elementy krajobrazu kulturowego¹⁹.

W miarę ewolucji percepcji dziedzictwa i rozszerzania Listy Światowego Dziedzictwa tradycyjne – materiałowe – podejście do oceny autentyczności przestało być wystarczające, ponieważ uniemożliwiałoby uznanie części wartości dziedzictwa i wykluczało rozważanie niektórych grup obiektów i obszarów. W 1994 r. miała miejsce konferencja w Nara na temat autentyczności w relacji do konwencji światowego dziedzictwa. W jej wyniku ogłoszono dokument z Nara dotyczący autentyczności (ang. *Nara Document on Authenticity*), który został przyjęty przez Komitet Światowego Dziedzictwa i stał się punktem odniesienia oraz pomocą w ocenie autentyczności miejsc kulturowych światowego dziedzictwa. Zgodnie z obowiązującymi obecnie wytycznymi operacyjnymi miejsce jest autentyczne, jeżeli jego wartość jest prawdziwie i wiarygodnie wyrażona poprzez kilka atrybutów – nośników tychże wartości, włączając w to: formę i projekt, materiały i substancje, wykorzystanie i funkcję, tradycje, techniki i systemy zarządzania, lokalizację i otoczenie, język i inne formy dziedzictwa niematerialnego, nastroj i wrażenie oraz inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne²⁰. Lista atrybutów, które należy wziąć pod uwagę przy ocenie autentyczności, jest otwarta. Dodatkowo, w zależności od charakteru dobra i jego wartości, niektóre aspekty mogą być bardziej istotne niż pozostałe. W trakcie oceny autentyczności w pierwszej kolejności powinno się podać wszystkie istotne atrybuty, a następnie w deklaracji określić, do jakiego stopnia są one autentyczne.

Spełnienie warunku integralności jest wymogiem w stosunku do dóbr przyrodniczych od początku tworzenia Listy Światowego Dziedzictwa. Od 2005 r. muszą go również spełniać dobra kulturowe proponowane do wpisu. Integralność w kontekście światowego dziedzictwa jest miarą pełni i nienaruszenia dziedzictwa

¹⁵ Wytyczne operacyjne 1977-1978, par. 8.

¹⁶ Wytyczne operacyjne 1980, par. 18 pkt b); par. 23 oraz par. 33 pkt V.

¹⁷ Wytyczne operacyjne 1977, par. 8-9.

¹⁸ Wytyczne operacyjne 1980, par. 18a.

¹⁹ Wytyczne operacyjne 1994, par. 24.

²⁰ Wytyczne operacyjne 2005, par. 79-86.

oraz jego atrybutów²¹. W przypadku obiektów kulturowych oznacza integralność poszczególnych elementów: strukturalno-historyczną, w kontekście przestrzenno-społecznym: integralność funkcji i powiązań funkcjonalnych oraz integralność wizualną.

Odniesienia do integralności dóbr kulturowych pojawiają się już we wcześniejszych wersjach wytycznych operacyjnych. W wytycznych z 1988 r. w par. 24 zawierającym kryteria jest zdanie odnoszące się do integralności dobra, dla zachowania której potrzebne są odpowiednie mechanizmy. Mimo to zrozumienie i ocena integralności miejsc kulturowych światowego dziedzictwa nastrożają wiele trudności. Obecnie nie ma wystarczających wytycznych do jej określenia i oceny.

W tym miejscu należy dodać, że z oceną integralności i autentyczności miejsca bezpośrednio wiąże się określenie i wytyczenie jego granic²², zarówno w sensie fizycznym, jak i koncepcyjnym.

Ochrona i zarządzanie

Konwencja światowego dziedzictwa przyjęta przez dane państwo zobowiązuje je do ustanowienia efektywnych sposobów identyfikacji, ochrony, konserwacji i prezentacji dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego na swoim terytorium (art. 4 i 5 konwencji). Każdy obiekt znajdujący się na Liście powinien mieć odpowiedni plan zarządzania lub inny udokumentowany system zarządzania zapewniający właściwą i efektywną ochronę.

Gospodarowanie miejscami światowego dziedzictwa było tematem podejmowanym od początku konwencji światowego dziedzictwa UNESCO. Podstawową zasadą obowiązującą w zarządzaniu miejscami światowego dziedzictwa jest zarządzanie oparte na określeniu wartości i znaczenia miejsca, a także ochronie tychże wartości.

Efektywne zarządzanie – według wytycznych operacyjnych – polega na określeniu cyklu działań długoterminowych i bieżących, których zadaniem jest ochrona, konserwacja i prezentacja dobra. Zarządzanie opiera się na dogłębnej analizie wartości i znaczenia miejsca oraz jego funkcjonowania w określonej rzeczywistości prawnej, ekonomicznej i społecznej. Systemy zarządzania różnią się w zależności od typu dziedzictwa, kontekstu regionalnego, potrzeb i perspektyw oraz innych czynników. Wspólnymi elementami efektywnego systemu zarządzania, zgodnie z zapisem w wytycznych operacyjnych, mogą być m.in.:

- głębokie, podzielane przez interesariuszy zrozumienie dobra;
- cykl planowania, realizacji, monitorowania, oceny i reakcji;
- alokacja potrzebnych zasobów;
- odpowiedzialny, transparentny opis funkcjonowania systemu zarządzania.

Celem ochrony światowego dziedzictwa jest zapewnienie jak najdłuższego trwania miejsc reprezentujących dorobek ludzkości oraz piękno i różnorodność naszego globu. Korzystanie z dziedzictwa jest naszym prawem, a obowiązkiem – przekazanie go tym, którzy przyjdą po nas. Cele konwencji światowego dziedzictwa mogą być osiągnięte jedynie poprzez wzmocnienie funkcji miejsc światowego dziedzictwa w życiu mieszkańców terenów, na których one się znajdują (art. 5 konwencji). Ważną częścią planowania zarządzaniem miejsc o wyjątkowej uniwersalnej wartości jest więc identyfikacja głównych interesariuszy i doprowadzenie do współpracy na rzecz ochrony i rozwoju danego miejsca.

²¹ Wytyczne operacyjne 2008, par. 87-95.

²² Tamże, par. 99-107.

Uzasadnienie wpisu, deklaracja znaczenia i deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości

Fakt posiadania wyjątkowej uniwersalnej wartości przez miejsce proponowane do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa ostatecznie stwierdza Komitet Światowego Dziedzictwa. Podstawą decyzji jest ocena i rekomendacje przedstawione przez Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków i Miejsc ICOMOS lub Międzynarodową Unię Ochrony Przyrody IUCN.

W słownictwie, sposobie definiowania i zasadach sporządzania dokumentu określającego wartość miejsc wpisywanych na Listę Światowego Dziedzictwa istnieje niekonsekwencja – zarówno w wytycznych operacyjnych, jak i w dokumentach organizacji doradczych i decyzjach przyjmowanych przez Komitet Światowego Dziedzictwa. W 2008 r. na zlecenie Centrum Światowego Dziedzictwa ICCROM sporządził raport²³, w którym podejmuje problem opracowywania deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości. Analiza wykonana przez ICCROM potwierdza brak konsekwencji, szczególnie w ostatnich latach, i wywołane tym zamieszanie związane z deklaracją znaczenia oraz deklaracją wyjątkowej uniwersalnej wartości.

1. Uzasadnienie nominacji przez państwo składające wniosek

Pierwszy format dokumentacji do wniosku o wpis został przyjęty w wytycznych operacyjnych w 1977 r.²⁴ W kwestii uzasadnienia wpisu dóbr kulturowych wymagane było, aby uzasadnienie było ono oparte na kryteriach wymienionych w par. 7, co oznacza, że w uzasadnieniu nie było konieczności odnoszenia się do autentyczności miejsca, o której była mowa w par. 9 tychże wytycznych. W przypadku dóbr przyrodniczych uzasadnienie powinno było się opierać na kryteriach wymienionych w par. 10 i 11, a to oznaczało, że oprócz kryteriów w uzasadnieniu należało wziąć pod uwagę integralność miejsca. W tym kontekście warunek integralności był traktowany jako kryterium.

Wytyczne te obowiązywały do 1980 r. włącznie, kiedy to przyjęto nowy dokument. Format i zakres dokumentacji, jaką należało przygotować i złożyć razem z wnioskiem o wpis dobra na Listę Światowego Dziedzictwa, zakładał, że w dokumentacji w punkcie dotyczącym uzasadnienia wpisu należy wykazać, iż nominowane dobro ma wyjątkową uniwersalną wartość. Powinno to być zostać zrobione w oparciu o kryteria i na podstawie analizy (oceny) porównawczej dóbr tego samego typu lub mających podobne cechy, położonych w innych krajach²⁵. Kolejne wytyczne z 1983 r. wprowadzają konieczność odniesienia się w dokumentacji wniosku o wpis na Listę również do warunku autentyczności w przypadku dóbr kulturowych i warunku integralności w przypadku obiektów przyrodniczych w **uzasadnieniu wyjątkowej wartości** przedstawianej przez państwo²⁶.

Wymogi te zmieniają się dalej wraz z przyjmowaniem kolejnych wersji wytycznych operacyjnych. W wy-

²³ *Preparation of Statements of Significance and Statements of Outstanding Universal Value (OUV)*; autorzy: Joseph King, Gamini Wijesuriya, Jennifer Copithorne, Jukka Jokilehto (konsultant); grupa recenzująca: Tim Badman – IUCN, Giovanni Boccardi – UNESCO World Heritage Centre, Susan Denyer – ICOMOS, Anne Lemaistre – UNESCO World Heritage Centre, Webber Ndoro – African World Heritage Fund, John Pinkerton – Parks Canada, Herb Stovel – Carleton University. Raport nie został opublikowany.

²⁴ Wytyczne operacyjne 1997, par. 13, pkt v.

²⁵ Wytyczne operacyjne 1980, format i zawartość nominacji, par. 33 pkt. V.

²⁶ Wytyczne operacyjne 1983, par. 7. W wytycznych pojawia się rozbieżność. W par. 7, w którym zawarte są wytyczne dla państwa przygotowującego listę dóbr nominowanych, jest mowa o wyjątkowej wartości, natomiast w zamieszczonym dalej par. 41 stwierdza się, że w dokumentacji nominowanego dobra należy wykazać, iż posiada ono wyjątkową uniwersalną wartość.

tycznych z 1988 r. mówi się o **uzasadnieniu wyjątkowej uniwersalnej wartości**, które powinno być zgodne z kryteriami oraz warunkiem autentyczności lub integralności i oparte na analizie porównawczej z innymi dobrami. Jednocześnie został wprowadzony warunek odpowiedniej ochrony prawnej i posiadania efektywnych mechanizmów zarządzania, w tym administracyjnych, który pojawia się jako jedno z kryteriów spełnianych przez dobro nominowane do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa²⁷.

Termin „deklaracja znaczenia” pojawia się w wytycznych operacyjnych w wersji z 1997 r., w paragrafie dotyczącym formatu i zawartości dokumentacji nominacyjnej²⁸ oraz w wytycznych z 1999 r. w formacie raportu okresowego²⁹. W żadnym z tych dokumentów – ani też w wytycznych z 2002 r. – nie zostało wytyłumaczone, jak taka deklaracja powinna być opracowana i z jakich elementów ma się składać. Odwołując się do prezentacji ekspertów Centrum Światowego Dziedzictwa i organizacji doradczych, deklaracja znaczenia to krótki opis miejsca oraz uzasadnienie wyboru kryteriów³⁰. W praktyce dokument ten miał różną formę.

Pomiędzy 2002 a 2005 r. nastąpiła istotna zmiana. W wytycznych operacyjnych z 2005 r. pojawił się termin „deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości”. Par. 51 wytycznych mówi: „**W momencie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa Komitet przyjmuje deklarację wyjątkowej uniwersalnej wartości, która będzie kluczowym odniesieniem dla efektywnej ochrony i zarządzania dobrem w przyszłości**”. W par. 155 została określona zawartość deklaracji. Wprowadzono jednocześnie zalecenie przygotowania projektu takiego dokumentu, jako części dokumentacji wniosku o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa. Począwszy od 2007 r. kiedy to zaczęto wpisywać dobra przygotowane zgodnie z wytycznymi z 2005 r., pomimo trwających jeszcze dyskusji nad zasadami opracowania tych dokumentów, do decyzji Komitetu Światowego Dziedzictwa zaczęto konsekwentnie wprowadzać sformalizowaną deklarację wyjątkowej uniwersalnej wartości³¹.

2. Uzasadnienie wpisu przez Komitet Światowego Dziedzictwa

a. Uzasadnienie wpisu (*Justification for inscription*)

Na przestrzeni czasu oficjalne uzasadnienie wpisu dobra na Listę Światowego Dziedzictwa przybierało różne formy. W pierwszych dwóch latach Komitet Światowego Dziedzictwa stwierdzał w raporcie z posiedzenia, że wpisuje dane dobro na Listę Światowego Dziedzictwa bez podania kryterium. Kryterium było proponowane jedynie przez organizacje doradcze w ocenie i rekomendacji do wpisu. Taką decyzję podjęto w przypadku historycznego centrum Krakowa (dokument ICOMOS-u zaginął) i kopalni soli w Wieliczce w 1978 r. oraz w przypadku Bryggen i kościoła słupowego Urnes w 1979 r.: „**ICOMOS zaleca wpisanie kościoła Urnes na Listę Światowego Dziedzictwa na podstawie kryteriów I, II i III**”³². W dokumentach z posiedzenia biura Komitetu również nie podano uzasadnienia takiej decyzji.

²⁷ Wytyczne operacyjne 1988, par. 24.

²⁸ Wytyczne operacyjne 1997, par. 64.2.

²⁹ Wytyczne operacyjne 1999, 2002, par. 64, par. 78.

³⁰ M. Rössler 2007, Periodic Reporting Follow-up Meeting for Central and Eastern Europe, Wrocław 2007.

³¹ W 2006 r., zgodnie z decyzją Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO nr 30 COM 11A.1, przyjmującą wnioski z raportu okresowego, państwa powinny opracować deklaracje znaczenia. Jednocześnie Komitet przyjął takie dokumenty opracowane przez Kanadę i USA.

³² Dokumentacja nominacyjna kościoła słupowego Urnes, numer identyfikacyjny 58.

Dopiero w dokumentach przygotowanych na 3. sesję Komitetu Światowego Dziedzictwa w 1980 r., ale nie w decyzjach Komitetu (czyli w protokole z posiedzenia), dobra wpisywane na Listę mają podane kryteria wyboru. Dotyczy to Warszawy wpisanej na listę w 1980 r. na podstawie kryteriów II i VI oraz Røros wpisanego na podstawie kryteriów III, IV i V³³. W przypadku Warszawy sytuacja była wyjątkowa – w dokumentach biura Komitetu znalazł się zapis mówiący o tym, że biuro rekomenduje wpisanie Warszawy na Listę Światowego Dziedzictwa jako symbolu wyjątkowo udanej i dokładnej rekonstrukcji dobra kulturowego związanego z wydarzeniami o stosunkowo dużym znaczeniu historycznym. Jednocześnie biuro zamknęło drogę do uzyskania statusu światowego dziedzictwa innym rekonstrukcjom, stwierdzając, że żadne inne dobro rekonstruowane nie powinno być w przyszłości umieszczone na Liście³⁴.

W późniejszym okresie, począwszy od 1995 r., decyzje Komitetu zawierają już uzasadnienie wpisu. Jest to zawsze krótkie stwierdzenie wraz ze zbiorczym uzasadnieniem, w jaki sposób dobro spełnia wybrane kryteria. Przykładem może być wpis średniowiecznego miasta w Toruniu w 1997 r. Decyzja Komitetu brzmi:

Komitet zdecydował się wpisać dobro w oparciu o kryteria II i IV, biorąc pod uwagę to, że Toruń jest małym historycznym miastem handlowym, które zachowało w stopniu nadzwyczajnym oryginalny układ ulic i znakomite wczesne budynki i które daje wyjątkowo kompletny obraz średniowiecznego sposobu życia³⁵.

W następnych latach uzasadnienie wpisu ulega kolejnym zmianom i staje się coraz bardziej rozbudowane. Decyzje, począwszy od 1998 r., zawierają uzasadnienie każdego z kryteriów wyboru osobno. W decyzjach Komitetu zaczynają się także pojawiać rekomendacje dla danego państwa dotyczące ochrony i zarządzania miejscem. W niektórych przypadkach są one bardzo rozbudowane. Tego typu uzasadnienie wpisu zawarte w decyzji Komitetu posiadają kościoły drewniane południowej Małopolski, wpisane w 2003 r. Brzmi ono:

Komitet Światowego Dziedzictwa wpisuje drewniane kościoły południowej Małopolski, Polska, na Listę Światowego Dziedzictwa w oparciu o kryteria III i IV.

Kryterium III: Kościoły drewniane południowej Małopolski niosą ważne świadectwo średniowiecznych tradycji budowania kościołów, jako tych związanych z funkcjami liturgicznymi i kultowymi Kościoła Rzymsko-Katolickiego, w relatywnie zamkniętym regionie w Europie Centralnej.

Kryterium IV: Kościoły te są najbardziej reprezentatywnymi przykładami zachowanych kościołów gotyckich wybudowanych w konstrukcji zrębowej, szczególnie imponujących z powodu sposobu technicznego wykonania i walorów artystycznych; sponsorowanych przez szlachtę i władców jako symbol prestiżu społecznego i politycznego³⁶.

W decyzji wymienione są również poszczególne kościoły wchodzące w skład wpisu seryjnego.

b. Deklaracja znaczenia (*Statement of Significance*)

Termin „deklaracja znaczenia” nie występuje w decyzjach Komitetu Światowego Dziedzictwa dotyczących wpisu poszczególnych dóbr na Listę Światowego Dziedzictwa. Jest natomiast czasami używany

³³ Dokument nr cc-80-conf.016-2e; <http://whc.unesco.org>.

³⁴ Tamże.

³⁵ Decyzja Komitetu nr 21COM VIII.C; <http://whc.unesco.org>.

³⁶ Decyzja Komitetu nr 27COM 8C.36; <http://whc.unesco.org>.

w ocenie wniosku przez organizacje doradcze i w rekomendacjach dla Komitetu Światowego Dziedzictwa. W przypadku kościołów pokoju w Jaworze i Świdnicy wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa w 2001 r. ma on następującą formę:

Deklaracja znaczenia. Kościoły pokoju niosą wyjątkowe świadectwo szczególnego politycznego i duchowego rozwoju w Europie i reprezentują wyjątkowe rozwiązania techniczne i architektoniczne wykorzystujące stare tradycyjne techniki, które sprostały trudnym warunkom nałożonym na budowniczych i społeczność. Są architektonicznym i artystycznym dowodem wiary wspólnoty religijnej i jej woli przetrwania. W trudnych warunkach społeczność ta stworzyła, w niespotykany „tour de force”, przestrzenie, które były jej potrzebne do wyrażania swojej wiary do dzisiaj. Kościoły pokoju są dziełami utalentowanych rzemieślników, pokazującymi, co człowiek jest w stanie zrobić, jeżeli oczekuje się, że da z siebie wszystko³⁷.

W 2006 r. Komitet Światowego Dziedzictwa przyjął pierwsze deklaracje znaczenia dla obiektów już wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Było to wynikiem zaleceń przyjętych wskutek pierwszego cyklu raportu okresowego, który w Europie miał miejsce w latach 2003-2005. Deklaracja znaczenia składa się z opisu, dłuższego lub krótszego, oraz z uzasadnienia kryteriów. W przypadku dóbr z terenu Polski taki dokument został opracowany dla Auschwitz Birkenau – niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady (1940-1945) – i przyjęty przez Komitet w 2007 r. Deklaracje zostały również opracowane dla historycznego centrum Krakowa i historycznego centrum Warszawy, Starego Miasta w Zamościu, kopalni soli w Wieliczce i krzyżackiego zamku w Malborku.

W chwili retrospektywnego przygotowywania deklaracji nie było oficjalnych wytycznych co do tego, jak takie dokumenty powinny być opracowywane. Za wzór były stawiane deklaracje znaczenia opracowane przez Kanadę i Stany Zjednoczone dla swoich dóbr i przyjęte przez Komitet w 2006 r.

c. Deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości **(Statement of Outstanding Universal Value)**

Przyjmując kolejną wersję wytycznych operacyjnych w 2005 r., wprowadzono zasadę opracowywania deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości dla miejsc wpisywanych na Listę Światowego Dziedzictwa. W związku z tym, poczynwszy od 2007 r., uzasadnienie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa w decyzji Komitetu Światowego Dziedzictwa ma formę oficjalnej deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości. Oprócz deklaracji decyzja o wpisie często zawiera różnego rodzaju rekomendacje, w szczególności dotyczące sposobu gospodarowania dobrem i problemów związanych z jego stanem zachowania (autentycznością i integralnością). Przyjmując kolejne decyzje, Komitet Światowego Dziedzictwa rozszerzył wymóg posiadania deklaracji na wszystkie miejsca światowego dziedzictwa, bez względu na datę ich wpisu³⁸.

Deklaracja ta ma być kluczowym dokumentem stanowiącym podstawę dla wszystkich przyszłych decyzji i działań związanych z zarządzaniem, dotyczących miejsca światowego dziedzictwa³⁹. Ma być też głównym punktem odniesienia dla raportu okresowego sporządzanego w okresach 6-letnich według zasad ustalonych przez Komitet Światowego Dziedzictwa oraz dla decyzji podejmowanych przez Komitet Świa-

³⁷ Dokumentacja nominacyjna kościołów pokoju w Jaworze i Świdnicy, numer identyfikacyjny 1054; <http://whc.unesco.org>.

³⁸ Decyzje Komitetu nr 33 COM 14A.2 z 2009 r. oraz 34.COM 10B.3 z 2010 r.; dostępne pod adresem <http://whc.unesco.org>

³⁹ Tamże, par. 51.

towego Dziedzictwa, takich jak: modyfikacje granic, zmiany nazwy, monitoringu i oceny stanu utrzymania miejsca światowego dziedzictwa, wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa w Zagrożeniu lub skreślenia z niej miejsca, skreślenia z Listy Światowego Dziedzictwa.

Według definicji zamieszczonej w obowiązujących wytycznych operacyjnych deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości jest to krótki opis cech, ze względu na które miejsce zostało wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa, wraz z uzasadnieniem wyboru kryteriów oraz wyjaśnieniem, w jaki sposób miejsce spełnia warunek integralności i autentyczności⁴⁰, a także informacją o wymogach co do ochrony i zarządzania⁴¹.

Retrospektywne opracowywanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości

W przypadku miejsc już wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Komitet zalecił opracowanie tzw. *retrospective Statements of Outstanding Universal Value*⁴². Podstawę do jej przygotowania stanowią dokumenty nominacyjne: decyzja Komitetu Światowego Dziedzictwa o wpisie na Listę, ocena wniosku przez ICOMOS lub IUCN oraz wniosek złożony przez dane państwo.

Dla deklaracji przyjęto określoną strukturę oraz zasady opracowywania, które zostały poniżej omówione⁴³.

1. Krótki opis

Deklarację wyjątkowej uniwersalnej wartości otwiera wstęp skrótowo opisujący miejsce. Opis powinien być całością i zawierać ogólną charakterystykę miejsca obejmującą lokalizację, skalę i typ dobra. W paragrafie tym należy w skrócie wyjaśnić, czym jest dane dobro i dlaczego posiada wyjątkową uniwersalną wartość, oraz podać główne atrybuty definiujące charakter miejsca. Tekst powinien być jasny i zapadać w pamięć. Powinien on umożliwiać każdemu odbiorcy natychmiastowe zrozumienie wartości, znaczenia i przedmiotu potrzebnej ochrony.

2. Kryteria wyboru – wartości i ich atrybuty

Każde kryterium, na podstawie którego miejsce zostało wpisane na Listę, powinno być przedstawione i uzasadnione. Uzasadnieniu kryterium i określeniu wartości powinno towarzyszyć przedstawienie atrybutów – jego celem w deklaracji jest pokazanie powiązania wartości dziedzictwa z cechami, które tworzą jego charakter i znaczenie.

Uzasadnienie kryteriów i określenie wartości powinny się odnosić do percepcji miejsca w chwili wpisu

⁴⁰ Warunki integralności i autentyczności muszą spełniać miejsca wpisywane na podstawie kryteriów I-VI, w pozostałych przypadkach miejsca muszą spełniać tylko warunek integralności.

⁴¹ Wytyczne operacyjne 2005, par. 155.

⁴² Decyzja Komitetu nr 34.COM 10B.3 z 2010 r.; dostępna pod adresem <http://whc.unesco.org>.

⁴³ Raport ICCROM dot. SoOUV oraz wystąpienie J. Kinga, ICCROM, w trakcie sesji wprowadzającej dla nowo wybranych członków Komitetu Światowego Dziedzictwa podczas 17. Zgromadzenia Ogólnego Państw Stron Konwencji Światowego Dziedzictwa UNESCO, Paryż 23-28 października 2009 r.; *Guidance on the preparation of retrospective Statements of Outstanding Universal Value for World Heritage Properties*, ICOMOS – ICCROM – IUCN – WHC, lipiec 2010 (materiał niepublikowany, przekazany państwom stronom w czasie 34. sesji Komitetu).

na Listę. W ramach światowego dziedzictwa wypracowano charakterystyczne słownictwo i sposób definiowania wartości. Należy mieć na uwadze zmiany definicji kryteriów, jakie miały miejsce na przestrzeni czasu. W przypadku, gdy Komitet uzgodnił uzasadnienie poszczególnych kryteriów, obowiązuje przyjęte brzmienie uzasadnienia. Jeśli jednak od czasu wpisu dokonano istotnych dodatkowych odkryć dotyczących danego dobra, w deklaracji można się na nie powołać. Proponowane atrybuty nie powinny wykraczać poza istniejące uzasadnienie.

3. Integralność lub autentyczność

Deklaracja musi zawierać sekcje dedykowane warunkom integralności i autentyczności miejsca. Określenie integralności i autentyczności jest ściśle powiązane z określeniem wartości miejsca i atrybutów tychże wartości. W związku z tym w deklaracji powinno się określić autentyczność i integralność jedynie tych atrybutów, które są związane z określonymi wartościami miejsca.

Integralność jest w skrócie miarą całości dobra i odnosi się do zagadnień wewnątrz oraz poza granicami miejsca. Jeżeli nie ma materiałów pozwalających na przywołanie stanu z momentu wpisu na Listę, integralność powinna być określona zgodnie ze stanem w chwili opracowywania deklaracji.

Deklaracja dla miejsc wpisywanych na Listę na podstawie kryteriów I-VI powinna zawierać paragraf dotyczący ich autentyczności. W paragrafie tym należy pokazać prawdziwość miejsca, poprzez pokazanie prawdziwości atrybutów jego wartości. Autentyczność powinna być określona zgodnie ze stanem w chwili opracowywania deklaracji, jeżeli nie została ona określona podczas wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa i nie ma odniesień do niej w dokumentacji nominacyjnej.

Kwestie określenia integralności i autentyczności w kontekście światowego dziedzictwa nastrożają wiele problemów i wymagają doprecyzowania od strony definicji i zasad określania. Jest to fragment deklaracji szczególnie trudny do opracowania dla dóbr wpisanych w pierwszych okresach tworzenia Listy Światowego Dziedzictwa.

4. Wymagania dotyczące zarządzania i ochrony

Przyjęto, że deklaracja powinna zawierać paragraf poświęcony zarządzaniu i wymaganiom dotyczącym ochrony, ponieważ są one istotne dla zachowania wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca w czasie. Ta część dokumentu powinna opisywać, w jaki sposób spełniane są wymagania dotyczące zarządzania w zakresie ochrony. Powinna się ona odnosić do aktualnego stanu dobra oraz do przyszłego zarządzania, zawierać zarówno szczegóły dotyczące całego systemu ochrony oraz zarządzania, jak i wskazanie konkretnych długoterminowych oczekiwań.

Retrospektywna deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości dla miejsca wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa – kilkustronicowy tekst – powinna być przygotowana we współpracy z osobami bezpośrednio odpowiedzialnymi za ochronę oraz, w razie potrzeby, z organizacjami doradczymi Komitetu i Centrum Światowego Dziedzictwa. Tak przygotowany projekt jest oceniany przez ICOMOS lub IUCN, a następnie formalnie przyjmowany decyzją Komitetu Światowego Dziedzictwa. Deklaracja ma charakter formalny. Jej

opracowanie wymaga odniesienia się do dokumentów i materiałów z momentu wpisu miejsca na Listę Światowego Dziedzictwa.

Dotychczasowe doświadczenia w opracowywaniu deklaracji dla obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa w Polsce

Polska przystąpiła do opracowania deklaracji znaczenia miejsc światowego dziedzictwa w 2007 r., realizując w ten sposób zalecenia wystosowane po podsumowaniu I cyklu raportu okresowego. Oficjalne deklaracje posiada obecnie 6 spośród 13 miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO z terenu Polski. Zostały one zatwierdzone przez Komitet Światowego Dziedzictwa w 2007 i 2009 r. W ich opracowaniu uczestniczył Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (obecnie Narodowy Instytut Dziedzictwa) wraz z oddziałami terenowymi oraz przedstawiciele poszczególnych miejsc. Opracowane deklaracje to krótkie dokumenty bezpośrednio odnoszące się do decyzji Komitetu oraz dokumentacji nominacyjnej. Za wzór przyjęto deklaracje przyjęte przez Komitet Światowego Dziedzictwa dla dóbr kanadyjskich⁴⁵.

Trudności w opracowaniu deklaracji znaczenia lub deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości w początkowej fazie wynikały z trudności w zrozumieniu procesu i systemu światowego dziedzictwa. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim konieczności „powrotu do przeszłości”. Z jednej strony zrozumiałe, a z drugiej dyskusyjne jest zdefiniowanie lub doprecyzowanie definicji wartości miejsca – z założeniem, że postrzegamy ją tak, jak była postrzegana w chwili wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa – czyli przeniesienie się o dwadzieścia do trzydziestu lat wstecz w przypadku większości dóbr z terenu Polski. Nie byłoby to problemem, gdyby od początku Listy wymogi dokumentacyjne były tak samo wysokie, a percepcja dziedzictwa oraz zasady ochrony stale nie ewoluowały.

Wyzwaniem organizacyjnym okazały się miejsca transgraniczne i obiekty seryjne. Wymagają one zaangażowania i współpracy wielu interesariuszy, w tym instytucji rządowych krajów, na terenie których są położone. Ich przygotowanie utrudnia brak jednoznacznych zaleceń i konsekwencji w podejściu. Ilustracją może być mur Hadriana wpisany na listę w 1987 r., który od 2005 r. jest częścią Granic Cesarstwa Rzymskiego. Choć zaleca się opracowanie jednej deklaracji dla całego dobra transgranicznego lub seryjnego, pomimo braku deklaracji dla muru Hadriana Komitet Światowego Dziedzictwa uzgodnił odrębne, różne deklaracje dla niemieckiego limesu i muru Antoninusa – części składowych Granic Cesarstwa Rzymskiego.

Przyjmując, że deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości powinna mieć praktyczne zastosowanie w ochronie dobra światowego dziedzictwa, czynnością kluczową wydaje się określenie atrybutów. Atrybuty obejmują fizyczne elementy dobra lub procesy. Mogą obejmować też relacje między elementami fizycznymi lub znaczeniowymi. Ich określenie powinno być możliwie szczegółowe. Jednocześnie należy pamiętać, że deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości dotyczy tylko tych wartości, które Komitet Światowego Dziedzictwa uznał za wyjątkowe i uniwersalne. W związku z tym pomijane są w niej wartości dodatkowe, potencjalnie mogące mieć znaczenie w prowadzeniu efektywnych działań, których celem jest zachowanie dziedzictwa.

⁴⁵ W 2007 r. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków zorganizował międzynarodowe warsztaty z udziałem przedstawicieli Centrum Światowego Dziedzictwa i organizacji doradczych Komitetu Światowego Dziedzictwa w celu przedyskutowania i uzgodnienia zasad opracowywania dokumentów, które zalecał Komitet w ramach wniosków z raportu okresowego (*Periodic Reporting Follow-up Meeting for Eastern and Central Europe*, Wrocław 2007). Głównym punktem programu było opracowanie deklaracji znaczenia/wyjątkowej uniwersalnej wartości. Wzorem były deklaracje dla obiektów kanadyjskich przyjęte przez Komitet w 2007 r.; materiały ze spotkania są dostępne pod adresem: <http://whc.unesco.org/en/events/417>.

Z powyższych powodów wydaje się uzasadnione przygotowanie dwóch dokumentów. Jeden powinien się odnosić do całości wartości miejsca, tak jak są one postrzegane w chwili przygotowywania dokumentu, a drugi powinien spełniać wymagania Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO i odnosić się jedynie do wartości określonych w momencie wpisu dobra na Listę Światowego Dziedzictwa i uznanych za te mające znaczenie dla społeczności międzynarodowej.

Deklaracje znaczenia nie funkcjonują w polskiej praktyce konserwatorskiej czy systemie prawnym ochrony zabytków. Deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości, będąc dokumentem o charakterze formalnym, przyjmowanym decyzją Komitetu Światowego Dziedzictwa na wniosek państwa-strony konwencji światowego dziedzictwa, może stanowić podstawę większości decyzji i działań dotyczących dobra światowego dziedzictwa. Potencjalnie może się stać istotnym narzędziem w podejmowaniu decyzji konserwatorskich i inwestycyjnych, m.in. takich jak ocena oddziaływania inwestycji na środowisko czy zalecenia konserwatorskie dla obiektów rejestrowych. Biorąc to pod uwagę, jego opracowanie staje się punktem krytycznym dla właściwego zarządzania miejscem mającym wyjątkową uniwersalną wartość.

OKREŚLANIE WYJĄTKOWEJ UNIWERSALNEJ WARTOŚCI DÓBR ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

KRYTYCZNA ANALIZA

I PROPOZYCJE

METODOLOGICZNE

Bogusław Szmygin

Wprowadzenie

Określanie wyjątkowej uniwersalnej wartości (*Outstanding Universal Value* – OUV) jest kluczowym działaniem w całym analitycznym procesie oceny dóbr nominowanych i wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Spełnienie warunku OUV jest bowiem podstawowym kryterium klasyfikującym dobra na Listę Światowego Dziedzictwa (WHL). W związku z tym precyzyjne określenie OUV ma bardzo duże znaczenie zarówno podczas nominowania oraz oceny (czyli selekcjonowania) dóbr proponowanych na Listę, jak i w trakcie oceny prawidłowości ich ochrony, gdy są już na nią wpisane.

Kwestia precyzyjnego określenia OUV jest szczególnie aktualna w ostatnich latach, gdyż światowe dziedzictwo weszło w nową fazę funkcjonowania. Po 40 latach istnienia głównym problemem staje się zapewnienie należytej ochrony dobrom, które już uzyskały status światowego dziedzictwa. W praktyce oznacza to konieczność wskazania „parametrów” dobra (elementów materialnych), które stanowią o istocie OUV. Te elementy muszą być bezwzględnie chronione, gdyż ochrona całych dóbr – obejmująca pełne zachowanie formy i substancji – we współczesnych realiach jest po prostu niemożliwa.

Trzeba też podkreślić, że ochrona dóbr wpisanych na WHL jest obecnie coraz trudniejsza. W przeszłości na Liście znajdowały się przede wszystkim obiekty i zespoły historyczne. Obecnie jest coraz więcej miast historycznych, krajobrazów oraz szlaków kulturowych. Coraz więcej jest też miejsc, które nie mogą być wyłączone ze współczesnego życia (tzw. *living heritage*). To sprawia, że pewien zakres przekształceń dóbr światowego dziedzictwa jest nieunikniony. Dlatego tak potrzebna jest metodologia umożliwiająca precyzyjne określenie OUV oraz określenie „nośników” OUV.

Komitet Światowego Dziedzictwa już od kilku lat prowadzi intensywne działania zmierzające do udoskonalenia systemu ochrony dóbr wpisanych na WHL, których głównym elementem jest doprecyzowanie systemu określania OUV. Działania te zainspirował pierwszy raport okresowy, który objął wszystkie dobra wpisane na Listę przed 1998 r. Ocena jego wyników doprowadziła między innymi do wniosku, że konieczne jest uaktualnienie orzeczeń OUV. W efekcie dla wszystkich dóbr wpisanych na WHL w najbliższych latach będzie konieczne opracowanie nowych orzeczeń OUV. Tym samym doprecyzowanie metodologii określania OUV staje się bardzo pilne i ważne. Przedstawiona poniżej analiza dotyczy dóbr wpisanych na podstawie kryteriów I-VI.

1. Analiza i interpretacja pojęcia OUV

Punktem wyjścia dla analizy pojęcia OUV powinny być dokumenty, które zostały przyjęte i są stosowane przez Komitet Światowego Dziedzictwa. W praktyce są to przede wszystkim dwa akty bezpośrednio regulujące funkcjonowanie WHL: konwencja o ochronie dóbr światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego UNESCO oraz wytyczne operacyjne.

Pierwsze ustalenie powinno dotyczyć natury OUV i związanego z tym stosowanego nazewnictwa. W oficjalnych dokumentach WHL używane są różne sformułowania.

W konsekwencji nie wiadomo, które wyrażenia są prawidłowe: czy dobro ma OUV, czy stwierdzamy istnienie OUV, czy sprawdzamy OUV, czy dobro reprezentuje OUV, czy dobru można przypisać OUV. Wszystkie te pojęcia są jednocześnie w użyciu – stosuje się je zamiennie, co może sugerować, iż znaczą to samo.

Taka interpretacja nie jest jednak prawdziwa. Pole semantyczne poszczególnych wyrażen jest bowiem odmienne i ma to istotne znaczenie. Trzeba odróżnić traktowanie OUV jako odrębnej wartości w stosunku do innych (czyli jest to nowa dodatkowa wartość) od sytuacji, gdy OUV jest tylko nadaniem pewnego (nowo stworzonego) statusu już istniejącym wartościom. Obecnie – zarówno na poziomie aksjologicznym, jak i terminologicznym – ten problem nie jest rozstrzygnięty, a więc status OUV nie jest jasny. Trzeba więc mieć nadzieję, że Komitet Światowego Dziedzictwa dokona w najbliższej przyszłości odpowiedniej interpretacji.

Niezależnie jednak od dalszych formalnych ustaleń określających status OUV punktem wyjścia do analizy OUV powinna być definicja przedstawiona w wytycznych operacyjnych. Określenie OUV przedstawia artykuł 49 z OG. Brzmi ono następująco:

***Wyjątkowa uniwersalna wartość** oznacza kulturowe i (lub) przyrodnicze znaczenie, które jest na tyle wyjątkowe, że przekracza granice narodowe i ma powszechne znaczenie dla obecnych i przyszłych pokoleń całej ludzkości. I dlatego stała ochrona tego dziedzictwa ma najwyższe znaczenie dla całej międzynarodowej społeczności. Komitet zdefiniuje kryteria wpisu dobra na Listę Światowego Dziedzictwa.*

W zapisie tym zawarte są dwa istotne warunki. Aby stwierdzić, że dobro reprezentuje OUV, trzeba wykazać, że:

- wartość dobra przekracza granice narodowe – czyli **ocena** wartości musi być dokonywana w skali co najmniej ponadnarodowej;
- uznanie tej wartości następuje w skali pokoleń całej ludzkości – czyli **uznanie** wartości musi być dokonane w skali całej ludzkości.

Spełnienie tych dwóch warunków oznacza, że dobro posiada OUV. Trzeba też podkreślić, że obydwa warunki tworzą pewną całość – jeden określa wartość (cechę), która jest przedmiotem oceny, drugi wskazuje kontekst, w jakim ocena ma być dokonywana. Oznacza to też, że do oceny dobra potrzebne są dwie skale:

- skala analizy wartości (i jej oceny),
- skala uznania wartości.

Pierwszą skalę tworzą i wykorzystują specjaliści zajmujący się określonym obszarem dziedzictwa (np. dziedzictwo przemysłowe, malowidła naskalne, dziedzictwo XX wieku, architektura wernakularna), którzy oceniają wartość dobra na podstawie wiedzy i metodologii specyficznej dla danego dobra i wartości. W procedurach światowego dziedzictwa jest to zadanie wykonywane przez ICOMOS, przede wszystkim przez specjalistów wskazywanych przez Międzynarodowe Komitety Naukowe ICOMOS-u. Druga skala dotyczy powszechnego, a więc poniekąd już pozaprofesjonalnego, uznania znaczenia (istotności) danej wartości (jako pewnego typu wartości).

Oczywiście analiza każdego dobra może być dokonywana ze względu na bardzo różne wartości, w stosunku do których mogą być tworzone różne skale. Dlatego konieczne jest ustalenie kryteriów, według których będą oceniane dobra lub ich cechy. Kryteriów oceny dóbr definicja OUV nie zawiera, natomiast w konwencji światowego dziedzictwa zapisano, że Komitet określi kryteria wpisywania dóbr na Listę Światowego Dziedzictwa.

1.1 Kryteria stosowane w określaniu OUV

Kryteria oceny OUV zostały określone w artykule 77 OG. Zgodnie z zapisami tego artykułu jest sześć kryteriów, które odnoszą się do dóbr kultury. Zapisy określające kryteria stanowią, że dobro musi:

- I. stanowić wybitne osiągnięcie twórczego geniuszu człowieka;
- II. ilustrować znaczące oddziaływanie wartości w danej epoce lub w ramach danego kręgu kulturowego, w zakresie rozwoju architektury lub techniki, sztuki zabytkowej, planowania przestrzennego miast lub kształtowania krajobrazu;
- III. wnosić unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej bądź cywilizacji, żywej albo umarłej;
- IV. stanowić wybitny przykład rodzaju budowli bądź zespołu architektonicznego lub technicznego, który ilustruje znaczący etap w historii ludzkości;
- V. stanowić wybitny przykład tradycyjnego sposobu osiedlania się lub zagospodarowania terenu, reprezentatywny dla danej kultury (lub kultur), zwłaszcza w przypadku, kiedy miejsce narażone jest na wpływ nieodwracalnych zmian;
- VI. łączyć się w sposób bezpośredni lub namacalny z wydarzeniami bądź tradycjami żywymi, z ideami, wierzeniami, z dziełami artystycznymi lub literackimi mającymi szczególne powszechne znaczenie. Komitet uważa, że to kryterium może uzasadniać wpisanie obiektu na Listę tylko w wyjątkowych okolicznościach i w połączeniu z innymi kryteriami kulturowymi lub przyrodniczymi.

Z opisów poszczególnych kryteriów można wypreparować pewne stwierdzenia stanowiące ich syntezę. Jest to potrzebne, by dokładniej zdefiniować istotę poszczególnych kryteriów. Za kluczowe można uznać następujące elementy w opisie kryteriów (fragmenty pogrubione).

- I. stanowić **wybitne osiągnięcie twórczego geniuszu człowieka**;
- II. ilustrować **znaczące oddziaływanie** wartości w danej epoce lub w ramach danego kręgu kulturowego, **w zakresie rozwoju** architektury lub techniki, sztuki zabytkowej, planowania przestrzennego miast lub kształtowania krajobrazu;
- III. wnosić **unikalne lub co najmniej wyjątkowe** świadectwo tradycji kulturowej bądź cywilizacji, żywej albo umarłej;
- IV. stanowić **wybitny przykład rodzaju** budowli bądź zespołu architektonicznego lub technicznego, który ilustruje **znaczący etap w historii ludzkości**;
- V. stanowić **wybitny przykład tradycyjnego sposobu** osiedlania się lub zagospodarowania terenu, reprezentatywny dla danej kultury (lub kultur), zwłaszcza w przypadku, kiedy miejsce narażone jest na wpływ nieodwracalnych zmian;
- VI. **łączyć się w sposób bezpośredni lub namacalny** z wydarzeniami bądź tradycjami żywymi, z ideami, wierzeniami, z dziełami artystycznymi lub literackimi mającymi szczególne powszechne znaczenie. Komitet uważa, że to kryterium może uzasadniać wpisanie obiektu na Listę tylko w wyjątkowych okolicznościach i w połączeniu z innymi kryteriami kulturowymi lub przyrodniczymi.

Ze względu na bardzo syntetyczny opis kryteriów konieczna jest ich nieco szersza interpretacja.

Kryterium pierwsze odnosi się do dzieł, które stanowią wybitne zjawiska, znacząco wyróżniające się na tle kontekstu kulturowego, cywilizacyjnego, artystycznego. Ich jakość uzasadnia określanie ich jako dzieł twórczego geniuszu. Kryterium to służy wyselekcjonowaniu dzieł, które mają raczej charakter unikatowy (ze względu na jakość); to znaczy nie są najlepszym egzemplarzem danej grupy, gdyż dzieła będące najdoskonalszymi przykładami szerszych kierunków czy grup są oceniane w ramach kryterium IV. Jako przykłady dzieł zaliczonych do tej kategorii można wskazać Tadź Mahal (w kategorii obiekt) czy Angkor Wat (w kategorii zespół obiektów).

Kryterium drugie odnosi się do dzieł, które okazały się wzorcami, a więc w rozpoznawalny sposób wpłynęły na swoją epokę, nurt artystyczny, obszar. Nie muszą to być dzieła najdoskonalsze, raczej są to dzieła pierwsze. Na przykład pierwszy most żelazny w Iron Bridge (w kategorii obiekt) rozwijany potem w tysiącach miejsc czy zespół pałacowo-parkowy w Wersalu (w kategorii miejsce), który stał się pierwowzorem dla dziesiątków realizacji na całym świecie.

Kryterium trzecie odnosi się do dzieł, które reprezentują unikatową wartość. Takie ujęcie wskazuje, że dóbr takich nie może być wiele, stąd kryterium to jest interpretowane również jako kryterium niewielu egzemplarzy. Można więc przyjąć, że kryterium to spełniają dzieła najwybitniejsze (takich jest niewiele) oraz jedyne lub jedno z nielicznych (dlatego jest ich niewiele), które pozostały z pewnego okresu czy formacji. W świetle drugiej interpretacji nie muszą to być dzieła wybitne; o ich wartości decyduje to, że pozostało ich niewiele. Generalnie kryterium to można określić jako kryterium rzadkiego egzemplarza. Jednak możliwość jego dwojakiej interpretacji sprawia, iż jest stosowane (i uznawane) w odniesieniu do wielu dóbr. Przykładem uznania tego kryterium jest katedra gotycka w Amiens (kategoria obiekt) czy zespół zabudowy uzdrowskiej w Bath (kategoria zespół obiektów).

Kryterium czwarte dotyczy dzieł najwybitniejszych w ramach rozpoznanych i uznanych nurtów czy epok; nurty, epoki, okresy powinny być znaczące w historii ludzkości. Kryterium to ma służyć wyselekcjonowaniu najwybitniejszych dzieł, w ramach istotnych okresów, typów, formacji kulturowych. Intencja jest jasna, jednak w praktyce jest ono bliskie kryterium trzeciemu (w jednej z wymienionych powyżej interpretacji) – dzieła najwybitniejsze są jednocześnie wyjątkowe (czyli jest ich niewiele). Trudność z precyzyjnym rozgraniczeniem kryterium trzeciego i czwartego sprawia, że często są stosowane razem. Przykładem zastosowania kryterium czwartego jest wieża Eiffla czy chiński Wielki Mur (kategoria obiekt) oraz zespół wykutych w skale kościołów w Lalibeli (kategoria zespół).

Kryterium piąte dotyczy dzieł architektury – w szczególności form zagospodarowania przestrzennego, które są typowe dla określonej kultury czy okresu. Dobro (dzieło) ma być typowe, a więc reprezentatywne dla danej formacji kulturowej – nie musi być najdoskonalsze, bo tę wartość ujmuje kryterium czwarte. W praktyce jest ono często stosowane w odniesieniu do dóbr należących do najdawniejszych okresów, szczególnie tych, które nie miały kontynuacji (starsze i zakończone formacje). Dlatego zgodnie z kryterium piątym na WHL wpisano megality w Stonehenge (kategoria obiekt), piramidy i sfinksa w Gizie (kategoria zespół) oraz zespół ruin w Machu Picchu (kategoria miejsce).

Kryterium szóste dotyczy dzieł, których wartość wynika ze związków ze znaczącymi czynnikami poza samym dziełem. Jego istotą jest powiązanie i wpływ, który zgodnie z zapisem kryterium musi być istotny. Materialnie istniejące dobro powinno być miejscem rozgrywania się znaczących wydarzeń, w szerokim znaczeniu tego słowa. Cechy własne dzieła (jego jakość) jako bytu materialnego nie mają znaczenia. Na przykład obóz zagłady Auschwitz został wpisany na Listę jako symbol, element i reprezentacja pewnego okresu, jakim był Holocaust; Hiroshima Peace Memorial został wpisany jako symbol i miejsce pierwszego użycia broni jądowej.

Zestawienie kryteriów pokazuje jednoznacznie, że proces ich sprawdzania (określanie OUV) ma generalnie charakter porównawczy. Ocena wartości dobra wymaga osadzenia ich w ramach określonego kontekstu; wartość dzieła jest widoczna tylko poprzez ów kontekst. Co ważne więc, ocena przeprowadzana poza tym kontekstem nie ma znaczenia i nie powinna być dokonywana. Istotą sprawdzania kryteriów światowego dziedzictwa jest więc prawidłowe określenie kontekstu czy – mówiąc inaczej – „grupy odniesienia”.

W przypadku wielu kontekstów – np. nurtów artystycznych, typów dziedzictwa czy formacji kulturowych – trudno jest wskazać pojedyncze dobra, które samodzielnie spełniają przyjęte kryterium. Cechy istotne z punktu widzenia kryterium mogą być „rozproszone” na wiele dóbr. Dotyczy to szczególnie okresów i zjawisk bliższych współczesności, które są reprezentowane przez liczne dobra. W takich przypadkach – gdy nie sposób wskazać jednego dobra, na WHL mogą być wpisane całe grupy obiektów (wpisy seryjne). Przykładem są kościoły drewniane południowej Małopolski.

Trzeba też podkreślić, że definicje kryteriów są dość ogólne (zmieniały się wielokrotnie w kolejnych wersjach wytycznych operacyjnych), a więc ich jednoznaczne odróżnienie nie jest łatwe. Tym bardziej że nie zostały określone procedury sprawdzania kryteriów. W konsekwencji ich zastosowanie w odniesieniu do oceny poszczególnych dóbr nie zawsze jest oczywiste. Szczególnie trudna może być interpretacja kryterium trzeciego oraz rozgraniczenie kryterium trzeciego i czwartego (oba są bardzo często wykorzystywane).

Kryteria oceny OUV tworzą sześć kategorii, w ramach których analizowane są cechy określające poszczególne dobra kultury. Trzeba jednak podkreślić, że w ramach poszczególnych kategorii może być ocenianych wiele różnych cech; ta sama cecha w zależności od okoliczności może być oceniana w różnych kategoriach. Tak więc pierwszym etapem oceny dobra (dzieła) – sprawdzania warunku OUV – jest wybranie takich jego cech, które można poddać analizie w ramach wyszczególnionych kryteriów.

Etap drugi wymaga określenia skali, w jakiej powinno być dokonane sprawdzenie owej cechy. Skala ta powinna być jak największa; formułuje to zapis, by dobro przekraczało granice narodowe. Spełnienie tego warunku jest możliwe tylko wtedy, gdy analiza przyjętej wartości może być dokonana w ponadnarodowym kontekście (musi istnieć taki kontekst dla przyjętej wartości), czyli musi istnieć ponadnarodowa grupa odniesienia do porównań.

Z tego warunku wynika też ważna interpretacja negatywna. Można bowiem uznać, że brak międzynarodowego kontekstu do oceny danej cechy (czyli jego zasięg ma mniejszą skalę) oznacza, iż dana wartość nie może spełniać warunku OUV.

Zapis o konieczności oceny wartości dobra w skali ponadnarodowej („przekraczać granice narodowe”) ma jeszcze jeden aspekt. Otóż gdy wartość danego dobra (ze względu na wybrane cechy) zostanie już uznana w odpowiedniej skali (czyli spełniony jest warunek OUV), konieczne jest jeszcze uznanie tej wartości za godną uznania w skali ogólnoludzkiej.

Precyzyjniej rozgraniczając te dwie oceny (skale), można powiedzieć, że w pierwszym przypadku dokonywana jest **ocena** wartości (w skali ponadnarodowej). W drugim przypadku badane jest **uznanie** wartości (musi być uznana w skali całej ludzkości).

Generalnie w ogromnej większości przypadków sprawdzenie pierwszego warunku jest kluczowe dla weryfikacji dobra nominowanego na Listę. Dlatego brak możliwości spełnienia tego warunku decyduje o braku OUV. Hipotetycznie może się zdarzyć dobro, które spełnia pierwszy warunek, jednak zostaje zdyskwalifikowane z powodu warunku drugiego, np. takie, które jest uznane w kręgu pewnej kultury, ale nie przez ludzkość.

W praktyce decydujący jest warunek pierwszy, gdyż we współczesnym świecie nastąpiło odejście od jakiegokolwiek wartościowania kultur i ich dorobku. To oznacza, że jeżeli jest spełniony warunek pierwszy, automatycznie jest też spełniony warunek drugi. W praktyce każde dobro, dzieło, wytwór kulturowy jest akceptowany przez resztę świata.

Z tego wynika wniosek, że warunek drugi jest obecnie – w warunkach pełnej poprawności politycznej, kulturowej, etnicznej etc. i braku wartościowania – martwy i niepotrzebny. W praktyce więc problem sprowadza się do warunku pierwszego, czyli do sprawdzenia ponadnarodowego znaczenia danej cechy (wartości).

1.2 Interpretacja pojęcia „przekraczanie granic narodowych”

W świetle powyższych stwierdzeń niezwykle ważne staje się precyzyjne rozumienie sformułowania „przekraczać granice międzynarodowe”. Przede wszystkim trzeba rozstrzygnąć, czy to określenie znaczy „ponad granicami obecnie istniejących krajów”, czy „ponad granicami regionów”, czy może skala kontynentów jest wystarczająca, a może dopiero zjawiska na skalę ogólnosiwiatową spełniają ten warunek? Ten dylemat nie został rozstrzygnięty formalnie i jednoznacznie. Apriorycznie zakłada się, że skala uznania OUV musi być jak najszersza, a więc ogólnosiwiatowa. W rzeczywistości jednak w każdym przypadku interpretacja jest dokonywana indywidualnie, bez odwoływania się do jednoznacznych kryteriów. Analizując poszczególne decyzje ciał doradczych (ICOMOS-u), można nawet odnieść wrażenie, że w podobnych przypadkach rozstrzygnięcia są różne. Na przykład słowackie kościoły drewniane zyskują aprobatę i są wpisywane na WHL, natomiast klasztor cysterski w Krzeszowie uznany został za zjawisko tylko regionalne i negatywnie zaopiniowany w procesie oceny.

Analizując ten problem, trzeba podkreślić, że dosłowne spełnienie warunku ogólnosiwiatowego uznania wartości jest rzeczywiście bardzo trudne. Generalnie bowiem w przeszłości wszelkiego typu zjawiska kulturowe miały zasięg ograniczony, a więc mniej lub bardziej lokalny. Wynikało to po prostu z ówczesnych możliwości kontaktowania się, komunikowania, wpływania, kontrolowania. Nawet rozpowszechnianie tak globalnych i trwałych zjawisk jak wielkie religie miało przez stulecia ograniczony zasięg. W konsekwencji dobra kultury w ogromnej większości miały kontekst regionalny – nie miały więc zasięgu ogólnosiwiatowego.

Obowiązuje przy tym dosyć jednoznaczna zależność; im dalej sięgamy w przeszłość, tym bardziej regionalny jest zasięg zjawisk kulturowych. Tak więc tworzy się paradoksalna z tego punktu widzenia sytuacja; im starsze dobro – a więc cenniejsze ze względów historycznych i dokumentalnych, tym bardziej ograniczony jest obszar jego występowania. Są oczywiście wyjątki od tej relacji, ale generalnie jest ona słuszna.

Warto też zauważyć, że im bliżej współczesności, tym większa jest możliwość globalnego występowania danego zjawiska kulturowego. Świat w przeszłości nie znał ani jednej wspólnej potrawy, natomiast na przykład produkowana według tej samej receptury coca-cola obecnie jest dostępna prawie wszędzie. Tak więc dopiero współcześnie można mówić o ogólnosiwiatowym zasięgu i obszarze występowania. Dlatego na przykład tak bliski nam czasowo modernizm w architekturze może być analizowany w skali praktycznie całego świata. Dlatego też ICOMOS zaproponował, by z takiej właśnie perspektywy została skonstruowana nominacja dzieł Le Corbusiera.

Powyższe uwarunkowania sprawiają, że chociaż formalnie wszystkie nominacje obowiązują te same wymagania, to interpretacja ogólnosiwiatowego uznania wartości musi być uzależniona od specyfiki poszczególnych dóbr. Dobra reprezentujące zjawiska najbliższe współczesności mogą spełniać warunek ogólnosiwiatowego uznania, natomiast dobra starsze będą miały charakter regionalny.

Dlatego kluczowym problemem w procesie oceny nominacji na WHL jest ustalenie, jaki minimalny zasięg może mieć dane zjawisko (dana formacja kulturowa), by mogło być uznane za istotne z perspektywy OUV. Ten problem nie jest jednak artykułowany, gdyż obowiązujące w kontaktach międzynarodowych założenie o równocенności dorobku wszystkich kultur eliminuje sprawdzanie, czy dana wartość jest uznawana w skali ludzkości. W konsekwencji wartość wszystkich dóbr jest uznawana w skali globalnej. **Jednak określenie granic owego „minimalnego zasięgu” jest konieczne, gdyż wskaże kierunki dalszego wpisywania dóbr na Listę, pozwoli ocenić ewentualne braki, pokaże granice rozszerzania Listy.** Jest to więc kluczowy problem z punktu widzenia dalszego rozwoju światowego dziedzictwa, który powinien być szybko opracowany.

W tym miejscu warto też podkreślić istotną ułomność sformułowania o konieczności przekraczania granic narodowych, która wynika z ich płynności na przestrzeni historii. W praktyce do oceny nominacji punktem odniesienia są oczywiście współczesne granice obecnie istniejących państw. A przecież tylko w niewielkim stopniu pokrywają się one z dawnymi państwami i przede wszystkim niewiele mają wspólnego z zasięgiem formacji kulturowych, które stworzyły dobra interesujące z punktu widzenia WHL. Dlatego zapisy o konieczności przekraczania granic narodowych wymagają szerszej interpretacji.

Podsumowując powyższy problem, można stwierdzić, że zapis o konieczności przekraczania granic narodowych nie powinien być traktowany dosłownie. W związku z tym analiza poszczególnych kryteriów powinna być dokonywana w skali ich kontekstu kulturowego. **Ponieważ kontekst kulturowy ma zasięg danej kultury, skala analizy poszczególnych dóbr (skala sprawdzania kryteriów) jest określona przez skalę kultury (do jakiej należało dane dobro).** Dlatego skala analizy kryteriów nie może przekraczać skali danej kultury. Znaczenie (*significance*) dobra nie jest w rzeczywistości określane w skali globalnej – lecz w skali kultury, która to dobro wytworzyła.

Poszczególne kultury w przeszłości miały zasięg regionalny – nie było wówczas kultury, która miałaby zasięg całego świata. Obowiązuje zależność, że im starsza kultura – a zarazem cenniejsze jej dziedzictwo – tym jej zasięg jest bardziej ograniczony (lokalny). Dopiero współcześnie kultura (i jej wytwory) ma zasięg globalny.

W związku z tym dalsze funkcjonowanie WHL – zapewnienie jej reprezentatywności – wymaga odpowiedzi na pytanie: **które kultury należy uznać za jednostki (najmniejsze elementy) tworzące dorobek światowej kultury.** Prawdopodobnie jednak odpowiedź na to pytanie leży poza zasięgiem problematyki oceny wartości dóbr WHL. Nie ma natomiast wątpliwości, że każda z takich kultur będzie spełniała warunek przekraczania granic narodowych. W ramach każdej z takich jednostek można sprawdzać kryteria określone dla dóbr kultury.

1.3 Kategorie dziedzictwa kultury WHL (grupy typologiczne)

Dla określania OUV, a więc również dla stworzenia metodologii określania OUV, istotne znaczenie mają kategorie, w jakich wpisywane są dobra na WHL. Dlatego to zagadnienie powinno być również przedstawione.

W artykule 1 konwencji (ta sama typologia została powtórzona w zapisach wytycznych operacyjnych) określono trzy zasadnicze kategorie:

- **zabytki (*monuments*):** dzieła architektury, monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, jaskinie i zgrupowania tych elementów mające wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki i nauki;
- **zespoły budowli (*groups of buildings*):** oddzielnych lub połączonych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość bądź zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- **miejsca (*sites*):** dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnograficznego lub antropologicznego.

Definicje poszczególnych kategorii są dosyć ogólne, a przez to pojemne. Jest to w pełni zrozumiałe, gdyż w obrębie zaledwie trzech kategorii musiano pomieścić całą różnorodność dóbr, które są określane jako dziedzictwo kultury. Dlatego też granice poszczególnych kategorii muszą być otwarte i nieostre.

Tym niemniej syntetyzując poszczególne kategorie, przede wszystkim z myślą o ukazaniu ich wzajemnego zróżnicowania, można je scharakteryzować następująco:

- **zabytki (*monuments*):** obiekty (w szerokim znaczeniu tego słowa); raczej wyizolowane i bez związków z otoczeniem; dzieła tradycyjnie określane jako zabytki;
- **zespoły budowli (*groups of buildings*):** zespoły obiektów wzajemnie powiązane; ich powiązania mogą mieć różny charakter – przestrzenny, funkcjonalny, typologiczny etc.;
- **miejsca (*sites*):** dzieła człowieka (i przyrody) niemające charakteru obiektu ani zespołu.

Trzy kategorie wprowadzone w artykule 1 konwencji pomimo tak szeroko zakreślonych granic okazały się niewystarczające do ujęcia wszystkich grup dziedzictwa kulturowego. Dlatego dodatkowo wprowadzono kategorię krajobrazu kulturowego, szlaku kulturowego, miejsc pamięci, miast historycznych. W opracowywanych obecnie dokumentach wprowadzane kategorie dóbr są coraz szczegółowiej opisywane i rozbudowywane na kolejne podkategorie.

1.4 Nerozwiazane problemy w okreslaniu OUV

W swietle przedstawionych problemow nalezy stwierdzic, ze jest wiele nierozwiazanych lub niedopracowanych jeszcze kwestii w okreslaniu OUV dób swiatowego dziedzictwa.

Na podstawie analizy dokumentacji nominacji, doswiadczeń wynikających z prac Panelu ICOMOS i prac podczas dorocznych sesji Komitetu Swiatowego Dziedzictwa oraz raportu okresowego można wskazać następujące problemy.

- **Nieprecyzyjne określenie poszczególnych kategorii dóbr kultury**

Kategorie wyszczególnione w konwencji i OG nie zostały określone w sposób precyzyjny. Otwarty i nieodkreślony charakter poszczególnych kategorii utrudnia opisanie cech, które powinny je charakteryzować. W konsekwencji każdy przypadek jest analizowany indywidualnie. W każdym przypadku autorzy analizy indywidualnie określają praktycznie wszystkie cechy, które podlegają ocenie. W konsekwencji nie istnieją wzorce dotyczące sposobu oceny poszczególnych grup typologicznych dziedzictwa.

- **Brak metodologii analizy wartości obiektu/opis obiektu vrs. analiza wartości**

Podstawowym problemem w dotychczasowym określaniu OUV jest brak metodologii określającej sposób wykonywania tej analizy. W konsekwencji w ogromnej większości dokumentacji zamiast analizy wartości jest przedstawiany opis obiektu. W opisach tych zdecydowanie dominują informacje dotyczące historii obiektu, opisy wydarzeń z nimi związanych oraz opisy jego cech formalnych. Informacje te nie mogą być traktowane jako tożsame z przedstawieniem wartości obiektu. Dlatego też konieczne jest opracowanie schematów pokazujących różnice pomiędzy opisem a analizą (ujawniającą wartości).

- **Brak metodologii określania OUV**

Analiza wartości obiektu – której brak wskazano w powyższym punkcie – nie jest tożsama z analizą OUV. Wyjątkowa uniwersalna wartość – niezależnie od jej charakterystyki – jest ujawniana w dodatkowym procesie (który bierze pod uwagę szerszy kontekst), jedynie dzięki dokonaniu porównań o zasięgu ponadnarodowym. Dlatego proces analizy OUV jest odrębny od analizy innych wartości danego dobra. Tymczasem nie określono metodologii analizy (sprawdzania) OUV.

- **Brak określenia podstawowych jednostek kultury**

Warunek zawarty w definicji OUV nakazuje, by wartość ta miała znaczenie z punktu widzenia całej ludzkości. Jednak z reguły poszczególne dobra nie reprezentują zjawisk czy formacji kulturowych o zasięgu globalnym. Dlatego konieczne jest wyszczególnienie w całym kulturowym dorobku świata jednostek kultury, które stanowią istotne, najmniejsze jego składowe. Określenie tych jednostek wskaże najmniejszą skalę (grupę odniesienia), która powinna stanowić właściwy kontekst do oceny dóbr. Określenie tych minimalnych jednostek ogólnoswiatowej kultury będzie warunkiem zbadania reprezentatywności WHL; obecne analizy statystyczne prowadzą do nieprawdziwych wniosków na temat „nadreprezentowania” i „niedoreprezentowania” WHL.

- **Zmienność formy przedstawiania OUV w dokumentacji WH**

Konsekwencją braku metodologii analizy i określania OUV jest zmiana formy, w jakiej OUV jest przedstawiane w dokumentacjach dóbr nominowanych na WHL. Na przestrzeni lat funkcjonowały różne formy orzeczeń, które zaświadczały istnienie OUV. Każdy z tych dokumentów miał inny zakres rzeczowy. W konsekwencji nie upowszechniły się jednolite standardy rozumienia OUV i nie jest możliwe porówny-

wanie tych dokumentów sporządzonych w różnych okresach (na przykład bardzo utrudnia to sporządzanie raportów okresowych).

- **Włączenie autentyzmu i integralności do oświadczeń OUV**

Obecny model orzeczenia OUV zakłada uwzględnienie w nim – oprócz wyników analizy kryteriów OUV – autentyzmu i integralności. Tymczasem uzasadnione jest wyłączenie autentyzmu i integralności z oświadczenia OUV, gdyż są to jakościowe cechy dobra, niemające bezpośredniego związku z OUV. Jest to postulat uzasadniony tym bardziej, że obecne wersje wytycznych operacyjnych przewidują opracowywanie odrębnych orzeczeń dotyczących zarówno autentyzmu, jak i integralności.

Oczywiście nie oznacza to osłabienia roli warunku autentyzmu i integralności w ocenie dobra na WHL. Jednak wyłączenie tych dwóch cech służy podkreśleniu, że sprawdzenie warunku OUV polega przede wszystkim na weryfikacji kryteriów wyszczególnionych w wytycznych operacyjnych. Sprawdzanie tych kryteriów ma charakter porównawczy, niejako zewnętrzny w stosunku do dobra. Polega ono na określeniu dla obiektu odpowiedniego kontekstu (grupy odniesienia) i dokonaniu porównania (ze względu na dane kryterium). Natomiast sprawdzenie autentyzmu i integralności jest kolejnym, niezależnym etapem oceny dobra.

Rozdzielenie tych cech pozwoli też podkreślić, że obiekt może spełnić warunek OUV (reprezentować tę wartość) i jednocześnie nie spełniać warunku autentyzmu i integralności. Wtedy oczywiście nie może być wpisany na Listę (zasady są jednoznacznie określone). Natomiast odrębną sprawą jest zakres orzeczenia OUV. W obecnie przyjętym zakresie tego dokumentu zakłada się, że OUV, autentyzm, integralność i zarządzanie dobrem stanowią pewną całość. Należy to uznać za błąd metodologiczny. Jego wyeliminowanie pozwoli na precyzyjne określanie OUV.

2. Propozycje metodologii określania OUV

Podsumowując zapisy konwencji i wytycznych operacyjnych, można na pewno stwierdzić, że określanie OUV ma charakter porównawczy, tak jak sformułowane tam warunki i kryteria.

Określanie OUV polega na sprawdzeniu, czy któraś z cech danego dobra analizowana w ramach jednego z sześciu kryteriów (w przypadku dóbr kultury) z OG spełnia warunki określone w definicji OUV. Sprawdzanie każdego z kryteriów wymaga określenia dwóch elementów: cech (wartości), ze względu na które będzie dokonywane porównanie, oraz skali, w jakiej będzie ono dokonywane. Taki jest zakres wskazań wynikających z oficjalnych dokumentów WH – nie zawierają one dokładniejszych wskazań metodologicznych.

Podstawowa trudność związana z oceną dóbr nominowanych na WHL wynika z tego, że praktycznie każde dobro może być opisane ze względu na bardzo wiele cech, charakteryzuje je bowiem wiele cech materialnych i niematerialnych: materiał, twórca, wykonanie, okres powstania, wiek, historia, konstrukcja, kolorystyka, położenie, funkcja etc. Pierwszym problemem analitycznym jest więc wybranie tych cech, ze względu na które dobro powinno być oceniane.

Punktem wyjścia do rozwiązania tego problemu jest wprowadzona w światowym dziedzictwie typologia dóbr. Każda grupa typologiczna dóbr ma bowiem pewien zespół cech, które są istotne z punktu widzenia jej specyfiki i wartościowania. Dlatego analiza dobra powinna się rozpocząć od określenia tych cech, które pozwalają przypisać dane dobro do jednej z identyfikowanych w światowym dziedzictwie grup typologicznych.

Drugi etap analizy polega na wybraniu tych cech (z ustalonego już zbioru), które mogą być sprawdzane w świetle kryteriów OG (jednego z sześciu).

Trzecim elementem jest określenie skali, w jakiej mają być sprawdzane cechy wybrane do analizy w świetle kryteriów OG – skala ta wynika z definicji OUV. Powinna to być skala danego zjawiska kulturowego.

Syntetyzując proces określania OUV, można powiedzieć, że polega ona na wskazaniu cech, ze względu na które dokonuje się porównania poszczególnych dóbr, oraz na określeniu zbioru, w obrębie którego dokonywane jest to porównanie.

W praktyce pełen proces analizy wartości OUV dla danego dobra powinien polegać na określeniu następujących elementów:

- **zbiór cech charakterystycznych dla danej grupy typologicznej dóbr** – służy określeniu grupy typologicznej; w obrębie cech tej grupy będą wybierane cechy do sprawdzania OUV;
- **zbiór cech stanowiących o OUV** – podzbiór zbioru cech charakterystycznych dla danej grupy typologicznej; zawiera te cechy, ze względu na które będzie określane OUV (będą sprawdzane kryteria OUV);
- **zbiór cech wyznaczających grupę odniesienia** – to też jest podzbiór zbioru cech charakterystycznych, które służą określeniu grup odniesienia (cechy te mogą się pokrywać ze zbiorem cech stanowiących OUV);
- **grupa odniesienia** – zbiór wszystkich dóbr reprezentujących cechy, ze względu na które sprawdzane są kryteria OUV. Grupa odniesienia to skala (kontekst kulturowy), w której są badane te cechy. Powinna ona być możliwie jak największa – sprawdzenie skali grupy odniesienia decyduje o tym, czy spełniony jest warunek OUV.

(Uwaga: ze względów praktycznych elementy 3 i 4 mogą być ujęte w jednym punkcie, jednak ze względu na czytelność analizy zostały rozdzielone).

2.1 Określanie zbioru cech charakterystycznych dla grupy typologicznej, do której należy analizowane dobro

Pierwszym elementem analizy dobra nominowanego na WHL, ściśle związanym ze sprawdzeniem, czy dobro spełnia warunek OUV, jest określenie kategorii (typu) proponowanego wpisu.

Zgodnie z typologią stosowaną w ramach światowego dziedzictwa możliwe są trzy podstawowe grupy typologiczne dóbr: zabytki (obiekty), zespoły, miejsca. Jako grupy wskazano w wytycznych roboczych również krajobrazy kulturowe i szlaki kulturowe. Formą określenia grup typologicznych są także studia tematyczne (podejmowane przez Międzynarodowe Komitety Naukowe ICOMOS), choć ich status nie jest tak formalny jak w przypadku kategorii wyszczególnionych w wytycznych. Inną klasyfikacją dóbr światowego dziedzictwa, która wiąże się z wyróżnieniem grup typologicznych dziedzictwa, jest podział stosowany w tzw. raporcie braków (*Gaps Report*).

Określenie grupy typologicznej wpisu jest ważne, gdyż kategoria wpisu niejako określa zakres cech charakteryzujących dobro do niej należące – każda grupa typologiczna ma własny, charakterystyczny dla niej zbiór cech.

Na przykład w grupie zabytków ocenie powinny podlegać (a zarazem być przedmiotem ochrony) cechy charakteryzujące obiekty jako takie, czyli np. cechy obiektów architektury. Jeżeli natomiast przedmiotem wpisu jest miasto, cechami podlegającymi ocenie (i ochronie) powinny być cechy charakteryzujące miasta jako układy przestrzenne.

Dokładne ustalenie zbioru cech, które powinny być przedmiotem analizy w przypadku danego dobra, ma dwa ważne aspekty; jeden można nazwać pozytywnym, a drugi negatywnym.

Aspekt pozytywny polega na tym, że wskazując kategorię (typ) dobra, tym samym określamy – ale i ograniczamy – zbiór cech charakterystycznych dla danej kategorii; możliwe jest więc precyzyjne określanie i wybranie tych cech (oraz wartości), które powinny być przedmiotem analizy. Ułatwia to selekcję tylko cech znaczących dla charakterystyki danego dobra – jest to ważne, gdyż każde dobro potencjalnie może być analizowane z wielu różnych punktów widzenia. W opisach i dokumentacjach poszczególnych dóbr znajduje się zwykle wiele różnorodnych informacji. Tymczasem w oświadczeniu OUV powinny zostać wyszczególnione tylko najistotniejsze cechy, bezpośrednio odnoszące się do kryteriów określania OUV (zgodnie z sześcioma kryteriami wytycznych operacyjnych).

Aspekt negatywny polega na tym, że selekcja wskazuje jednocześnie na cechy, które nie muszą być przedmiotem oceny (niemające zasadniczego wpływu na ocenę). Można założyć, że cechy te nie uczestniczą w tworzeniu OUV. Ich specyfikacja ma istotne praktyczne znaczenie w przypadku dóbr, w których pewien zakres przekształceń jest nieunikniony.

Jeżeli na przykład przedmiotem wpisu jest obiekt i kategorią wpisu jest obiekt, analiza powinna obejmować tylko zbiór cech charakterystycznych dla obiektu. Cechy układu przestrzennego, w jakim obiekt może się znajdować, nie powinny mieć już znaczenia.

Jeśli z kolei przedmiotem wpisu – w przypadku miast historycznych – jest układ przestrzenny, to przedmiotem analizy i ochrony powinny być tylko określone cechy tego miasta jako układu przestrzennego. W konsekwencji cechy zabudowy (jako cechy dzieł architektury) nie mają znaczenia – z punktu widzenia kategorii wpisu.

Takie ujęcie problemu ma bardzo istotne konsekwencje praktyczne z perspektywy zarządzania miastami historycznymi wpisanymi na WHL. Oznacza bowiem, że skoro dla wartości miasta – jako tworu urbanistycznego – nie ma znaczenia zabudowa (poszczególne obiekty), to nie musi ona być chroniona równie restrykcyjnie jak cechy (wartości) przestrzeni. Jeżeli więc obiekty tworzące zabudowę miasta samodzielnie nie reprezentują wartości zabytkowych, mogą być przedmiotem ochrony o innym stopniu restrykcyjności (mogą być przekształcane w większym zakresie). Jest to wniosek bardzo istotny z praktycznego punktu widzenia (określa obiekty, które mogą być przekształcane), szczególnie w obliczu sformułowania deklaracji HUL, która będzie zapewne wkrótce przyjęta jako oficjalny dokument UNESCO.

Oczywiście wartość większości miast historycznych bazuje nie tylko na cechach układu przestrzennego, ale również na cechach zabudowy. W takim jednak przypadku – jeżeli określi się precyzyjnie i odrębnie cechy miasta oraz zabudowy, jedynie część obiektów uczestniczy w tworzeniu wartości zabudowy i tylko one będą podlegały ochronie. Takie podejście pozwoli chronić OUV, a jednocześnie umożliwi pewien zakres przekształceń koniecznych dla współczesnego funkcjonowania miasta.

Z przedstawionych założeń wynika, że konieczne jest określenie zbioru cech charakterystycznych dla poszczególnych grup typologicznych dóbr: obiekty, zespoły, miejsca oraz inne grupy wyodrębniane w praktyce WH. W istniejących dokumentach światowego dziedzictwa takie zbiory cech nie zostały określone, dlatego jest to zadanie do wykonania.

Zasadny jest również wniosek, iż w nowych (uaktualnianych) oświadczeniach OUV należy dokonywać odpowiedniej analizy wynikającej z typologii (kategorii) wpisu.

2.2 Określenie zbioru cech, ze względu na które obiekt reprezentuje OUV

W poprzednim etapie zdefiniowano całą grupę cech, które będą brane pod uwagę przy określeniu OUV. Określenie tej grupy wynika ze wskazania, do jakiej grupy typologicznej (spośród wskazanych przez wytyczne operacyjne) należy dane dobro. Jednak wybranie takiej grupy nie jest wystarczające; doprowadza bowiem do wskazania całego spektrum cech. Tymczasem konieczne jest przejście na poziom konkretnego dobra.

Tak więc drugim etapem analizy OUV jest określenie zbioru cech stanowiących o OUV. Powinien to być podzbiór tych cech charakterystycznych dla danej grupy typologicznej, na podstawie których może być spełniony warunek OUV.

Wybór cech stanowiących tę grupę powinien uwzględniać jednocześnie dwa aspekty. Powinny to być cechy, ze względu na które dobro **może spełniać warunek OUV** oraz ze względu na które **może być stworzona odpowiednia grupa odniesienia**.

Nawet w najprostszym przypadku pojedynczego zabytku istnieje bardzo szerokie spektrum cech, takich jak: wiek obiektu, funkcja, materiał, forma stylistyczna, wielkość, konstrukcja etc. Dla każdego obiektu można określić dziesiątki, nawet setki takich cech – ich liczba zależy tylko od stopnia szczegółowości i wielostronności podejścia. Wszystkie one mają znaczenie dla pełnego opisu obiektu. Jednak tylko niektóre z nich mają znaczenie dla określenia OUV – trzeba je ujawnić i sprawdzić, czy spełniają warunek OUV (służy temu cała procedura oceny prowadzonej przez tzw. *Advisory Bodies*).

Celem analizy jest więc wskazanie tych cech (w wybranych obiektach), ze względu na które obiekt może spełnić warunek OUV.

3. Określenie zbioru cech tworzących grupę odniesienia

Trzecim etapem procedury określania OUV jest określenie zbioru cech tworzących grupę odniesienia – to jest również podzbiór zbioru cech charakterystycznych, które służą określeniu grup odniesienia (cechy te mogą się pokrywać ze zbiorem cech stanowiących OUV).

Generalnie zbiór tych cech jest znacznie szerszy. Jest bowiem wiele cech, które będą charakteryzować obiekty należące do grupy odniesienia, a które nie będą należały do zbioru cech stanowiących o OUV. Celem określania tego zbioru jest wskazanie dóbr (zbioru dóbr), które będą stanowiły grupę odniesienia (kontekst) dla danego dobra.

Trzeba podkreślić, że propozycja formalnego określenia cech grupy odniesienia w stosunku do poszczególnych kategorii (typów) dóbr jest nowa. W dotychczasowej praktyce WH określanie grup odniesienia miało z zasady charakter indywidualny. Potrzeba pewnej obiektywizacji tego procesu jest dostrzegana już od dłuższego czasu, czego wyrazem jest tworzenie tzw. studiów tematycznych. Studia przedstawiające różne kategorie dóbr powstają, jednak nie są realizowane według przyjętych analitycznych schematów.

W efekcie nie zostały opracowane dla podstawowych grup typologicznych WH. Dlatego w praktyce zdefiniowanie cech, które pozwolą określić OUV dla danego dobra i porównywać je w grupie odniesienia, pozostawia się autorom dokumentacji i autorom tzw. desk report, którzy oceniają te dokumentacje. Działania te nie mają charakteru systemowej analizy, co prowadzi do dużej dowolności, a nawet przypadkowości ocen. W konsekwencji nie wszystkie oceny są więc zgodne z założeniami konwencji. W rezultacie poszczególne nominacje w różnym stopniu spełniają warunek przekraczania granic narodowych. Dlatego interpretacja tego warunku wciąż wywołuje tyle dyskusji i kontrowersji.

4. Określenie grupy odniesienia

Klasyfikacja dóbr na WHL – stwierdzanie posiadania OUV przez dane dobro – ma zawsze charakter porównawczy. Dokonanie porównań wymaga natomiast określenia grupy, w ramach której będzie ono przeprowadzane.

Dlatego czwartym etapem procedury określania OUV powinno być określenie grupy odniesienia. Stanowi ją zbiór dóbr, które charakteryzują się cechami należącymi do zbioru cech tworzących grupę odniesienia. Dlatego grupę odniesienia tworzy się, gromadząc te wszystkie dobra, które legitymują się cechami określonymi w poprzednim etapie. Trzeba jednak założyć, że dobra zaliczone do grupy odniesienia nie muszą reprezentować wszystkich cech należących do zbioru cech tworzących grupę odniesienia.

Grupa odniesienia – czyli zbiór obiektów tworzących tę grupę – ze względu na warunki określone w definicji OUV (warunek skali) powinna mieć charakter ponadnarodowy. Zalecenie to wynika oczywiście z warunku mówiącego, że znaczenie dobra powinno przekraczać granice narodowe. Rozumienie tego pojęcia nie jest określone jednoznacznie (była o tym mowa powyżej). Należy jednak zakładać, że grupa odniesienia powinna obejmować dobra w skali nie mniejszej, niż tworzą obiekty rozpatrywane w ramach zbioru cech stanowiących o OUV.

Istniejące obecnie studia tematyczne opracowywane dla dóbr kultury (przede wszystkim w ramach Międzynarodowych Komitetów Naukowych ICOMOS) są właściwie przykładami tworzenia grup odniesienia. Ich słabością jest natomiast fakt, iż koncentrują się na opisach i analizie dóbr (w danej grupie typologicznej), natomiast nie uwzględniają konieczności określenia cech charakterystycznych dla danej grupy porównawczej (patrz powyżej pkt 1.3).

MONITORING MIEJSC ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

Zbigniew Mirek

1. Wprowadzenie – rola i znaczenie monitoringu

Niniejsze opracowanie jest próbą całościowego spojrzenia na problem monitoringu miejsc/obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa. Podjęcie problematyki wynika z tego, **że monitoring jest niezbędnym elementem całościowo ujętego systemu zarządzania (*management*) i ochrony (*protection/conservation*) miejsc/obiektów światowego dziedzictwa**. Tymczasem stanowi on dotychczas jeden z najsłabszych elementów ochrony miejsc światowego dziedzictwa i praktyki zarządzania takimi miejscami. Posługując się pewną analogią, można powiedzieć, **że monitoring pełni funkcję podobną do tej, jaką pełnią badania okresowe w ochronie zdrowia; zarówno w szeroko rozumianej profilaktyce, jak i we wczesnym wykrywaniu chorób, a także w sprawdzaniu skuteczności leczenia**. O ile dopracowano się mniej lub bardziej satysfakcjonujących rozwiązań w odniesieniu do monitoringu całości środowiska (w tym miejsc przyrodniczo cennych, zarówno już chronionych, jak i nieobjętych jeszcze formalną ochroną), o tyle dla miejsc/obiektów światowego dziedzictwa systemowych rozwiązań w tym zakresie brak, niezależnie od tego, czy chodzi o obiekty przyrodnicze, przyrodniczo-kulturowe, czy kulturowe. Trudno uznać za monitorowanie w pełni adekwatne do potrzeb, okresowe raporty o stanie każdego z obiektów, choć pełnią one częściowo funkcję raportów monitoringowych. Zakres oraz sposób przygotowania raportów sprawia, że nie mogą one do końca odgrywać roli, o którą nam tu chodzi, tj. zastąpić nowoczesnego, całościowego monitoringu, który czeka dopiero na opracowanie zarówno w sferze założeń, jak i koncepcyjnych oraz praktycznych rozwiązań. Niniejszy artykuł jest próbą ukazania ogólnego kształtu i potencjalnego zakresu całościowo zarysowanego monitoringu miejsc światowego dziedzictwa oraz kluczowych problemów, które w tym kontekście wymagają przedyskutowania i rozwiązania. Opracowanie jest tym samym próbą wypełnienia istniejącej w tym względzie luki.

Celem artykułu jest nakreślenie kształtu i zakresu monitoringu obiektów/miejsc światowego dziedzictwa. Monitoring ma służyć ocenie stanu elementów strukturalnych i funkcjonowania takich miejsc, wczesnemu wykrywaniu ich zagrożeń oraz niekorzystnych zmian lub przewidywaniu ich tendencji i tempa, a także sprawdzaniu na bieżąco skuteczności stosowanych metod i przyjętych rozwiązań. Ostatecznie monitoring miejsc światowego dziedzictwa ma stać się harmonijnym elementem całościowo rozumianego i nowocześnie ujętego systemu ochrony światowego dziedzictwa oraz zarządzania tymi miejscami.

2. Stan istniejący

Jak wspomniano już wcześniej, jest wiele systemów monitoringu, do których musi nawiązywać monitoring miejsc światowego dziedzictwa. Owo nawiązanie oznacza między innymi wykorzystanie/uwzględnienie takich systemów w monitoringu miejsc światowe-

go dziedzictwa, zarówno w sensie wykorzystania ich danych, jak i uwzględniania oraz wykorzystywania wypracowanych przez nie rozwiązań i doświadczeń. Warto nadmienić, że istniejące dotychczas systemy monitoringu różnią się skalą, której dotyczą, i profilem gromadzonych informacji oraz spektrum użytych wskaźników. W odniesieniu do skali trzeba przywołać przynajmniej cztery poziomy organizacyjne:

- monitoring światowy (światowa sieć monitoringu);
- zintegrowany monitoring krajowy i jego sieć;
- monitoring regionalny stanowiący część systemu krajowego stan (w Polsce organizowany na poziomie województw (porównaj np. *Raport o stanie środowiska w województwie małopolskim w 2009 r.*, WIOŚ, Kraków, 2010);
- monitoring lokalny, który dotyczy jednostek administracyjnych niższego rzędu (np. powiatów czy miast) bądź jednostek obszarowych wyznaczonych przez inne kryteria (np. monitoring parków narodowych).

Na ogólny system Państwowego Monitoringu Środowiska składają się wyprofilowane pod względem zakresu oraz spektrum użytych wskaźników podsystemy sektorowe lub specjalistyczne. Obejmują one łącznie siedem podsystemów.

Podsystemy monitoringu:

- jakości powietrza;
- jakości wód;
- jakości gleby i ziemi;
- przyrody;
- hałasu;
- pól elektromagnetycznych;
- promieniowania jonizującego.

Każdy z tych podsystemów jest dodatkowo rozbudowany. Przykładowo podsystem monitoringu przyrody obejmuje:

- monitoring ptaków, w tym obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000;
- monitoring gatunków i siedlisk przyrodniczych ze szczególnym uwzględnieniem specjalnych obszarów ochrony siedlisk Natura 2000;
- monitoring przyrodniczy Morza Bałtyckiego w zakresie wybranych elementów;
- monitoring lasów;
- zintegrowany monitoring środowiska przyrodniczego.

Ten kształt monitoringu pozostaje w zgodzie z art. 26.1 ustawy z 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska z późniejszymi zmianami. Tam też zdefiniowano, czym jest Państwowy Monitoring Środowiska (PMŚ) i jakie są jego cele. Artykuł 25.2 tejże ustawy mówi:

Art. 25.2. Państwowy Monitoring Środowiska stanowi system pomiarów, ocen i prognoz stanu środowiska oraz gromadzenia, przetwarzania i rozpowszechniania informacji o środowisku.

3. Państwowy Monitoring Środowiska wspomaga działania na rzecz ochrony środowiska poprzez systematyczne informowanie organów administracji i społeczeństwa o:

- 1) jakości elementów przyrodniczych, dotrzymywaniu standardów jakości środowiska określonych przepisami oraz obszarach występowania przekroczeń tych standardów;

2) występujących zmianach jakości elementów przyrodniczych i przyczynach tych zmian, w tym powiązaniach przyczynowo-skutkowych występujących pomiędzy emisjami i stanem elementów przyrodniczych.

Informacje wytworzone w ramach PMŚ wykorzystywane są przez jednostki administracji rządowej i samorządowej dla potrzeb operacyjnego zarządzania środowiskiem za pomocą instrumentów prawnych, takich jak: postępowanie w sprawie ocen oddziaływania na środowisko, pozwolenia na wprowadzenie do środowiska substancji lub energii, programy i plany ochrony środowiska jako całości i jego poszczególnych elementów, plany zagospodarowania przestrzennego. Informacje wytworzone w ramach PMŚ wykorzystywane są także do monitorowania skuteczności działań i strategicznego planowania w zakresie ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju na wszystkich poziomach zarządzania.

W ramach PMŚ pozyskiwane są informacje niezbędne do obsługi międzynarodowych zobowiązań Polski, w tym procesu integracji z UE. W okresie przedakcesyjnym dane PMŚ były wykorzystywane w pracach związanych z formułowaniem stanowisk negocjacyjnych i programów implementacyjnych wielu przepisów wspólnotowych, a także z rozpoczętą przed akcesją współpracą z agendami UE, takimi jak Europejska Agencja Środowiska czy Eurostat. Po akcesji informacje te są dodatkowo wykorzystywane m.in. dla potrzeb związanych z rozwojem regionalnym, funkcjonowaniem funduszy strukturalnych i funduszy spójności oraz w sprawozdawczości w ramach Wspólnoty.

PMŚ zapewnia także dane podlegające udostępnieniu w myśl przepisów ustawy Prawo ochrony środowiska regulujących sprawy swobodnego dostępu do informacji.

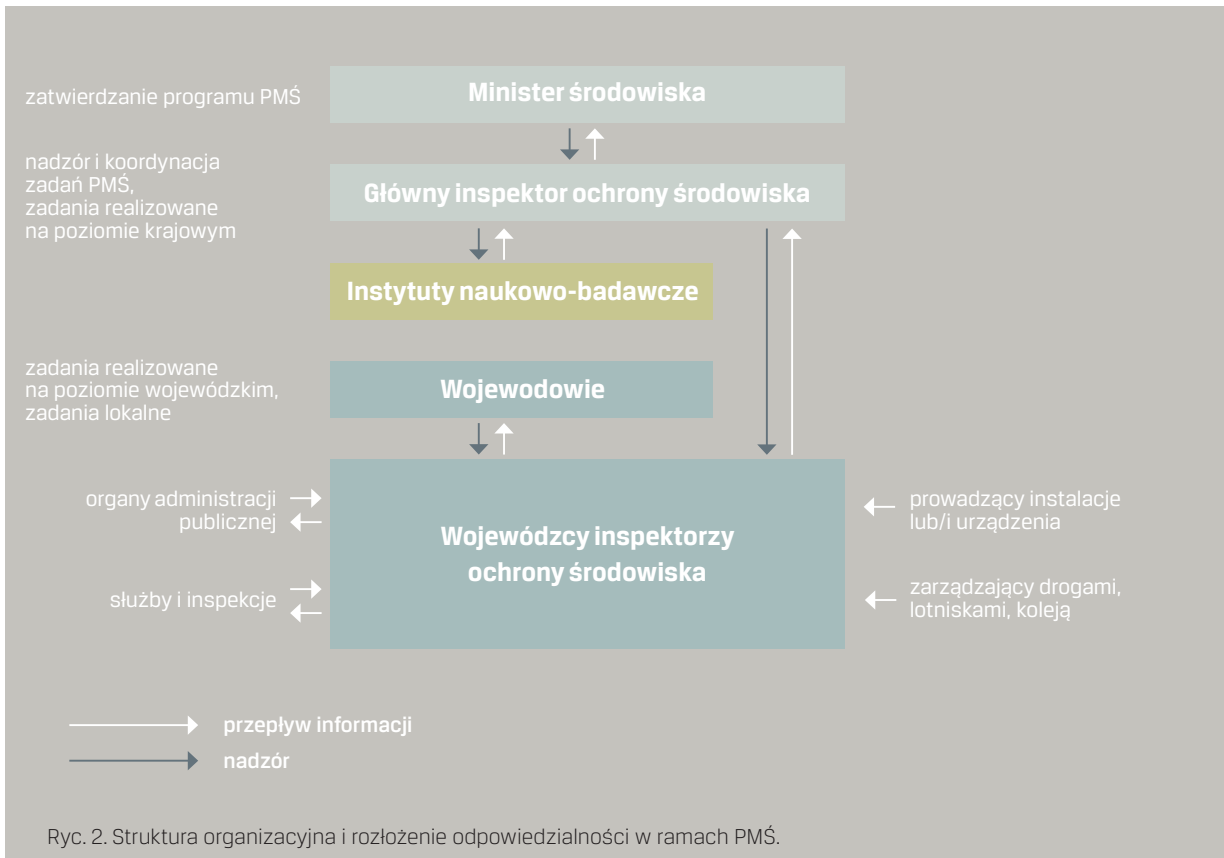
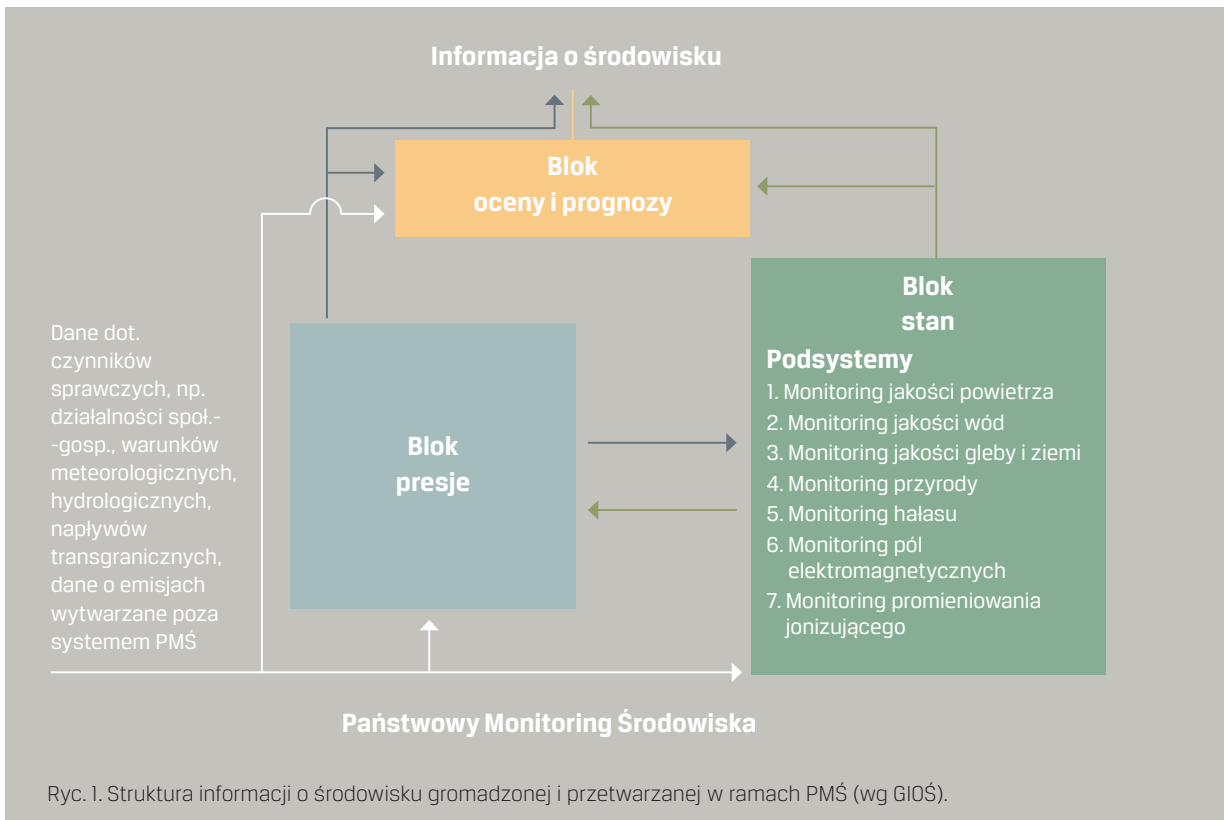
Cele PMŚ osiągane są poprzez realizację następujących zadań częściowych:

- wykonywanie badań wskaźników charakteryzujących poszczególne elementy środowiska;
- prowadzenie obserwacji elementów przyrodniczych;
- gromadzenie i analizę wyników badań i obserwacji;
- ocenę stanu i trendów zmian jakości poszczególnych elementów środowiska na podstawie ustalonych kryteriów;
- identyfikację obszarów przekroczeń standardów jakości środowiska;
- analizy przyczynowo-skutkowe;
- opracowywanie zestawień, raportów, komunikatów i ich udostępnianie w formie drukowanej lub zapisu elektronicznego, w tym za pomocą internetu.

W odniesieniu do wszystkich rodzajów zadań częściowych (zarówno tych o charakterze pomiarowo-badawczo-analitycznym, jak i informacyjnym) w PMŚ obowiązuje zasada cykliczności oraz jednolitości metod (art. 26, ust. 2 ustawy Prawo ochrony środowiska).

Warunkiem wypełniania celów PMŚ stawianych przez ustawę jest wiarygodność danych. Jest ona zagwarantowana poprzez kontynuację i doskonalenie takich działań jak:

- akredytacja laboratoriów badawczych;
- modernizacja infrastruktury pomiarowej;
- modernizacja narzędzi informatycznych do gromadzenia, przetwarzania i udostępniania danych;
- opracowania metodyczne;
- wdrażanie systemów jakości w podsystemach monitoringu;
- organizacja i udział w krajowych oraz międzynarodowych badaniach porównawczych;
- szkolenia.

Celem PMŚ, w myśl artykułu 25.3 Prawa o ochronie środowiska, jest wspomaganie działań na rzecz ochrony środowiska. Na poziomie kontynentalnym (przede wszystkim Unii Europejskiej) systemy krajowe włączone są w Globalny Monitoring dla Środowiska i Bezpieczeństwa (GMES – *Global Monitoring for Environment and Security*).

Omawiając stan istniejący, do którego musi nawiązywać w większym lub mniejszym zakresie proponowany system monitoringu MŚD, trzeba się odnieść do istniejącej:

- struktury informacji gromadzonej w ramach PMŚ oraz
- struktury organizacyjnej PMŚ.

Podstawowym blokiem informacji PMŚ jest blok STAN, w ramach którego gromadzone są lub wytworzone tzw. dane pierwotne dotyczące stanu różnych elementów środowiska. Blok PRESJE gromadzi informacje o czynnikach odpowiedzialnych za negatywne zmiany powodowane w różnych elementach środowiska przyrodniczego. Całość informacji zgromadzonych w obu blokach stanowi podstawę operacji przeprowadzanych w ramach bloku OCENY I PROGNOZY. Wykonywane są tam oceny i prognozy stanu środowiska oraz przeprowadzane analizy przyczynowo-skutkowe, których celem jest powiązanie stanu środowiska z czynnikami, które go kształtują, mającymi swe źródła w działalności gospodarczej człowieka. Aktualną strukturę informacyjną opisaną poniżej ukazuje schemat na rycinie 1.

Nie mniej ważna od struktury informacyjnej jest obowiązująca obecnie struktura organizacyjna i rozłożenie odpowiedzialności w ramach PMŚ. Z mocy artykułu 24 Ustawy o Inspekcji Ochrony Środowiska (z 20 lipca 1991 r.) działalność PMŚ koordynowana jest przez organa Inspekcji Ochrony Środowiska. Na poziomie województwa zadania Inspekcji Ochrony Środowiska związane z Państwowym Monitorowaniem Środowiska wykonuje wojewoda przy pomocy wojewódzkiego inspektora ochrony środowiska.

Jednocześnie wojewódzki inspektor ochrony środowiska wykonuje w imieniu wojewody zadania i kompetencje Inspekcji Ochrony Środowiska określone w Ustawie o inspekcji i przepisach odrębnych (art. 3 ustawy z 20 lipca 1991 r. o Inspekcji Ochrony Środowiska). Na poziomie krajowym zadania PMŚ wykonuje główny inspektor ochrony środowiska; jest on również koordynatorem działań prowadzonych dla potrzeb Państwowego Monitoringu Środowiska. W realizacji zadań PMŚ uczestniczą także inne jednostki i służby zobowiązane do tego na mocy prawa, np. organy administracji rządowej i samorządowej, zarządzający drogami, lotniskami, koleją, prowadzący instalacje, Państwowa Inspekcja Sanitarna, jak również instytuty naukowo-badawcze. Strukturę organizacyjną i rozkład odpowiedzialności w jego ramach ukazuje schemat na Rycinie 2.

W ścisłej relacji do obowiązującej już struktury organizacyjnej powinien się znaleźć monitoring miejsc światowego dziedzictwa. W sposób oczywisty MŚD będące obiektami przyrodniczymi już są objęte tym monitoringiem, choćby jako obszary systemu Natura 2000. Potrzebna jest w tym względzie koordynacja i ustalenie czytelnych relacji między istniejącym systemem a systemem raportowania na temat MŚD. Osobno należałoby także w tej sytuacji rozwiązać problem monitoringu miejsc światowego dziedzictwa będących obiektami przyrodniczo-kulturowymi lub kulturowymi.

3. Materiały i metodyka

Podstawę materiałową i źródłową opracowania monitoringu miejsc światowego dziedzictwa stanowią rozwiązania przyjęte w krajowych oraz regionalnych i lokalnych systemach monitoringu przyrodniczego/środowiskowego, a także regulacje prawne obowiązujące na tym polu. Ważnym elementem, który uwzględniono, jest także dotychczasowy kształt okresowego raportowania w odniesieniu do miejsc światowego dziedzictwa. Materiałem wyjściowym były m.in. opracowania na temat monitoringu jako takiego oraz konkretne wytyczne dotyczące monitoringu środowiska i monitoringu biologicznego wynikające z:

- Ustawy o ochronie przyrody (2004 r. z późniejszymi zmianami);
- Ustawy Prawo ochrony środowiska (27 kwietnia 2001 r.);
- Ustawy o Inspekcji Ochrony Środowiska (20 lipca 1991 r.)

i wielu innych ustaw, rozporządzeń i dyrektyw, których pełniejszy wykaz zawarto w Programie Państwowego Monitoringu Środowiska na lata 2010-2012. Wykorzystano również przewodniki metodyczne: „Biblioteki monitoringu środowiska”, w tym Program Państwowego Monitoringu Środowiska Przyrodniczego na lata 2010-2012, roczne i okresowe raporty ogólnopolskie i wojewódzkie o stanie środowiska oraz dotychczasowy system raportów okresowych miejsc światowego dziedzictwa. Metodyka prac nad kształtem monitoringu MŚD polegała przede wszystkim na stworzeniu ideowego modelu strukturalno-funkcjonalnego na podstawie znajomości MŚD.

Dalszy etap prac będzie polegał na wydzieleniu, na podstawie doświadczeń i wiedzy eksperckiej, podstawowych pól tematycznych monitoringu oraz wyznaczenie w każdym z pól wskaźników monitoringu, sposobów miejsc próbkowania i prowadzenia pomiarów, a także stworzenia protokołu próbkowania wraz z odpowiednimi formularzami.

4. Przedmiot monitoringu

Pytanie o przedmiot monitoringu tylko pozornie jest nieuzasadnione. Stwierdzenie, że jest nim stan konkretnego miejsca światowego dziedzictwa, niewiele mówi. Już bowiem samo miejsce może być różnie rozumiane. Możemy monitorować jedynie stan obiektu związany ściśle z wąsko zdefiniowanym przedmiotem ochrony albo też uwzględnić szerokie spektrum elementów i cech obiektu, które nie odnoszą się wprost do pierwotnego czy aktualnego kształtu wpisu. Ponadto nieco inaczej musi być zarysowany monitoring samego obiektu i jego elementów, inaczej zaś strefy otulinowej (choć monitoring tej strefy musi być integralną częścią monitoringu miejsca światowego dziedzictwa). Całościowo ujęty monitoring MŚD obejmuje zatem kilka podstawowych pól informacji, które omówiono poniżej. Bardzo istotne jest, by ustalając zakres monitoringu, dobrze rozeznaczyć, które z form monitoringu wykonywanego już w MŚD lub w bezpośrednim jego otoczeniu okażą się przydatne i wystarczające, stąd niewarte powielania. Przykładowo park narodowy wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa ma zazwyczaj własny, już istniejący system monitoringu (a nawet kilka), jest też monitorowany jako obszar Natura 2000. Może on również być objęty monitoringiem skażeń, monitoringiem środowiska wodnego i monitoringiem leśnym. Monitorowane mogą być procesy w biotopach z roślinnością półnaturalną (np. tempo sukcesji). Odrębnym monitoringiem mogą też być objęte wybrane gatunki roślin i zwierząt lub rozkład (tak w czasie, jak w przestrzeni) oraz natężenie ruchu turystycznego z podziałem na różne jego formy.

4.1. Monitoring stanu obiektu

Podstawowe pole informacyjne monitoringu odnosi się do stanu obiektu. Stan ów jest różnie pojmowany, w zależności od typu obiektu. Inaczej jest ujmowany w przypadku obiektów kulturowych, inaczej przyrodniczych, jeszcze inaczej przyrodniczo-kulturowych. W przypadku obiektów kulturowych – w zależności od tego, czy są to obiekty kubaturowe, czy przestrzeń architektoniczna, w której chroniona jest cała struktura krajobrazu. Karta obserwacyjna musi wówczas obejmować różne poziomy organizacyjne, takie jak:

- krajobraz z elementami małej architektury,
- obiekty kubaturowe,
- elementy wyposażenia (ekspozyty).

W przypadku obiektów przyrodniczych formularz obserwacyjny musi dotyczyć zarówno charakterystyk krajobrazu, jak i biotopów oraz poszczególnych gatunków (stanu ich populacji). Oprócz tych trzech poziomów strukturalnych monitoringiem objęta jest także strona funkcjonalna MŚD. W takim przypadku interesują nas najważniejsze procesy, od których zależy utrzymanie odpowiedniego poziomu bioróżnorodności. Ważne jest uwzględnienie całej dynamiki najważniejszych jednostek krajobrazowych.

4.2. Monitoring zagrożeń

Opracowanie kształtu monitoringu zagrożeń rozpoczyna się zawsze od ustalenia potencjalnych i obecnych na terenie MŚD czynników zagrażających jego stanowi. W zależności od typu obiektu bardzo różnie rozkłada się waga tych samych czynników. Przykładowo próg wrażliwości jodły na skażenie tlenkami siarki to 15 ppm; próg ten dla człowieka jest o rząd wielkości wyższy, a dla niektórych konstrukcji (np. żelbetonowych) wielokrotnie wyższy, jednak nie dla rzeźb stworzonych z piaskowca z lepiszczem węglanowym. Najogólniej rzecz biorąc, gdy mowa o zagrożeniach, należy wyraźnie odróżnić czynniki antropogeniczne od naturalnych, a wśród tych pierwszych szczególnie czynniki oddziałujące bezpośrednio od czynników dalekiego zasięgu. Jest to szczególnie ważne dla obiektów, dla których źródła zagrożeń mogą się znajdować daleko, poza strefą otulinową (buforową) – np. oddziaływanie skażeń powietrza lub oddziaływanie na poziom wód gruntowych wielkich lejów depresyjnych. Zarówno w obiektach przyrodniczych, jak i kulturowych monitoringiem może i powinno być objęte zagrożenie stworzone przez udostępnienie obiektu (ruch zwiedzających).

4.3. Monitoring skuteczności i trwałości zabiegów konserwatorsko-ochronnych

Ważnym elementem całościowego monitoringu MŚD jest monitoring skuteczności zabiegów ochronnych i działań konserwatorskich. W przypadku obiektów przyrodniczych powinny być nim objęte wszystkie formy tzw. ochrony czynnej, a także skuteczność regulacji w zakresie udostępniania obiektów. Typowym przykładem może być monitorowanie skutków aktywnej ochrony półnaturalnych ekosystemów i pastwisk w obszarach z natury leśnych czy skuteczność okresowych wyłączeń szlaków turystycznych na gniazdowanie ptaków drapieżnych.

4.4. Monitoring rozwiązań dotyczących udostępniania

Odrębny problem stanowi komfort zwiedzania i bezpieczeństwo zwiedzających w MŚD. Monitorowanie w tym zakresie jest jednym z najważniejszych, choć wciąż nie dość mocno zauważanych problemów w MŚD. Tu monitoring powinien obejmować zarówno obiektywne wskaźniki, jak i subiektywnie odczuwany komfort zwiedzających. Parametryzacja danych i ustalenie spektrum wskaźników musi być powiązane z normami istniejącymi w tym zakresie.

4.5. Monitoring dotyczący funkcjonowania miejsc światowego dziedzictwa w przestrzeni społecznej

Jest to jedno z trudniejszych do monitorowania pól informacji na temat MŚD, a jednocześnie z różnych względów jest ono ważne. Pozwala lepiej poznać i zrozumieć społeczne znaczenie MŚD oraz świadomie kreować odpowiednią z punktu widzenia ochrony politykę społeczną wobec MŚD.

5. Założenia i zasady monitoringu

Każdy monitoring, niezależnie od szczegółowego kształtu wynikającego z jego konkretnego celu, powinien wychodzić z pewnych ogólnych założeń i zasad oraz posiadać cechy dobrego monitoringu. Omówiono pokrótce najważniejsze z nich, takie jak:

- 5.1. zasady ogólne;
- 5.2. indykatywność monitoringu;
- 5.3. minimalizm próbkowania;
- 5.4. informatywność wskaźników;
- 5.5. czułość wskaźników;
- 5.6. selektywność wskaźników;
- 5.7. uniwersalizm wskaźników.

5.1. Zasady ogólne

Poza wskazaniem rozwiązań szczegółowych dotyczących monitorowania MŚD ważne jest przywołanie ogólniejszych zasad, które decydują o przyjętych rozwiązaniach i pozwalają lepiej zrozumieć ich sens. Zasady, które przyjęto w niniejszym opracowaniu, przywołano i krótko omówiono poniżej:

- zasada niedublowania istniejących systemów i zakresów monitoringu;
- zasada wykorzystania i suplementowania istniejących systemów monitoringu różnej rangi i zakresu;
- zasada uniwersalizmu domagająca się poszanowania istniejących systemów i przyjętych standardów także (na ile to możliwe i użyteczne) w propozycjach monitoringu MŚD;

- zasada indywidualnego dopasowania zakresu monitoringu i spektrum użytych wskaźników do konkretnego obiektu;
- zasada adekwatności (spójności) zakresu monitoringu do celów i zadań wyznaczonych dla konkretnego obiektu;
- zasada standaryzacji metod i narzędzi;
- zasada integracji monitoringu MŚD z krajowym monitoringiem środowiska, a także z systemem regionalnym i światowym.

Wiele powyższych zasad wydaje się oczywistych; niemniej ich przywołanie i zastosowanie w praktyce pozwala uniknąć wielu błędów i nieporozumień przy interpretacji wyników udostępnianych w raportach okresowych. **Szczególnie ważne wydaje się wpisanie monitoringu MŚD w całość monitoringu środowiska w Polsce, z równoczesnym wykorzystaniem tegoż systemu jako części specjalistycznego i wyprofilowanego monitorowania MŚD.**

5.2. Indykatywność monitoringu

Monitoring, jak już wspomniano, to badania okresowe bazujące na ograniczonej liczbie względnie prostych wskaźników. Mają one charakter badań przesiewowych, a ich celem jest wczesne wykrycie niepokojących zmian mogących zagrozić wartości MŚD. Tak jak badania okresowe w przypadku ochrony zdrowia sięgają po proste indykatory (analogicznie do prostego pomiaru temperatury ciała informującej o ogólnym stanie organizmu). Problem w tym, że znacząca część wskaźników jest nie dość czuła lub nie dość selektywna, tak jak podwyższona temperatura, która mówi nam, że z organizmem jest coś nie w porządku, ale nie mówi, z jakiego typu dysfunkcją czy chorobą mamy do czynienia. Idealem byłoby okresowe zbieranie bardzo wielu analizowanych automatycznie informacji, ale jest to z różnych względów niemożliwe. Sięganie do indykatorów jest zatem koniecznością. Nie zmienia to faktu, że wszędzie tam, gdzie to tylko możliwe, gromadzenie odpowiednio dużej i dobrze wyprofilowanej bazy danych na temat MŚD jest zawsze korzystne.

5.3. Minimalizm próbkowania

Niemówność wynikająca przede wszystkim (choć nie wyłącznie) z ograniczeń finansowych zmusza do minimalizacji liczby prób, a więc ograniczenia miejsc próbkowania, liczby uzyskiwanych próbek oraz liczby wskaźników i wielkości gromadzonych informacji. Ta część opracowania monitoringu jest szczególnie ważna. Niniejsza propozycja opiera się na rozwiązaniu pośrednim, jak się wydaje optymalnym, dającym odpowiednio duży wgląd w stan wszystkich elementów.

5.4. Informatywność wskaźników

Różne wskaźniki mają bardzo zróżnicowaną wartość informacyjną. W przypadku niektórych (np. elementy szaty roślinnej) mówimy nawet o swoistej nadinformatywności. Mamy wówczas do czynienia

z sytuacją, w której badany element szaty roślinnej doskonale informuje nie tylko o całościowym jej stanie, ale także o stanie elementów środowiska abiotycznego.

5.5. Czułość wskaźników

Wrażliwość (czułość) wskaźników na zmiany badanych parametrów środowiska czy obiektu jest jedną z najbardziej istotnych kwestii w monitoringu. W przypadku MŚD musi być ona dobrze dobrana w zależności od skali spodziewanych zmian parametru oraz potencjalnych zagrożeń, jakie te zmiany mogą powodować w MŚD. Dobór wskaźników pod względem czułości wymaga przede wszystkim wiedzy eksperckiej; korzystano z niej przy doborze wskaźników podanych w niniejszej propozycji.

5.6. Selektywność wskaźników

Jest to kolejna bardzo ważna cecha wskaźników w monitoringu. Łatwo ją osiągnąć w bezpośrednich pomiarach, znacznie trudniej ją znaleźć wśród gatunków wskaźnikowych. Także w przypadku ustalania wskaźników ze względu na ich selektywność niezbędna jest wiedza ekspercka.

5.7. Uniwersalizm wskaźników

Uniwersalizm może być dwojako rozumiany. Albo mamy na myśli sytuację, w której dany wskaźnik może być użyty jako indyktor niezależnie od warunków (okoliczności), albo chodzi o szerokie i powszechne stosowanie wskaźnika jako standardowego rozwiązania w monitoringu. Tu mamy na myśli to drugie rozumienie. Dobierając wskaźniki do monitoringu MŚD, powinno się uwzględnić także tę cechę.

6. Parametry, wskaźniki, normy i standardy

Działający aktualnie PMŚ ma własny system parametrów i wskaźników używany w ocenie środowiska. Znaczna ich część może być wykorzystana także w monitoringu MŚD, szczególnie w odniesieniu do obiektów przyrodniczych. Pozostałe, zgodnie z tym, co już wcześniej zauważono, powinny być dobrane celowo ze względu na przedmiot ochrony. Jeśli chodzi o normy i standardy, w PMŚ są one zapewnione z jednej strony przez odpowiednie dyrektywy UE, z drugiej zaś – poprzez system akredytacji laboratoriów badawczych i ich nadzorowania oraz wdrożenie systemu jakości ISO/IEC 17025. Jakość pozostałych obserwacji, ocen i prognoz gwarantują instytucje specjalistyczne (w tym instytuty naukowe) i grono ekspertów biorące bezpośredni udział w zbieraniu danych i ich przetwarzaniu. Standaryzację procedur i metodologicznej strony badań zapewniają też specjalistyczne szkolenia, a także opracowane w tym celu algorytmy, procedury i protokoły zbioru oraz analizy prób i opracowywania danych.

7. Częstotliwość obserwacji

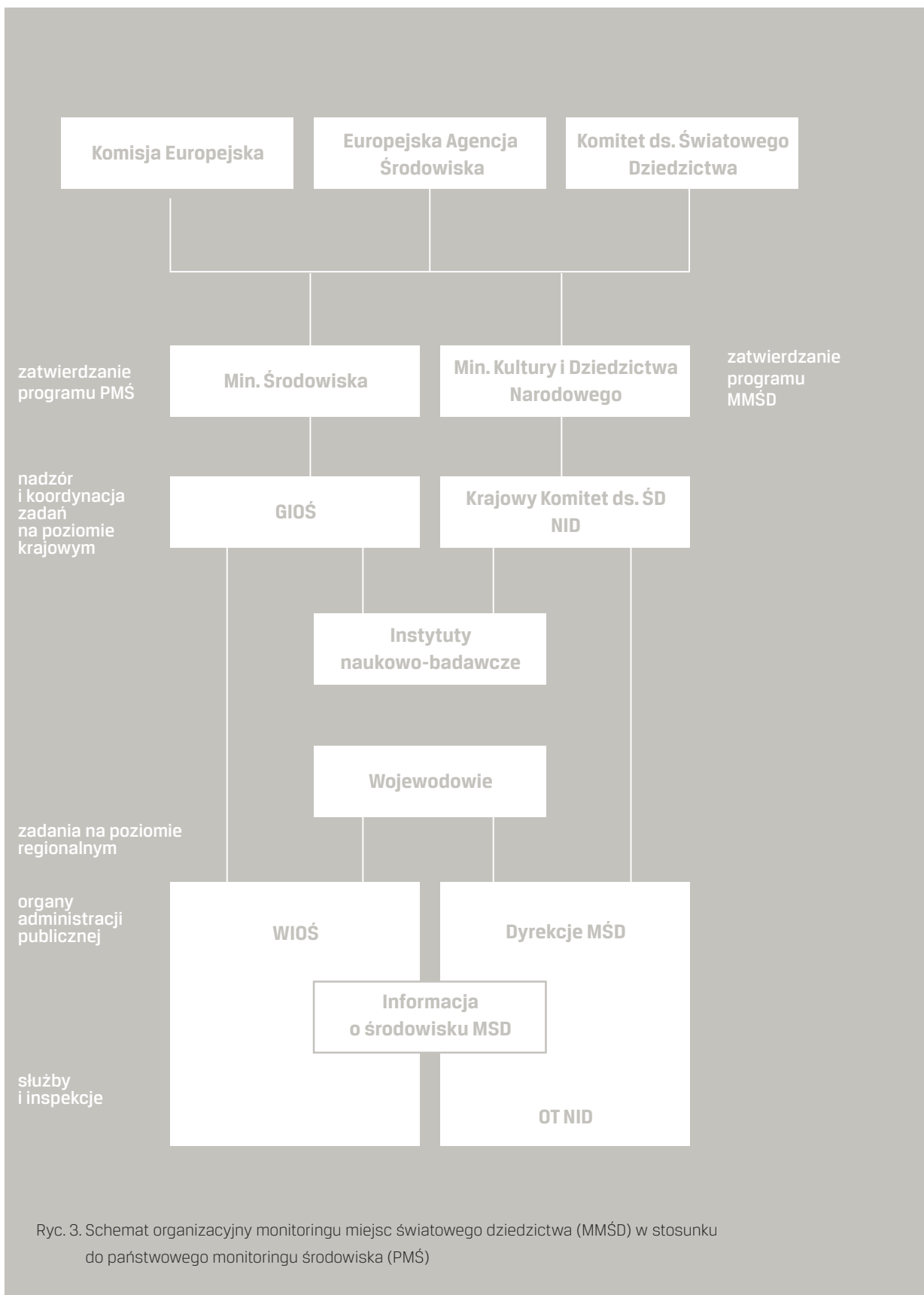
Jest ona ściśle związana z tempem potencjalnych zmian czynników oraz cech monitorowanych, a także z innymi cechami monitoringu założonymi w jego charakterystyce wyjściowej. O ile niektóre cechy MŚD (np. czasowy rozkład ruchu zwiedzających) mogą okresowo wymagać nawet obserwacji ciągłych, a po rozpoznaniu zjawiska celowego próbkowania w stosunkowo niewielkich odstępach czasowych, o tyle inne cechy (np. badanie stanu elementów konstrukcji obiektu kubaturowego) mogą być monitorowane rzadziej, na przykład raz na kilka lat.

W większości przypadków monitorowane cechy MŚD wymagają obserwacji w interwale mieszczącym się między rokiem a pięcioma latami. Niektóre, w sumie nieliczne parametry ze względu na ich dynamikę wymagają częstszych obserwacji. Wyjątkowo wskazane są obserwacje ciągłe; w takich jednak przypadkach możliwa jest zazwyczaj ich automatyzacja, a odpowiedni sprzęt nie jest zbyt drogi w zakupie i eksploatacji.

Częstotliwość obserwacji nie pokrywa się z oczywistych względów z częstotliwością raportowania. Także częstotliwość raportowania powinna być zróżnicowana. Niezależnie od przyjętych interwałów obserwacji powinny być sporządzane coroczne raporty wewnętrzne na użytek dyrekcji odpowiedzialnych za zarządzanie MŚD. Raz na trzy lata powinno się tworzyć raporty krajowe będące także podstawą składanych przez Polskę raportów o stanie MŚD znajdujących się na jej terytorium.

8. Oceny, prognozy, raporty

Podobnie jak w PMŚ dane uzyskiwane podczas badania obiektów powinny zostać odpowiednio przetworzone i opracowane w celu przygotowania jasnej i łatwo zrozumiałej informacji. Powinna ona być wyprofilowana pod kątem głównych grup odbiorców, tj. ośrodków decyzyjnych i finansujących różnego szczebla oraz szeroko rozumianego społeczeństwa. Stąd, podobnie jak w PMŚ, także w strukturze monitoringu miejsc światowego dziedzictwa (MMŚD) powinien się znaleźć odrębny blok OCENY I PROGNOZY. Skala czasowa i przestrzenna ocen i prognoz wykonywana byłaby przede wszystkim zgodnie z przyjętymi wymogami ustawowymi oraz terminami narzuconymi przez decydentów. Oceny i prognozy byłyby przygotowywane w ścisłym powiązaniu przyczynowo-skutkowym. Proponuje się zastosowanie, niezależnie od skali czasowo-przestrzennej, analogicznie jak w PMŚ modelu D-P-S-J-R (*driving forces/czynniki sprawcze-pressure/presje-state/stan-impact/oddziaływanie-response/środki przeciwdziałania*). Model ten stosowany jest przez Europejską Agencję Środowiska (EAŚ) oraz OECD (Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju) do monitorowania skuteczności polityki ekologicznej, strategii zrównoważonego rozwoju i polityki środowiskowej OECD. Umożliwia on zarówno diagnozowanie, jak i podanie przyczyn istniejącego stanu rzeczy, a tym samym wskazywanie niezbędnych działań naprawczych. W ocenach można by wykorzystać przynajmniej częściowo międzynarodowe zestawy wskaźników, a przede wszystkim bazowy zestaw wskaźników CSI (*Core Set of Indicators*) opracowany przez EAŚ oraz zestaw wskaźników kluczowych i bazowych OECD: CEI (*Core Environmental Indicators*) i KEI (*Key Environmental Indicators*). Zestawy te powinny zostać wzbogacone o wskaźniki typowe dla szeroko rozumianego środowiska kulturowego oraz specyficzne dla danego obiektu wskaźniki środowiska przyrodniczego. Oceny, prognozy oraz raporty dla MŚD powinny w znaczącym stopniu wykorzystywać dane dostępne w PMŚ. Zintegrowane oceny

Ryc. 3. Schemat organizacyjny monitoringu miejsc światowego dziedzictwa (MMŚD) w stosunku do państwowego monitoringu środowiska (PMŚ)

i analizy przygotowywane w ramach raportowania byłyby zróżnicowane i dotyczyłyby zarówno różnych elementów środowiska przyrodniczo-kulturowego, jak i rozmaitych problemów, zależnie od potrzeb, m.in. narzuconych przez zadania zapisane w ramach polityki państwowej, konwencjach i programach międzynarodowych oraz innych. Wyniki ocen i prognoz powinny stanowić podstawową treść raportów na temat MŚD. Kształt raportu należy oprzeć na istniejącej obecnie formie raportowania w sprawach MŚD. Dotychczasowy raport trzeba jednak znacząco zmodyfikować i uzupełnić, a jego podstawą powinien być odpowiednio wystrukturyzowany i wdrożony do praktyki system monitoringu MŚD. System ten, o czym już wspomniano, powinien być ściśle połączony z PMŚ oraz jego odpowiednikiem na poziomie wojewódzkim. Raporty powinny być ogólnie dostępne (z wyjątkiem części z pewnych względów zastrzeżonej) zarówno w formie publikacji książkowej, jak i w interaktywnej wersji elektronicznej. Otwartą kwestią pozostaje, czy i na ile raporty te powinny być włączone w SERIS (System Informacyjny o Raportach o Stanie Środowiska) prowadzony przez EAŚ. Wiele przemawia za takim rozwiązaniem, przynajmniej w przypadku MŚD będących obiektami przyrodniczymi.

9. Organizacja monitoringu

Organizacja monitoringu MŚD stanowi kluczowy problem, którego rozstrzygnięcie warunkuje rozwiązanie wielu innych kwestii. Wydaje się, że niezależnie od konieczności stworzenia odrębnego systemu monitoringu dla MŚD nie uniknie się, przynajmniej dla MŚD będących obiektami przyrodniczymi, uwzględnienia ich w systemie PMŚ. Jest to tym bardziej niezbędne, że te same obiekty ze względu na tę czy inną kategorię ochronną (park narodowy, rezerwat, obszar Natura 2000), niezależnie od tego, czy należą do MŚD, są objęte monitoringiem w ramach PMŚ. Pozostaje zatem uzupełnienie i przeprofilowanie tego monitoringu pod kątem potrzeb raportowania w zakresie przewidzianym dla MŚD. Powiązania omawianych wyżej systemów prezentuje Rycina 3.

10. System finansowania monitoringu

Realizacja monitoringu w przedstawionym zakresie wymaga stałego finansowania przeznaczonego na ten właśnie cel. Główne środki finansowe powinny być przydzielone dodatkowo podmiotom zawiadującym MŚD. Niezależnie od tego centralna instytucja raportująca (Komitet ds. Światowego Dziedzictwa w Polsce) powinna dysponować odpowiednimi finansami przeznaczonymi na prowadzenie centralnej bazy danych oraz przygotowanie ocen, prognoz i raportów dotyczących MŚD. Analogicznie do PMŚ (Państwowego Monitoringu Środowiska) środki powinny pochodzić z budżetu centralnego poprzez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz NFOŚiGW. W przypadku przyrodniczych MŚD pozostaje uzgodnienie stopnia zaangażowania PMŚ w monitoring i raportowanie tych miejsc. W fazie początkowej (na poziomie zarówno centralnym, jak

i poszczególnych obiektów/MŚD) należałoby przewidzieć odpowiednio duże środki inwestycyjne niezbędne do uruchomienia całego systemu. Opracowanie odpowiedniego budżetu wraz z zakresem inwestycji powinno stanowić jedno z ważniejszych zadań Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa w Polsce na najbliższą przyszłość.

11. Wykaz materiałów i źródeł

Andrzejewski R., Owadowska E. 1999. *Systemy monitoringu przyrody w Kampinoskim Parku Narodowym*, Stacja Bazowa „Pożary” w Kampinoskim Parku Narodowym. Biblioteka Monitoringu Środowiska.

Biuletyn miesięczny *Informacja o zanieczyszczeniu powietrza w województwie małopolskim w okresie 1-31 sierpnia 2010 roku*. WIOŚ w Krakowie. Kraków, październik 2010.

Chylarecki P., Sikora A., Cenian Z. 2009. *Monitoring ptaków lęgowych. Poradnik metodyczny dotyczący gatunków chronionych Dyrektywą Ptasią*. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa.

Gawlicki M. 2009. *Plan pracy Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków na lata 2009-2011*. „Kurier Konserwatorski” 3: 5-12.

Hadejuk T. 1996. *Wyniki monitoringu jakości zwykłych wód podziemnych w latach 1991-1995 (sieć krajowa)*. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa.

Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji. (Dz.U. z 30 września 1976 r.). Dz.U.76.32.190.

Krogulec E. 2001. *Monitoring of shallow groundwater within protected areas. An example of local groundwater monitoring network in Kampinos National Park (Poland)*. „Hydrogeochemia 01”. Bratislava.

Łuszczynski J. 2002. *Możliwości i sposoby wykorzystania grzybów w monitoringu środowiska (Possibilities and ways of using fungi in environmental monitoring)*. „Regionalny Monitoring Środowiska Przyrodniczego” 3: 53-55, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce.

Makomaska-Juchiewicz M. (red.) 2010. *Monitoring gatunków zwierząt*. Cz. I. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa.

Malzahn E. 2009. *Biomonitoring środowiska leśnego Puszczy Białowieskiej*. „Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych” 40: 439-447.

Małachowska J., Wawrzoniak J., Kluziński L., Penciak M., Wójcik J. 2006. *Monitoring lasów. Ocena stanu zdrowotnego lasów w latach 1991-2005*. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa.

Michałowski A., Bogdanowski J. 1993. *The tradition of training in landscape architecture in Poland. The Polish School of Landscape Architecture* (1993). „Landscape Architecture: Preservation and Modelling” (1972) (nr 11).

„*Monitoring chemizmu gleb ornych Polski*”. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa 1999.

Mról W. (red.). 2009. „*Monitoring siedlisk przyrodniczych*”. Cz. I. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa.

Perzanowska J. (red.). 2010. „*Monitoring gatunków roślin*”. Cz. I. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa. Program Państwowego Monitoringu Środowiska na lata 2010-2012. PIOS, Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa, 2009.

Program Państwowego Monitoringu Środowiska Województwa Małopolskiego na lata 2010-2012. WIOŚ w Krakowie. Kraków, 2009.

Raport: Zintegrowany Monitoring Środowiska Przyrodniczego. Zasady organizacji, system pomiarowy, wybrane metody badań – Andrzej Kostrzewski, Robert Kruszyk, Robert Kolander (2006).

Raport o stanie środowiska w województwie małopolskim w 2009 roku. WIOŚ w Krakowie, Kraków 2010.

Raport: Zasady organizacji i system pomiarowy Zintegrowanego Monitoringu Środowiska Przyrodniczego – Andrzej Kostrzewski, Małgorzata Mazurek, Alfred Stach, Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa 1995.

Raport: Zintegrowany Monitoring Środowiska Przyrodniczego - mapa stacji bazowych.

Pilichowska-Kazimierska E., Kazimierski B. *Zadania monitoringu w śledzeniu skutków zmian stosunków wodnych w obrębie parków narodowych – przykład Kampinoskiego Parku Narodowego.*

Stan, przemiany i funkcjonowanie geosystemów Polski w latach 1994-2004 na podstawie Zintegrowanego Monitoringu Środowiska Przyrodniczego. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa, 2006.

Stan uszkodzenia lasów w Polsce w 2000 roku na podstawie badań monitoringowych. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Warszawa 2001.

Wojewódzki program ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Małopolski. Sejmik Województwa Małopolskiego. Kraków, 2005.

ATRYBUTY WYJĄTKOWEJ UNIWERSALNEJ WARTOŚCI

Bogusław Szmygin

Głębsze rozważania na temat światowego dziedzictwa muszą prowadzić do wniosku, że kluczowym pojęciem dla tej problematyki jest wyjątkowa uniwersalna wartość (OUV). Uwagi dotyczące generalnej koncepcji tego pojęcia oraz związanych z tym problemów zostały przedstawione w poprzednich artykułach tej publikacji. Konieczne jest jednak pogłębienie tematu o informacje dotyczące stosowania pojęcia OUV w praktyce, czyli w procesie nominowania i ochrony dóbr światowego dziedzictwa (WH).

Analizując zastosowanie pojęcia OUV w praktyce, warto rozpocząć od pewnego wyjaśnienia. Trzeba podkreślić, że pojęcie OUV zostało stworzone w związku z opracowywaniem podstaw dla konwencji światowego dziedzictwa. Jest to pewien twór teoretyczny wymyślony, by uzasadnić wydzielenie grupy dóbr, które mogłaby objąć konwencja. Pojęcie OUV nie jest więc ukształtowane w naturalnym procesie, podczas którego powstaje całościowy system wartościowania. Jest to istotne, gdyż powstający w taki właśnie sposób system wartościowania po prostu obiektywnie istnieje i dlatego może być przedmiotem analizy identyfikującej jego elementy i sposób funkcjonowania.

Tymczasem pojęcie OUV wymyślono – jako pewną ideę – i zastosowano w konwencji światowego dziedzictwa, nie wiedząc, w jaki sposób będzie ono funkcjonowało w odniesieniu do konkretnych dóbr dziedzictwa kultury i natury. Dopiero więc stosowanie pojęcia OUV w praktyce – przede wszystkim przygotowywanie i ocena dokumentacji dla kolejnych dóbr nominowanych na Listę Światowego Dziedzictwa (WHL) – jest jednocześnie procesem tworzenia zasad posługiwania się tym pojęciem. Dlatego brak jeszcze utrwalonych i sprawdzonych reguł, do których można by się odwołać, analizując OUV różnych dóbr. Co więcej, nie ma w ogóle pewności, że kolejne wymyślane zasady stosowania OUV są możliwe do wdrożenia w stosunku do tak różnorodnych dóbr, jakie aplikują na WHL.

Przez długi okres problem ten nie ujawniał się z pełną mocą, gdyż posługiwanie się pojęciem OUV miało ograniczony charakter. Głównym obszarem zainteresowań w dotychczasowej historii funkcjonowania konwencji było bowiem wpisywanie nowych dóbr na Listę. A w tej fazie większość stron tego procesu skupiała się na opracowaniu odpowiedniej dokumentacji. Dokumentacja powinna oczywiście zawierać analizę dobra (wykazanie, że posiada ono OUV) oraz przedstawić system jego ochrony (gwarantujący zachowanie OUV). Jednak w praktyce stosowanie pojęcia OUV sprowadzało się do sprawdzenia kryteriów wskazanych w wytycznych operacyjnych (art. 77).

Tymczasem zakres sprawdzania poszczególnych kryteriów jest określony dosyć ogólnie (problem przedstawiono w artykule *Określanie wyjątkowej uniwersalnej wartości dóbr światowego dziedzictwa UNESCO – krytyczna analiza*). Dlatego pozytywny wynik sprawdzania kryteriów jest przedstawiany w formie krótkiego zapisu – w zasadzie tylko stwierdzenia, że dobro spełnia warunki sformułowane w danym kryterium. W zapisie tym nie ma praktycznie informacji, które bliżej dookreśliłyby OUV danego dobra.

Tymczasem należałoby oczekiwać, że w określaniu OUV dobra będą użyte chociaż sformułowania zawarte w definicjach trzech grup typologicznych, które stanowią dziedzictwo kulturowe (art. 1 konwencji). W odniesieniu do „zabytków” i „zespołów” zapisano tam, że OUV jest określana „z punktu widzenia historii, sztuki i nauki”, natomiast w odnie-

sieniu do „miejsc” OUV jest określana z punktu widzenia „historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego”. Tak więc generalnie można mówić o określaniu OUV z punktu widzenia historycznego, artystycznego i naukowego. Odniesienie (wskazanie) do tych wartości powinno być dokonane podczas sprawdzania kryteriów. Tak jednak nie jest.

Patrząc z najszerzej perspektywy, czyli przyjmując za punkt wyjścia potrzeby praktycznej ochrony dóbr wpisanych na WHL, kluczowym problemem jest zapewnienie ochrony OUV. Biorąc pod uwagę to, że na Listę wpisywane jest dobro w materialnej postaci, konieczne jest określenie, w jaki sposób OUV jest fizycznie „upostaciowione” oraz jak należy badać ewentualne zmiany tej relacji (pomiędzy OUV i jej fizycznym „upostaciowieniem”). **Dlatego – mówiąc w uproszczeniu – istnieje potrzeba określenia trzech wzajemnie powiązanych elementów: OUV – materialnego „nośnika” OUV – pomiaru zmian zachodzących w „nośniku”. Wykorzystując terminologię wprowadzaną w publikacjach o światowym dziedzictwie, materialny nośnik może być przedstawiony pod pojęciem „atrybutu”, natomiast pomiar zmian dotyczących atrybutów może być opisany pojęciem „wskaźnika”.**

Sens istnienia tych trzech pojęć (elementów) oraz ich funkcja wynikają przede wszystkim z łączących je relacji. Dlatego bezwzględnie najpierw powinna być określana OUV, następnie atrybuty, na końcu zaś możliwe jest określenie wskaźników.

Z punktu widzenia ochrony materialnie istniejącego dobra jego wartość może być sprowadzona do fizycznie istniejących elementów oraz cech tych elementów. Atrybuty można więc zdefiniować jako elementy i (lub) cechy, które są upostaciowieniem określonych wartości tego dobra. W przypadku dobra, któremu przypisano OUV, upostaciowieniem tej wartości są atrybuty OUV. Dlatego ochrona OUV jest uwarunkowana zidentyfikowaniem atrybutów, które są nośnikiem tej wartości.

Powyższe propozycje trzeba skonfrontować z zapisami określającymi atrybuty w obowiązujących dokumentach światowego dziedzictwa.

1. Atrybuty w analizie dóbr WH

Analizę pojęcia atrybutu w odniesieniu do dóbr WH warto rozpocząć od podkreślenia, że pojęcie to nie funkcjonowało wcześniej w doktrynie konserwatorskiej i w analizie zabytków.

Pojęcie to nie występuje w najważniejszych dokumentach konserwatorskich, stanowiących podstawę XX-wiecznej teorii konserwatorskiej. Nie pojawia się w Karcie Ateńskiej z 1931 r., w Karcie Weneckiej z 1964 r. ani w Karcie Waszyngtońskiej z 1987 r. Co znaczące, nie pojawia się również w dokumentach teoretycznych przyjętych w ostatnich latach – np. *Principle for analysis* (Victoria Falls, 2003), konwencji o ochronie dziedzictwa niematerialnego (2003). O atrybutach wspomina się tylko w Deklaracji z Xian (2005), gdy mowa jest o atrybutach autentyczności w kontekście konwencji WH. To pokazuje, że pojęcie atrybutu jest wprowadzane właśnie w kontekście WH, wraz z rozwojem metodologii analizy dóbr wpisanych na Listę.

Pojęcie atrybutu pojawiło się w dokumentach światowego dziedzictwa stosunkowo niedawno. Nie ma go w tekście konwencji z 1972 r. ani też w pierwszych wersjach wytycznych operacyjnych (ani razu nie było użyte w wersji z 1977 i 1978 r.). Oczywiście w tekście konwencji o atrybutach nie ma mowy do chwili obecnej

(tekst nie podlega modyfikacji), natomiast w najnowszej wersji wytycznych przyjętych w 2008 r. pojęcie to pojawia się w kilku kontekstach. Analiza tego użycia winna być podstawą określenia rozumienia atrybutu w świetle oficjalnych dokumentów WH.

W wytycznych operacyjnych pojęcie atrybutów jest wprowadzone przede wszystkim w zapisach, które dotyczą analizy autentyczności; zapisy takie znajdują się w artykułach 82, 83, 85.

Pierwszy, a zarazem najszerszy zapis określający rozumienie atrybutów w kontekście autentyczności jest zawarty w artykule 82. Zapisano tam, iż warunek autentyczności dobra można uznać za spełniony, jeżeli jego wartości kulturowe (takie, jakie zaproponowano w ocenie kryteriów) są prawdziwie i wiarygodnie wyrażone poprzez różnorodne atrybuty, (*Depending on the type of cultural heritage, and its cultural context, properties may be understood to meet the conditions of authenticity if their cultural values (as recognized in the nomination criteria proposed) are truthfully and credibly expressed through a variety of attributes including...*).

Artykuł 83, odnosząc się do jednego z wyszczególnionych atrybutów – *spirit and feeling* – zwraca uwagę, że tego typu atrybuty nie powinny być stosowane jako jedyne (powinny im towarzyszyć inne atrybuty). Pozwala to wnioskować, że atrybuty o charakterze niematerialnym mają trochę inny (słabszy?) status niż te o charakterze materialnym.

Z kolei w artykule 85 zapisano, że przy przygotowywaniu oceny autentyczności dobra nominowanego na WHL konieczne jest przede wszystkim zidentyfikowanie wszystkich ważnych i możliwych do wykorzystania atrybutów autentyczności (*When the conditions of authenticity are considered in preparing a nomination for a property, the State Party should first identify all of the applicable significant attributes of authenticity*). W tym samym artykule jest też ważny postulat, by w odniesieniu do każdego atrybutu odrębnie szacować stopień jego autentyczności – orzeczenie o autentyczności powinno oceniać, w jakim stopniu jest on zawarty lub wyrażony w każdym z ważnych atrybutów (*The statement of authenticity should assess the degree to which authenticity is present in, or expressed by, each of these significant attributes*).

Na podstawie powyższych zapisów można więc sformułować pierwsze wnioski. Atrybuty mają charakter materialny i niematerialny; to elementy i cechy dóbr, które wyrażają ich istotne wartości kulturowe; wyrażanie tych wartości przez atrybuty musi być prawdziwe i wiarygodne.

Takie ujęcie problemu zakłada więc, że warunek prawdziwości i wiarygodności musi być spełniony, by dany element (lub cecha) mógł być uznany za atrybut. Możliwa jest też i taka interpretacja, że ze względu na owe wymagania atrybuty służą tylko do sprawdzania autentyczności (jako warunku, który muszą spełniać dobra WH). Atrybuty byłyby więc swego rodzaju narzędziem stosowanym tylko w związku ze sprawdzaniem autentyczności.

Powyższa ocena znajduje wsparcie w zapisach Dokumentu z Nara, który zawiera współczesne rozumienie autentyczności w odniesieniu do dziedzictwa, w całości przejęte przez WH (Dokument z Nara jest załącznikiem do wytycznych operacyjnych – Aneks 4). W dokumencie tym pojęcie atrybutów nie zostało wprowadzone, użyte, stosuje się tam natomiast określenie „źródło informacji” (*source of information*), których autentyczność może być oceniana w aspekcie *form and design, materials and substance, use and function, traditions and techniques, location and setting, and spirit and feeling, and other internal and external factors*. Są to więc dokładnie te same sformułowania co zawarte w artykule 82 wytycznych operacyjnych jako przykłady atrybutów. Oznaczałoby to więc, że pojęcia „atrybut” i „aspekt” są równoważne; atrybut byłby innym określeniem, którego użyto w wytycznych operacyjnych w celu określenia aspektów, z punktu widzenia których należy oceniać autentyczność.

Powyższy wniosek potwierdzałby więc, że pojęcie atrybutów służy określaniu autentyzmu dóbr światowego dziedzictwa, chociaż nie można stwierdzić, czy jest to jedyna funkcja atrybutów. Informacji na ten temat dostarcza natomiast kolejny artykuł wytycznych dotyczący integralności. Pojęcie atrybutów jest użyte w artykule 88, w którym zapisano, że integralność jest miarą całościowości i nienaruszalności dziedzictwa natury i kultury oraz ich atrybutów (*Integrity is a measure of the wholeness and intactness of the natural and/or cultural heritage and its attributes*). Z treści artykułu wynika, że warunek integralności – podobnie jak autentyzmu – powinien być spełniony przez poszczególne (wszystkie?) atrybuty. Brakuje dalszych informacji, które pozwoliłyby określić naturę atrybutów, jednak staje się oczywiste, że funkcja atrybutów nie ogranicza się do sprawdzania autentyzmu.

Nowych informacji na temat rozumienia atrybutów dostarcza natomiast artykuł 100, który dotyczy granic dóbr światowego dziedzictwa. Zapis tego artykułu stanowi, że: „**dla dóbr nominowanych ze względu na kryteria (i)-(vi), granice nominacji powinny obejmować wszystkie obszary i atrybuty, które są bezpośrednim materialnym wyrazem OUV tych dóbr...**” (*For properties nominated under criteria (i) - (vi), boundaries should be drawn to include all those areas and attributes which are a direct tangible expression of the outstanding universal value of the property, as well as those areas which in the light of future research possibilities offer potential to contribute to and enhance such understanding*). Zapis ten wyraźnie stwierdza, iż atrybuty są materialnym upostaciowieniem OUV. Są więc kluczowym elementem dóbr WH, a ich funkcja nie ogranicza się tylko do sprawdzania warunku autentyzmu i integralności.

Wniosek ten potwierdzają zapisy artykułu 104, w którym znajduje się szersza interpretacja pojęcia atrybutów w aspekcie stref buforowych. Zawarte tam ważne stwierdzenia pozwalają wnioskować o naturze atrybutów. Zapisy tego artykułu odnoszą się nie do dobra reprezentującego OUV, ale do obszaru otaczającego owo dobro. Atrybuty są po prostu elementami terenu, który ma stanowić strefę buforową. Mają one podobny status jak obszary, widoki, otoczenie. Zapis dotyczący składowych strefy buforowej brzmi: „**Powinna (strefa buforowa) zawierać bezpośrednie otoczenie nominowanego dobra, ważne panoramy oraz inne obszary i atrybuty, które są funkcjonalnie ważne jako wsparcie dobra i jego ochrony.**” (*This should include the immediate setting of the nominated property, important views and other areas or attributes that are functionally important as a support to the property and its protection*).

Zapis ten wskazuje na jeszcze szersze rozumienie pojęcia atrybutów. Wynika z niego, że atrybuty w ogóle nie muszą być związane z dobrami światowego dziedzictwa; są to elementy stanowiące składnik naszego otoczenia, o bliżej niedookreślonej charakterystyce.

W wytycznych operacyjnych znajdują się jeszcze dwa odniesienia do atrybutów. Pierwsze w Aneksie 4, który jest poświęcony przede wszystkim Dokumentowi z Nara i kolejnym opracowaniom kontynuującym problematykę autentyzmu. W zapisie dotyczącym atrybutów autentyzmu stwierdzono, że mogą obejmować również takie elementy, jak system zarządzania, język i inne formy dziedzictwa niematerialnego (*management systems, language, and other forms of intangible heritage among attributes expressing authenticity*). To kolejne potwierdzenie, że atrybuty mogą mieć charakter niematerialny.

Ostatnia wzmianka o atrybutach znajduje się w Aneksie 5. Jest to ważny dokument, zawiera bowiem schemat przygotowania dokumentacji na Listę Światowego Dziedzictwa (*Format for the nomination of properties for inscription on the World Heritage List*). W opisach tego formularza atrybut zostaje wspomniany raz – w zaleceniach dotyczących dóbr przyrodniczych. Nie ma tam informacji przybliżających rozumienie atrybutu, jednak ta wzmianka pokazuje, iż atrybuty mogą być również elementami dóbr przyrodniczych.

Na podstawie analizy wytycznych operacyjnych można sformułować pierwsze wnioski dotyczące ro-

zumienia pojęcia „atrybut”, zastrzegając oczywiście, że są one pośrednie, gdyż nie sformułowano tam jednoznacznej definicji tego pojęcia.

Przed wszystkim „atrybut” został użyty w kontekście wielu innych pojęć, takich jak autentyzm, integralność, granice dobra, strefy buforowe, co jednoznacznie wskazuje, iż nie jest związany tylko z jednym z nich (nie można na przykład uznać, że atrybuty są określane i stosowane tylko w związku z badaniem autentyzmu dobra).

Zapisy wytycznych wskazują również, że atrybuty mogą mieć charakter materialny lub niematerialny (art. 82, 83, Aneks 4). Z kolei zapis Aneksu 5 wskazuje, że pojęcie atrybutu dotyczy nie tylko dóbr kultury, ale również przyrodniczych.

Wykorzystanie pojęcia atrybutu w kontekście wielu innych pojęć (w celu sformułowania dookreślających je warunków) pozwala generalnie uznać, że odnosi się ono do ważnych elementów (materialnych lub niematerialnych) współtworzących dobra przyrody i kultury oraz ich otoczenie.

W świetle wytycznych nie jest natomiast jasne, czy w ramach danego dobra należy wyróżnić jedną grupę atrybutów, które charakteryzują dobro i podlegają ocenie ze wszystkich punktów widzenia (OUV, autentyzm, integralność), czy też jest kilka grup atrybutów; odrębne dla autentyzmu, integralności itd. Rozstrzygnięcie tego pytania jest bardzo ważne dla określenia istoty atrybutów.

Analiza wytycznych operacyjnych ujawnia również znamieny fakt, iż pojęcie atrybutu zostało wprowadzone, ale jego wykorzystanie ma jeszcze niewielki zakres. Nie pojawia się w zapisach dotyczących analitycznego opisu dóbr wpisywanych na Listę Światowego Dziedzictwa, na przykład w formularzu dotyczącym nominowania dóbr (*Format for the Nomination of Properties for Inscription on the World Heritage List*). Jeszcze bardziej niezrozumiałe jest całkowite pominięcie atrybutów w zaleceniach do przygotowania raportu okresowego (*Format for the Periodic Reporting on the application of the World Heritage Convention – Aneks 7*).

Jest to tym bardziej zaskakujące, że przecież zasadniczym celem raportu jest kontrola dobra w najważniejszych aspektach (właśnie OUV, autentyzm, integralność). Dlatego atrybuty, przy użyciu których nastąpiło współokreślanie tych pojęć, powinny mieć tam szczególne miejsce.

Fakt ten jest tym bardziej znaczący, że odmiennie postąpiono w przypadku wskaźników. Użycie wskaźników zalecono w opisie dokumentacyjnym dobra wpisywanego na WHL (*Format for the Nomination of Properties for Inscription on the World Heritage List – Aneks 5*), a następnie ich sprawdzanie zalecono w formularzu raportu okresowego (*Format for the Periodic Reporting on the application of the World Heritage Convention – Aneks 7*). Takie podejście byłoby w pełni uzasadnione również w przypadku atrybutów.

Brak precyzji w definiowaniu i konsekwencji w wykorzystaniu pojęcia „atrybutu” prowadzi do wniosku, że w wytycznych pojęcie to po prostu nie zostało jeszcze dopracowane metodologicznie. Dlatego oprócz wspomnianych wątpliwości pojawiają się pytania o sposób (skalę) oceny poszczególnych atrybutów czy też o ważność (znaczenie) poszczególnych atrybutów dla uznania danej cechy dobra (np. ile atrybutów musi być ocenionych pozytywnie, by uznano, że dobro jest autentyczne). Bez opracowania tych kwestii stosowanie praktyczne pojęcia „atrybutu” jest co najmniej ułomne (szerzej problem ten przedstawiono przy „wskaźnikach”).

Podsumowując wytyczne operacyjne, można stwierdzić, że na obecnym etapie rozwoju Listy Światowego Dziedzictwa dostrzegana jest konieczność wprowadzenia narzędzi umożliwiających precyzyjniejszą analizę dóbr, jednak w tej fazie opracowania pojęcie „atrybutu” nie jest jeszcze narzędziem (elementem) analizy.

Niedostatek informacji na temat rozumienia pojęcia „atrybut” w najważniejszym dokumencie określającym praktykę światowego dziedzictwa, jakim są wytyczne operacyjne, zmusza do dalszego ich poszukiwania. Źródłem dalszych informacji na temat pojęcia „atrybut” w kontekście światowego dziedzictwa jest Podręcznik (*Resource Manual – Preparing World Heritage Nominations (First Edition, 2010, UNESCO)*). Dokument ten opracowano w 2010 r. – dwa lata później niż analizowana wersja wytycznych operacyjnych, co znajduje odzwierciedlenie w szerszym wykorzystaniu pojęcia „atrybutu”; atrybuty stają się więc coraz ważniejszym elementem w definiowaniu pojęć i działań związanych ze światowym dziedzictwem.

W Podręczniku pojęcie „atrybutów” zostaje wprowadzone już w spisie treści. W trzecim rozdziale poświęconym określaniu dobra, które ma być nominowane na WHL – „Definiowanie i rozumienie dobra” (*Defining and Understanding the Property*) – pojęcie „atrybutu” pojawia się w tytule pierwszego podrozdziału: „Potencjalna wyjątkowa uniwersalna wartość, atrybuty i granice” (*Potential Outstanding Universal Value, Attributes and Boundaries*). W tym zestawieniu atrybuty mają status podobny jak OUV, co oznacza, że stają się ważnym, odrębnym elementem analizy nominowanych dóbr.

Pierwszy podrozdział publikacji zatytułowano „Atrybuty i cechy” (*Attributes and Features*). Zapisano tam, że: „atrybuty są aspektami dobra, które są związane lub wyrażają wyjątkową uniwersalną wartość” (*Attributes are aspects of a property which are associated with or express the Outstanding Universal Value.*). Wskazano, że mogą one mieć charakter materialny i niematerialny (*Attributes can be tangible or intangible*). Odwołano się też do wytycznych roboczych, stwierdzając, że wskazują one zakres typów atrybutów (*range of types of attribute*), które mogą odzwierciedlać wyjątkową uniwersalną wartość; jako przykłady owych typów powtórzono wszystkie wyliczone w tym dokumencie (art. 82).

Atrybuty zidentyfikowane dla danego dobra powinny się odnosić zarówno do OUV, jak i kryteriów. Podkreślono też, że atrybuty odgrywają kluczową rolę w sprawdzaniu autentyczności i integralności oraz że na nich ma być skoncentrowana ochrona, konserwacja i zarządzanie.

Kolejne odniesienie do atrybutów znajduje się w podrozdziale opisującym znaczenie stref buforowych. Zapisano tam, że różnorodne działania podejmowane w ich obszarze mają za cel ochronę atrybutów, które utrzymują (utrwalają) wyjątkową uniwersalną wartość dóbr światowego dziedzictwa (*to protect the attributes that sustain the outstanding universal value of the World Heritage property*) (s. 32).

Następne zapisy o atrybutach znajdują się przy charakterystyce nominacji transgranicznych. Stwierdzono tam, iż nominacja tego typu powinna zawierać cały obszar i wszystkie atrybuty pokrywające OUV danego dobra. (*The advantages of transboundary properties include the ability to incorporate in a single property all of the area and attributes which convey Outstanding Universal Value*) (s. 44). A więc dobro „składa się” z obszaru i atrybutów, które pokrywają OUV.

Istotniejsze dookreślenie atrybutów znajduje się w rozdziale trzecim, dotyczącym definiowania i rozumienia dobra wpisywanego na Listę Światowego Dziedzictwa. Zwraca się tam uwagę, że dobra znajomość i zrozumienie obiektu oraz jego stanu jest kluczowym warunkiem określenia jego OUV i atrybutów reprezentujących tę wartość (*A good knowledge and understanding of the property and its condition are essential to identifying its potential outstanding universal value and the attributes that convey this value*) (s. 57). Stwierdzenia te potwierdzają relację pomiędzy OUV i atrybutami oraz kolejności w analizie dóbr nominowanych na Listę Światowego Dziedzictwa. Najpierw należy określić OUV, potem można określać atrybuty reprezentujące ową wartość. Ustalenie to jest ważne, gdyż każde dobro może być oceniane w różnych

systemach wartości. I każdej z tych wartości można przypisać odpowiednie „nośniki” – atrybuty, które je reprezentują. Oznacza to więc, że w ramach danego dobra mogą istnieć różne grupy atrybutów.

Dla dóbr światowego dziedzictwa nadrzędne znaczenie ma OUV, dlatego cały proces analizy i oceny dobra – od określania OUV, poprzez sprawdzanie autentyzmu i integralności, aż do ochrony i zarządzania – dotyczy przede wszystkim tych atrybutów, które ową wartość reprezentują. Dlatego właśnie bezwzględnie trzeba zachowywać właściwą kolejność – określanie OUV, a następnie wynikających z niej atrybutów.

Potwierdzeniem takiej interpretacji są zapisy dotyczące przygotowania orzeczenia OUV – syntetycznego dokumentu, który powinien zawierać zestawienie najważniejszych informacji dla danego dobra. Orzeczenie to powinno między innymi zawierać zestawienie atrybutów dotyczących OUV dobra (*a summary of the attributes that convey the potential outstanding universal value of the property*) (s. 57).

Dla określenia istoty atrybutów są też ważne stwierdzenia w podrozdziale zatytułowanym „Identyfikacja atrybutów i cech” (*Identifying attributes and features*) (s. 59). Podkreśla się tam jednoznacznie, że dobra na Listę Światowego Dziedzictwa są wpisywane w swej materialnej postaci. Oczywiście jest jednak, że wartość wielu dóbr jest nadbudowana w sferze niematerialnej – przede wszystkim skojarzenia z wydarzeniami, postaciami, odniesieniami politycznymi, historycznymi czy artystycznymi. Skoro więc na Listę można wpisać tylko materialnie istniejące dobro (nie owe „bezpostaciowe” konotacje), to należy je traktować jako „upostaciowienie” owych wartości.

W rzeczywistości mogą więc występować dwie sytuacje. Materialnie istniejące dobro – jako twór „sam w sobie” – ma na tyle wyjątkową jakość, że reprezentuje OUV. I sytuacja druga, gdy materialnie istniejące dobro niejako zastępczo reprezentuje OUV, która wynika z niematerialnych wartości (skojarzeń).

W pierwszym przypadku atrybutami są elementy i cechy dobra, które współtworzą jego materialną postać. Atrybuty są więc składnikiem tego dobra, który można ujawnić podczas jego analizy. Natomiast w drugim przypadku sytuacja nie jest tak prosta. Zgodnie bowiem z zapisami Podręcznika w przypadku dóbr kultury „atomytami mogą być fizyczne cechy lub substancja (materiał) lub również procesy związane z dobrem, które wpływają na jego fizyczne cechy (qualities), takie jak np. naturalne lub rolnicze procesy, działania społeczne lub kulturowe, które ukształtowały określony krajobraz” (*Attributes might be physical qualities or fabric but can also be processes associated with a property that impact on physical qualities, such as natural or agricultural processes, social arrangements or cultural practices that have shaped distinctive landscapes*) (s. 59).

Oznacza to więc, że atrybutami mogą być czynniki, które określiły powstanie dobra w konkretnej materialnej formie lub nadały tej formie określone znaczenie. Są więc niejako poza tym dobrem, przede wszystkim w sensie materialnym. Przyjmując konsekwentnie ten tok rozumowania, należałoby założyć, że działania związane z ochroną atrybutów (dobra) powinny wyjść poza to dobro. Musiałyby objąć czynniki niematerialne, na przykład wymienione sposoby prowadzenia gospodarki rolnej. Tymczasem taka sytuacja ma co najmniej dwa istotne mankamenty. Po pierwsze, jest to wkroczenie w zupełnie odrębny obszar dziedzictwa niematerialnego, którego praktyczna analiza i ochrona pozostaje całkowicie poza zasięgiem działania partnerów światowego dziedzictwa. Po drugie, przedmiotem działania staje się już nie materialnie istniejące dobro, ale ludzie, którzy działają w określony sposób. Tymczasem konwencja światowego dziedzictwa w żadnym zakresie nie daje uprawnień, by kontrolować i kierunkować działania jakichkolwiek grup społecznych, gospodarczych oraz kulturowych.

Wydaje się, że rozwiązaniem tego dylematu jest rozgraniczenie kultur „martwych” i „żyjących”. Działania wynikające z konwencji WH mogą w pełni objąć dobra, które ukształtowały kultury „martwe” – w takich przypadkach już ustaliły czynniki (na przykład procesy rolnicze, działania społeczne lub kulturowe), które uformowały w określony sposób dane dobro. W takiej sytuacji dobro jest materialnym „zapisem” tych czynników i dlatego podlega ochronie. Atrybutami są wtedy te jego cechy i elementy, które odzwierciedliły owe czynniki.

Natomiast w przypadku kultur „żywych” konieczne jest opracowanie metodologii, która uwzględni fakt, że owe czynniki realizowane są przez nadal żyjące grupy ludzkie. W takiej sytuacji rozwiązanie może polegać na rozdzieleniu materialnie istniejącego dobra – produktu przeszłości i wciąż żyjącej kultury – i owych niematerialnych komponentów, które decydują o wyjątkowej charakterystyce (wartości) tej kultury. Materialnie istniejące dobro może być objęte konwencją światowego dziedzictwa, natomiast komponent kulturowy (dziedzictwo niematerialne) – konwencją o ochronie dziedzictwa niematerialnego. Oczywiście owo rozdzielenie przedmiotu zainteresowań nie może oznaczać braku współpracy pomiędzy obydwoma stronami. Współpraca musi być ścisła, podobna jak na przykład w ocenie tzw. dóbr mieszanych (kultury i przyrody), wyróżnianych jako odrębna kategoria w ramach światowego dziedzictwa. To zagadnienie wymaga jednak odrębnego opracowania.

Dalsze wnioski określające atrybuty wynikają z zapisów dotyczących różnych aspektów praktycznego funkcjonowania światowego dziedzictwa. W przypadku złożonych dóbr kultury i zespołów dóbr pojawia się zapis mówiący o powiązaniu atrybutów z konkretnymi wartościami, których są wyrazem (*A useful technique for complex properties or properties, and in particular cultural properties, with a complex layering of attributes is to map the important attributes and the values they convey*, (s. 59). Jest to istotne wskazanie, gdyż pokazuje, do jakiego poziomu szczegółowości można (i należy) zejść w określaniu atrybutów.

Oczywiście zestawienie najważniejszych atrybutów (na podstawie zestawienia wartości dobra) ma również znaczenie dla praktycznego zarządzania dobrem. Ma też kluczowe znaczenie dla prawidłowego określenia granic dóbr (*This mapping can assist with understanding the relationship between attributes, but it can also highlight conflicts or management issues, and it is essential for the delineation of boundaries*) (s. 60).

Precyzyjne określanie atrybutów jest też konieczne, gdy dokonywane jest tzw. rozszerzanie nominacji. W takim przypadku logika nakazuje wyszczególnienie dwóch grup atrybutów. Dobro przed rozszerzeniem musiało posiadać OUV, a więc można w nim wyszczególnić atrybuty odpowiadające tej wartości. Z kolei drugą grupę stanowią atrybuty, które pojawiają się dzięki owemu rozszerzeniu. Można bowiem zakładać, iż rozszerzenie dobra wiąże się z dodaniem nowych atrybutów – w innym przypadku nie miałoby ono uzasadnienia (*In the case of extensions to properties, the attributes of the original nomination are examined and consideration is given to how these might be exemplified, extended, complemented or amplified by the attributes of the proposed extension, while bearing the same Outstanding Universal Value*) (s. 60).

Trzeba jednak pamiętać, że atrybuty wynikające z rozszerzenia muszą odnosić się tylko do wartości OUV już rozpoznanej, gdyż rozszerzenie nie wiąże się z dodaniem nowych wartości (*Different or new attributes might also be identified within the proposed extension but they should bear the same values as those already recognized as outstanding*) (s. 61).

Wszystkie przywołane zapisy potwierdzają więc konieczność jednoznacznego określania atrybutów, które reprezentują OUV dobra.

W Podręczniku sformułowano też zalecenia dotyczące określania kryteriów światowego dziedzictwa.

Przed wszystkim podkreślono znaczenie, jakie ma określenie kryteriów dla sprawdzania OUV. Wskazanie odpowiednich kryteriów i wykazanie, że są one spełnione w danym przypadku, jest podstawowym warunkiem uznania OUV. Dlatego też tekst orzeczenia OUV powinien zawierać nie tylko uzasadnienie poszczególnych kryteriów, ale również powiązanie ich z konkretnymi atrybutami (*It should also identify the attributes or features that convey the potential outstanding universal value*) (s. 60).

Można więc nawet założyć, że uznanie wartości OUV (uznanie kryterium) jest uwarunkowane możliwością przypisania im odpowiednich atrybutów (*Any justification of these criteria needs to explain not only whether ideas are important (such as an interchange of values or exceptional testimony) but whether the property has attributes that reflect these ideas, and whether and how the ideas can be appreciated or experienced in some way at the property*) (s. 60). Konsekwentnie należy więc ograniczyć liczbę kryteriów w nominacji dobra, jeżeli nie ma możliwości udokumentowania ich odpowiednimi atrybutami (*There is no necessity or particular advantage in trying to nominate a property under as many criteria as possible if they are not well supported by the research and documentation of specific value and attributes*) (s. 60).

Z zapisów tych wyłania się coraz bardziej jednoznaczny obraz; atrybuty są swego rodzaju jednostkami tworzącymi wartość (OUV) dobra.

W Podręczniku podjęto też ważną kwestię oceny „jakości” atrybutów. Istnienie atrybutu jako swoistego reprezentanta określonej wartości nie sprowadza się bowiem do prostej oceny – atrybut istnieje lub nie istnieje. Ocenie może podlegać zarówno relacja pomiędzy atrybutem a wartością (którą reprezentuje), jak i jakość atrybutu (jako fizycznie istniejącego elementu).

W Podręczniku – podobnie jak w wytycznych operacyjnych – ocena jakości atrybutów sprowadza się do oceny autentyzmu i integralności. Dokonanie tych ocen z wynikiem pozytywnym jest jednym z kluczowych warunków, jakie przewiduje procedura nominacji dóbr na Listę Światowego Dziedzictwa. Ocena jakości atrybutów powinna więc być rozwiązana metodologicznie. Tak jednak nie jest.

Na podstawie zapisów Podręcznika można jedynie wnioskować, że ocena atrybutów w tym kontekście jest rozumiana jako ocena relacji pomiędzy OUV a atrybutami (reprezentującymi OUV). Tak wskazują zapisy, które stwierdzają, że autentyzm jest związkiem pomiędzy atrybutami a potencjalną wyjątkową uniwersalną wartością. Związek ten powinien być wyrażony w sposób wiarygodny, atrybuty powinny w pełni wyrażać wartość dobra (*Authenticity is about the link between attributes and potential outstanding universal value. That link needs to be truthfully expressed so that the attributes can fully convey the value of the property*) (s. 60). Takie samo stanowisko wyrażają kolejne zapisy (*For each property the attributes that have been identified as conveying the potential outstanding universal value should be considered for the way they might be said to 'truthfully' convey or express that value*) (s. 62).

Nie sformułowano jednak wskazań dotyczących oceny stopnia autentyzmu. Nie jest to zrozumiałe, gdyż jednocześnie zakłada się jego zróżnicowanie, o czym świadczą zapisy mówiące o autentyzmie jako swego rodzaju mierniku relacji pomiędzy OUV a atrybutem (*Authenticity is therefore a measure of how well attributes convey potential outstanding universal value. Authenticity can be compromised if the attributes are weak – communities cease to thrive, buildings collapse, traditions disappear, and so on*) (s. 62). Brak wskazówek dotyczących oceny stopnia autentyzmu jest więc istotnym mankamentem wymagającym uzupełnienia.

Nie ma jednak wątpliwości, że opracowanie tego zagadnienia nie będzie łatwe. Generalnie bowiem w ramach dyscypliny, jaką jest ochrona dziedzictwa, nie opracowano metodologii pozwalającej ocenić

jakość czy stopień relacji pomiędzy wartością a materialną jej reprezentacją (atrybutu jako symbolu). W ocenach tych używa się przybliżonych określeń niemających wartości obiektywizującej.

Inna sytuacja ma miejsce w przypadku oceny atrybutów jako materialnie istniejących elementów. W pewnych aspektach dokładniejsza ocena wydaje się możliwa, na przykład gdy analizie poddawana jest zabytkowa substancja. Jeżeli cały materiał jest oryginalny, autentyzm (z tego punktu widzenia) jest całkowity (100%). Użycie skali procentowej umożliwia w takim przypadku dokonanie precyzyjnych ocen wszelkich stanów pośrednich.

W rzeczywistości jednak nawet pozornie jednoznaczna ocena autentyzmu substancji zabytku nie jest tak prosta. Na przykład gdy obiekt był zniszczony i odbudowany z wykorzystaniem tych samych materiałów. Z punktu widzenia procentowej oceny stopnia zachowania historycznego materiału odbudowany zabytek nie różni się od zachowanego w stanie nienaruszonym. Jednak w takim przypadku nie jest spełnione inne kryterium autentyzmu, jakim jest wykonanie. Dlatego w praktyce nawet proste, z pozoru jednoznaczne oceny nie w pełni oddają złożoną rzeczywistość.

Kolejnym problemem jest konieczność rozstrzygnięcia, czy poszczególne cechy mają takie samo znaczenie. Na przykład co jest ważniejsze: autentyzm wykonania czy autentyzm kształtu? Jeżeli element obiektu o znanej formie został zniszczony i potem odtworzony, odtworzony element jest pozbawiony wartości, jaką jest historyczne wykonanie, ale przywrócona została wartość, jaką jest historyczna forma. Na jakiej płaszczyźnie można porównać te wartości? Odpowiedź na to pytanie jest konieczna, gdyż waży na ocenie autentyzmu dobra, a w praktyce powinna wpływać na decyzje o podejmowaniu prac konserwatorskich.

Kolejną kwestią jest pytanie, czy autentyzm dobra może być sprowadzony do autentyzmu atrybutów. Generalny wydzwitek Podręcznika jest w tym zakresie jednoznaczny – warunek autentyzmu powinno spełniać całe dobro. Jednak zapisy szczegółowe sugerują, że może on być sprowadzany do atrybutów (s. 61). Jest to zresztą zgodne z postanowieniami wytycznych operacyjnych (*Properties may be understood to meet the conditions of authenticity if their cultural values (as recognized in the nomination criteria proposed) are truthfully and credibly expressed through a variety of attribute*) (art. 82).

Trzeba dodać, że rozstrzygnięcie tej kwestii ma znaczące konsekwencje praktyczne. Sprowadzenie autentyzmu dobra do autentyzmu atrybutów oznacza bowiem, że tylko one muszą spełniać ten warunek. Takie podejście miałooby kluczowe znaczenie w przypadku dóbr, które – na przykład ze względu na znaczną skalę – nie mogą być utrzymane w stanie niezmienionym (muszą być przekształcane). W takich przypadkach warunek autentyzmu musi być spełniony (i sprawdzany) tylko w stosunku do atrybutów – nie oznacza to oczywiście, że pozostałe elementy dobra (niebędące atrybutami) mogą być dowolnie przekształcane. **Trzeba po prostu ograniczyć się do interpretacji, że dobro jest autentyczne, gdy jego atrybuty spełniają warunek autentyzmu.**

Dla określenia rozumienia atrybutów pewne znaczenie mają też zapisy *Podręcznika* dotyczące dóbr przyrodniczych – w wytycznych operacyjnych pojęcie „atrybutów” tylko raz odniesiono do dóbr przyrodniczych. W *Podręczniku* stwierdzono, że w stosunku do dóbr przyrodniczych popularniejsze jest określenie „cechy” (*features*), chociaż określenie „atrybuty” też jest używane. Podane przykłady atrybutów wskazują, że mogą nimi być zarówno elementy, jak i cechy dóbr (*specific landscape features, areas of habitat, aspects relating to environmental quality (such as intactness, high / pristine environmental quality), scale and naturalness of habitats, and size and viability of wildlife populations*) (s. 59) (*visual or aesthetic significance; scale of the extent of physical features or natural habitats; intactness of physical or ecological*

processes; naturalness, and intactness of natural systems; viability of populations of rare species; rarity). Zestawienie to potwierdza więc, że również w przypadku dóbr przyrodniczych atrybutami są różnorodne elementy i cechy, ze względu na które można uznać ich wyjątkową wartość.

Uwzględniając zapisy Podręcznika i wytycznych operacyjnych, można sformułować coraz bardziej klarowny obraz atrybutów jako swoistych jednostek reprezentujących OUV dóbr światowego dziedzictwa. Robocza definicja atrybutów może więc być następująca: **atomybuty to kluczowe elementy i cechy dóbr kultury i przyrody, będące nośnikami wyjątkowej uniwersalnej wartości dóbr światowego dziedzictwa, które powinny spełniać określone dla tych dóbr kryteria (kryteria OUV) i warunki (autentyzm, integralność, właściwe zarządzanie).** Dlatego atomybuty powinny być zasadniczym przedmiotem ochrony, konserwacji i zarządzania dobrami WH.

Przedstawione w definicji szerokie ujęcie atrybutów zestawia wymagania i warunki, nie rozstrzygając jednak jednoznacznie charakteru (statusu) atrybutów. Wyliczone w wytycznych i Podręczniku przykłady atrybutów pozwalają bowiem wnioskować, że mogą to być pewne aspekty (cechy), które można wyróżnić w poszczególnych dobrach, a mogą to też być konkretne, fizycznie istniejące elementy, które charakteryzują się tymi cechami. Ta kwestia jest bardzo istotna, gdyż określa zakres dozwolonej ingerencji konserwatorskiej.

Jednak dylematu tego prawdopodobnie nie można rozstrzygnąć jednoznacznie. W pewnych przypadkach atrybutami będą konkretne, fizycznie istniejące elementy danego dobra, a niekiedy będą to cechy, które mogą być reprezentowane („upostaciowione”) poza konkretną historyczną substancją dobra. Dlatego właśnie uzasadnione jest definiowanie atrybutów jako kluczowe elementy i (lub) cechy danego dobra.

Ważne natomiast wydaje się, by pojęcie atrybutów dóbr światowego dziedzictwa zostało jednoznacznie ograniczone do materialnie istniejących elementów i cech tych dóbr. Takie ujęcie jest zawężające w stosunku do niektórych podanych powyżej zapisów dotyczących dóbr kultury, jednak ma głębokie uzasadnienie praktyczne, jako że celem światowego dziedzictwa jest ochrona fizycznie istniejących dóbr. Dlatego też niematerialne aspekty związane z atrybutami i określające je (w „kulturach żywych”) powinny pozostać poza obszarem analizy. Nawiązanie do nich będzie konieczne w związku z badaniem zmian dotyczących atrybutów (wskaźniki), jednak to zagadnienie powinno być dokładnie wyodrębnione od analizy atrybutów.

Istotne jest też, by atrybuty były określane dla konkretnych kryteriów, ze względu na które jest przypisywana OUV. Innymi słowy, dla każdego uznanego kryterium powinien być określony zestaw atrybutów. Oczywiście możliwe jest, by te same atrybuty reprezentowały wartości ustalone według dwóch (kilku) kryteriów.

W praktyce powinno się więc obecne stwierdzenia – „dobro reprezentuje OUV” – zastępować dokładniejszymi określeniami: „dobro reprezentuje OUV ze względu na kryterium (....)”, i określać zestaw atrybutów, które ową OUV materialnie reprezentują.

Oczywiste jest również, że wszystkie atrybuty (określone dla każdego kryterium) powinny spełniać wszystkie warunki (autentyzm, integralność, właściwe zarządzanie). Dookreślenia wymagają natomiast metody pomiaru stopnia spełnienia tych warunków (np. pomiar spełnienia warunku autentyzmu) oraz zależność (gradacja) pomiędzy poszczególnymi aspektami tych warunków (np. autentyzm wykonania a autentyzm materiału). Są to już jednak problemy związane ze wskaźnikami.

Warto też raz jeszcze podkreślić, że działania konserwatorskie (m.in. wytyczne konserwatorskie) powinny być skoncentrowane na ochronie atrybutów.

WSKAŹNIKI W MONITORINGU DÓBR ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

Bogusław Szmygin

Konwencja światowego dziedzictwa nakłada na państwa-strony obowiązek ochrony dóbr, które zostały przez te państwa nominowane na Listę Światowego Dziedzictwa, a które Komitet Światowego Dziedzictwa na nią wpisał. W artykułach konwencji znajduje się wiele zapisów zalecających ochronę dóbr światowego dziedzictwa (WH) w różnych aspektach. Jednak żaden z artykułów nie formułuje szczegółowych wskazań dotyczących sposobu i zakresu tej ochrony. Nie ma więc stwierdzeń określających, w jakim zakresie ma być chroniona zabytkowa forma i substancja dóbr. Zakłada się natomiast, że dobro, pozostając na Liście, musi cały czas spełniać takie same warunki jak w momencie wpisywania (i oceniania) na Listę. Innymi słowy dobro musi cały czas reprezentować wyjątkową uniwersalną wartość (OUV), spełniać warunki autentyczności i integralności oraz warunki właściwej ochrony i zarządzania.

Znaczna większość dóbr wpisanych na WHL jest w pewnym zakresie przekształcana. Jest to obiektywny proces związany z naturalnym zużywaniem i niszczeniem, zmianą standardów technicznych i funkcjonalnych, nieuchronną modernizacją oraz zmianami zachodzącymi w środowisku przyrodniczym. Dlatego określenie atrybutów OUV ma na celu wskazanie tych elementów i cech dóbr, które powinny być w sposób szczególnie staranny chronione, zarówno przed naturalnymi procesami zniszczenia, jak i przed modernizacją czy funkcjonalnym przekształcaniem. W praktyce jednak również atrybuty nie mogą być całkowicie wyłączone z tych procesów. Dlatego konieczny jest monitoring ich stanu.

Świadomość konieczności monitorowania stanu dóbr wpisanych na WHL towarzyszyła tej inicjatywie od początku istnienia. Dlatego stworzono formułę tzw. monitoringu reaktywnego (*reactive monitoring*) oraz raportu okresowego (*periodic reporting*). Formuły te miały umożliwić wychwycenie nagłych zagrożeń (*reactive monitoring*), umożliwić kompleksową ocenę stanu systemu ochrony dóbr światowego dziedzictwa w danym kraju oraz stanu poszczególnych dóbr (*periodic reporting*). Obydwie formy monitoringu funkcjonują i bez wątpienia stanowią narzędzie kontroli stanu dóbr wpisanych na Listę.

Oczywiste jest jednak, że zakres monitoringu przewidziany w procedurach WH nie może być dokładniejszy niż zakres analiz, którym poddaje się dobra wpisywane na Listę. Monitoring przewidziany procedurami WH nie oceni więc stanu atrybutów OUV, jeżeli procedury analizy dóbr nie przewidują ich określania. Dlatego też dotychczasowy monitoring dóbr WH miał charakter dosyć ogólny, nie opisywał – bo nie miał odpowiednich narzędzi – stanu, w jakim znajduje się dobro w kontekście OUV. Formułowane oceny musiały mieć charakter przybliżony, intuicyjny. Dlatego też, chociaż na całym świecie zakończył się pierwszy cykl raportu okresowego, nie wzbudził on zasadniczej dyskusji. W gruncie rzeczy nie dostarczył bowiem danych do rzeczywistej oceny stanu dóbr (ze względu na OUV).

Określenie atrybutów OUV jest więc pierwszym krokiem do rzeczywistego monitoringu dóbr WH. Krokiem kolejnym powinno być określenie narzędzi, przy pomocy których będzie oceniany stan tych atrybutów, czyli wskaźników.

1. Wskaźniki w świetle dokumentów WH

Pojęcie „wskaźników” (indykatorów) podobnie jak pojęcie „atrybutów” nie zostało wprowadzone w konwencji. Pojawiło się wraz z narastającą potrzebą analizy i oceny dóbr światowego dziedzictwa, a te działania nasiliły się w związku z podjęciem pierwszego cyklu raportu okresowego. Dlatego też w wytycznych operacyjnych z 2008 r. pojęcie „wskaźnik” zostało już użyte w wielu aspektach.

Pierwszy zapis dotyczący wskaźników ma związek z oceną autentyczności. W artykule 83 zapisano, że w przypadku pewnych specyficznych atrybutów o charakterze niematerialnym sprawdzenie warunku autentyczności nie jest łatwe, dlatego konieczne jest wykorzystanie wskaźników (*Attributes such as spirit and feeling do not lend themselves easily to practical applications of the conditions of authenticity, but nevertheless are important indicators of character and sense of place, for example, in communities maintaining tradition and cultural continuity*) (art. 83).

Kolejne odwołania dotyczące wskaźników zawarte są w artykule 132, który dotyczy zakresu, jaki powinna obejmować dokumentacja przygotowana w związku z nominacją dobra na WHL. W ustępie dotyczącym monitoringu zalecono wprowadzenie kluczowych wskaźników (*key indicators*), które pozwolą zmierzyć i ocenić zarówno stan dobra, jak i oddziaływujące na nie czynniki (*States Parties shall include the key indicators proposed to measure and assess the state of conservation of the property, the factors affecting it, conservation measures at the property, the periodicity of their examination, and the identity of the responsible authorities*) (art. 132; pkt 6).

Następne wskazania dotyczące wskaźników zawarte są w formularzu przygotowania dokumentacji dobra (*Format for the Nomination of Properties for Inscription on the World Heritage List* – Aneks 5). Również w tym dokumencie rola wskaźników polega na ocenie stanu dobra. Podano przykłady wskaźników, które mogą być wykorzystane w ocenie dóbr kultury i przyrodniczych (pkt 6a). W ocenie dóbr przyrodniczych wskaźnikiem może być np. liczba gatunków kluczowych dla danego dobra czy ich unikatowość. W przypadku dóbr kultury jako przykładowe wskaźniki wskazano liczbę budynków wymagających remontów kapitalnych na terenie danego historycznego miasta czy czas niezbędny do zakończenia programu konserwatorskiego.

Zalecono też wykonywanie zestawień najważniejszych wskaźników w formie tabel, zwracając przy tym uwagę, że wskaźniki powinny być porównywane podczas kolejnych, okresowych przeglądów dobra. Dlatego też zarekomendowano tworzenie takich wskaźników, których ocena ma charakter pomiarów. Aby umożliwić okresowe porównywanie stanu dóbr, zaproponowano również wykonywanie dokumentacji fotograficznej.

Co bardzo istotne, zalecono także, by dobierając wskaźniki, zwrócić szczególną uwagę na ich jak najbliźsze relacje z OUV. Innymi słowy, wskaźniki powinny monitorować OUV (*They could be representative of an important aspect of the property and relate as closely as possible to the Statement of Outstanding Universal Value*).

Kolejne odniesienia do wskaźników znalazły się w schemacie proponowanym do sporządzania raportu okresowego (*Format for the Periodic Reporting on the application of the World Heritage Convention* – Aneks 7). Już na wstępie zapisano tam, że ocena stanu dobra powinna być dokonywana na podstawie wskaźników (*on the basis of key indicators for measuring its state of conservation*). W podrozdziale II.6 dotyczącym monitoringu wskazano konieczność wykorzystania indykatorów jako narzędzi oceny stanu konserwacji (*this item analyses in more detail the conditions of the property on the basis of key indicators for measuring its state of conservation*). O znaczeniu indykatorów w monitoringu świadczy fakt, że zalecono ich opraco-

wanie i wprowadzenie, jeżeli nie zostały wskazane podczas wpisywania dobra na WHL (*If no indicators were identified at the time of inscription of the property on the World Heritage List, this should be done in the first periodic report*). Konsekwentnie zalecono ich weryfikowanie i aktualizowanie (*The preparation of a periodic report can also be an opportunity to evaluate the validity of earlier identified indicators and to revise them, if necessary*). Zalecono też, by ocenie (sprawdzeniu) podlegały wszystkie kluczowe wskaźniki.

Znaczące miejsce, jakie w wytycznych operacyjnych przewidziano dla wskaźników w procesie monitoringu, sprawia, że konsekwentnie wykorzystano je również w formularzu prośby o międzynarodowe wsparcie dla dóbr zagrożonych (*International Assistance Request Form* – Aneks 8). W tym dokumencie wskaźniki wykorzystano zarówno na etapie uzasadniania konieczności udzielenia międzynarodowej pomocy, jak i do oceny oczekiwanych rezultatów pomocy (jeżeli zostanie ona udzielona – pkt 10). Również w komentarzu do tego dokumentu zapisano, że wskaźniki powinny przede wszystkim służyć ocenie proponowanych działań z punktu widzenia OUV. Cel tego dokumentu sprawia – co w pełni zrozumiale – że zalecono, by stosowane wskaźniki miały charakter mierzalny.

Formularz zawiera też zapisy pozwalające wnioskować, iż pojęcie wskaźników jest rozumiane bardzo szeroko. W części poświęconej zarządzaniu dobrem WH wymieniono kilka wskaźników, które mają służyć ocenie udziału lokalnych społeczności w tym procesie. Wymieniono na przykład utworzenie zespołu odpowiedzialnego za przygotowanie planu zarządzania (jako wskaźnik), a jako metodę jego pomiaru wskazano częstotliwość spotkań tego zespołu. Inny przykład dotyczy ustalenia czynników oddziałujących na dobro (wskaźnik), a jego pomiar polega na ustaleniu, czy sporządzono program zarządzania, który te czynniki obejmuje. Przykłady te pokazują, że pojęcie wskaźnika może dalece wykraczać poza proste pomiary fizycznych cech atrybutów.

Po raz ostatni w wytycznych operacyjnych odwołano się do wskaźnika w dokumencie służącym ocenie zasadności międzynarodowej pomocy przez tzw. organizacje doradcze (*Evaluation criteria of the Advisory Bodies for International Assistance Requests* – Aneks 9). W formularzu tym wskaźniki również mają być podstawą oceny (pomiaru), czy osiągnięte zostały założone cele pomocy (*Is there a clear plan for reporting the results and for continued monitoring, including appropriate indicators for success?* – pkt 16).

Pojęcie wskaźników zostało również wprowadzone do Podręcznika (*Resource Manual – Preparing World Heritage Nominations (First Edition, 2010, UNESCO)*) – dokumentu będącego najnowszym komentarzem do procedur obowiązujących w ramach światowego dziedzictwa.

Na początku rozdziału poświęconego monitoringowi bardzo wyraźnie podkreślono, że powinien on obejmować zarówno stan, w jakim znajduje się dobro, jak i jego generalną sytuację (działające na dobro czynniki). W tym kontekście jednoznacznie wskazano funkcję, jaką pełnią wskaźniki.

Podkreślono, że już w nominacji powinny być przedstawione kluczowe wskaźniki, które będą służyły pomiarowi i ocenie czynników określających stan ochrony dobra. Wskazano też, że wskaźniki powinny być związane z atrybutami, które dotyczą OUV (*The nomination dossier should include key indicators which will be used to measure and assess a range of factors, including the state of conservation of the property. These indicators need to be related to the attributes that convey potential outstanding universal value, to ensure that these attributes are protected, conserved and managed in order to sustain potential outstanding universal value*) (s. 92).

Zwrócono także uwagę, że częstotliwość monitoringu atrybutów powinna uwzględniać ich specyfikę. Tak więc dobór wskaźników powinien uwzględniać specyfikę atrybutów i ich podatności na zmiany (s. 92).

Kolejna wzmianka o wskaźnikach znalazła się w czwartej części Podręcznika poświęconej przygotowaniu dokumentacji nominacyjnej. Odwołania do wskaźników znajdują się w podpunkcie czwartym (stan dobra i oddziałujące czynniki) oraz szóstym (monitoring). Stwierdzono tam, że monitoring wymaga stworzenia listy kluczowych wskaźników (*key indicators*). I również tu podkreślono, że muszą one pozostawać w ścisłej relacji z OUV; nie należy ustanawiać wskaźników, kierując się przede wszystkim możliwością ich pomiaru (*The indicators must relate to the potential outstanding universal value, and not simply be something that can be measured*).

Dalsze zalecenia dotyczące roli wskaźników w procesie monitorowania dóbr WH są generalnym powtórzeniem zapisów zawartych w wytycznych operacyjnych – odpowiedni dobór wskaźników, preferencje dla wskaźników pomiarowych, konieczność porównań podczas kolejnych przeglądów.

Podsumowując zapisy dotyczące wskaźników w wytycznych operacyjnych i Podręczniku, ustalenia dotyczące atrybutów OUV oraz przede wszystkim wnioski i potrzeby ujawnione w związku z analizą dóbr WH podczas polsko-norweskiego programu, można sformułować robocze wnioski dotyczące wskaźników.

Dobro WH ulega przekształceniom i podlega oddziałującym na nie procesom, dlatego potrzebne są wskaźniki – gdyby tak się nie działo, wskaźniki nie byłyby potrzebne.

Procesy oddziałujące i przekształcające dobra WH są bardzo złożone i nie mogą być całkowicie wyeliminowane, dlatego w praktyce analiza i ochrona dobra jest skoncentrowana na analizie i ochronie atrybutów OUV. Monitoring dobra powinien zatem przede wszystkim obejmować atrybuty. Monitoring atrybutów wymaga określenia wskaźników, które opisują kluczowe elementy i cechy atrybutów.

Jednak stan zachowania dóbr nie sprowadza się tylko do ich fizycznej postaci. Dlatego użyteczne są również wskaźniki opisujące szerszą sytuację dóbr, aspekty niezwiązane bezpośrednio z atrybutami, np. natężenie ruchu turystycznego, dostępność dobra, system zarządzania nim, miejsca parkingowe etc.

Wskaźnikami mogą być parametry obiektywnie istniejące lub stworzone do opisanie pewnej cechy czy procesu. Przykładem wskaźnika obiektywnie istniejącego i obiektywnie opisującego parametry atrybutu, takiego jak materiał, jest wilgotność drewna (jako materiału, z którego zbudowany jest obiekt). Natomiast przykładami wskaźników również obiektywnie istniejących, ale pośrednio opisujących sytuację dobra, jest liczba osób odwiedzających miejsce, istnienie planu zagospodarowania przestrzennego dla chronionego obszaru czy istnienie bezpośredniego nadzoru konserwatorskiego.

W świetle powyższych ustaleń dwa warunki istotne dla systemu światowego dziedzictwa, jakimi są autentyczność i integralność, należy uznać za wskaźniki (nie atrybuty).

W przywoływanej literaturze wielokrotnie odwoływano się do takich elementów, jak materiał, wykonanie, lokalizacja (Dokument z Nara), jako do aspektów autentyczności. Tymczasem każdy z tych elementów jest atrybutem dobra, który powinien być sprawdzany ze względu na zgodność z historyczną postacią, którą to zgodność (jako wskaźnik) nazwano autentycznością. Ustalenia wymagają natomiast wszystkie techniczne zasady pomiaru autentyczności (posługiwania się tym wskaźnikiem).

Podobnie jest z integralnością. Na przykład integralność w znaczeniu „kompletność” – rozumiana jako miara ilości elementów objętych wpisem na WH w stosunku do ilości stanowiących dany zespół – jest wskaźnikiem, który można odnosić do różnych atrybutów. W mieście historycznym atrybutem OUV może być zabudowa pochodząca z pewnego okresu – wtedy procent zabudowy objętej wpisem będzie miarą

integralności. Również w przypadku integralności nie zostały jeszcze przyjęte zasady posługiwania się tym wskaźnikiem.

Autentyzm i integralność się więc wskaźnikami, które służą ocenie stanu atrybutów OUV. Ich funkcja jest podobna do funkcji wskaźników mierzących takie parametry jak zmiany wilgotności, koloru czy temperatury. Natomiast ich status jest uprzywilejowany i wyeksponowany, gdyż zostały wskazane jako istotne w formalnych dokumentach światowego dziedzictwa. Ich znaczenie wynika również z tego, że mogą być zastosowane do pomiaru zmian stanu większości atrybutów dóbr WH.

Reasumując, w sposób następujący można zdefiniować wskaźniki i określić ich charakterystykę.

Wskaźnikami są wszelkie parametry, które pozwalają na monitorowanie istotnych zmian dotyczących atrybutów OUV oraz procesów, które mają wpływ i związek z dobrem światowego dziedzictwa.

- Wskaźniki służą do oceny zmiany stanu atrybutów OUV oraz diagnozują inne czynniki mające wpływ na dobro i jego generalną sytuację.
- Wskaźniki mogą być bezpośrednie i pośrednie – bezpośrednio diagnozują stan atrybutów, pośrednie zaś inne czynniki.
- Wskaźniki powinny opisywać wszystkie najważniejsze atrybuty OUV i istotne czynniki oddziałujące na dobro – każdy atrybut i czynnik powinien być opisany co najmniej jednym wskaźnikiem.
- Wskaźniki powinny być opracowane już na etapie przygotowania dokumentacji dobra nominowanego na WHL (po określeniu atrybutów). Dla dóbr wpisanych na WHL wskaźniki powinny być opracowane przy okazji (i jako element) monitoringu (*Periodic Report, Reactive Monitoring*).
- Należy dążyć do tego, by wskaźniki miały charakter mierzalny – skala ich oceny powinna być jak najbardziej jednoznaczna (jeżeli nie jest możliwy pomiar, to dokumentacja fotograficzna o określonym standardzie).
- Należy podać skale umożliwiające interpretację wskaźników oraz zakres ewentualnych działań, które powinny być podjęte, gdy wskaźniki osiągną niepożądane wartości (kogo zawiadomić, co zrobić etc.).
- Trzeba wskazać instytucję upoważnioną i zobowiązaną do wykonywania okresowych ocen (pomiarów) wskaźników.
- Powinno się sporządzić plan oceny wskaźników określający częstotliwość ich oceniania oraz podmiot wykonujący te oceny.
- Należy tabelarycznie zestawić wszystkie wskaźniki opisujące atrybuty i czynniki podlegające ocenie przy ich pomocy.
- Wskaźniki powinny podlegać weryfikacji i aktualizacji (pewne mogą tracić użyteczność, mogą być konieczne nowe).
- Należy opracować system monitoringu dobra – wskaźniki są jedynie jego elementem.

2. Wskaźniki jako parametry monitorujące atrybuty – przykład kościołów małopolskich

Wdrożenie i weryfikacja przedstawionych zasad określania wskaźników zostały dokonane w odniesieniu do dóbr objętych polsko-norweskim programem badawczym. Dla poszczególnych dóbr opracowano zestawy wskaźników, które odnosily się do atrybutów oraz do generalnego stanu i sytuacji dobra. Zestawy wskaźników zostały opracowane indywidualnie przez autorów, którzy dokonywali analizy tych dóbr; nie są więc sporządzone według identycznych schematów (prezentacja i analiza dóbr objętych programem została przedstawiona w części II publikacji).

Wszystkie zestawy wskaźników wykonane dla polskich dóbr mają formę tabelaryczną. W każdym przypadku punktem wyjścia są atrybuty określone dla OUV poszczególnych dóbr. Każdemu z atrybutów przypisano co najmniej jeden wskaźnik, określono sposób jego pomiaru, jednostkę realizującą pomiar oraz jego częstotliwość.

Punktem wyjścia dla określenia każdego wskaźnika jest atrybut, który ma być monitorowany. Dlatego prezentacja wskaźników musi być poprzedzona przedstawieniem poszczególnych atrybutów analizowanych dóbr. Zostanie to przedstawione na przykładzie drewnianych kościołów w Małopolsce, które wpisano na WHL w 2003 r.

W dokumentacji przyjętej przez Komitet Światowego Dziedzictwa jako uzasadnienie wpisu drewnianych kościołów małopolskich nie podano analitycznego uzasadnienia. Oczywiście wskazano kryteria dla uznania OUV, ale nie przedstawiono szczegółowej analizy porównawczej, która wskazywałaby cechy wyróżniające te właśnie obiekty. Treść uzasadnień kryteriów jest następująca.

Criterion (iii): The wooden churches of Little Poland bear important testimony to medieval church building traditions, as these related to the liturgical and cult functions of the Roman Catholic Church in a relatively closed region in central Europe.

Criterion (iv): The churches are the most representative examples of surviving Gothic churches built in horizontal log technique, particularly impressive in their artistic and technical execution, and sponsored by noble families and rulers as symbols of social and political prestige.

Zapisy te nie zawierają informacji pozwalających na określenie szczególnych cech, ze względu na które wybrano te obiekty (które powinny być przede wszystkim chronione). Dlatego też można sformułować generalny wniosek. **Jeżeli określenie OUV dobra nie zawiera szczegółowego uzasadnienia kryteriów (ze względu na które stwierdzono OUV), nie ma możliwości oceny (zróżnicowania) wartości poszczególnych atrybutów OUV.**

W przypadku dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa zmiana w uzasadnieniu (sformułowaniu) kryteriów wpisu jest możliwa tylko w ramach oficjalnych procedur. Bez ich przeprowadzenia zarządcy obiektów nie są uprawnieni do dokonywania interpretacji wartościującej ich poszczególne elementy (atrybuty). Jedynym rozwiązaniem jest przyjęcie, że całe dobro – wszystkie atrybuty – reprezentuje OUV. Nie ma więc możliwości zróżnicowania atrybutów. Dlatego jedynym rozwiązaniem jest wyszczególnienie wszystkich atrybutów i przypisanie im wskaźników umożliwiających ich monitoring.

W przypadku drewnianych kościołów za istotne uznano następujące atrybuty: materiał; konstrukcja; forma architektoniczna; elementy ciesielskie, kowalskie, inskrypcje; polichromie; wyposażenie; funkcja; otoczenie zespołu; krajobraz (szczegółowe tabele zawarte zostały w opracowaniu: Anna Fortuna-Marek, *Kościół drewniany południowej Małopolski wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości /SoOUV/ i propozycja monitoringu*).

Każdy z wymienionych atrybutów – zgodnie z przedstawionymi powyżej założeniami – jest „upostaciowiony” materialnie, chociaż nie każdy jest uwarunkowany istnieniem (zachowaniem) zabytkowej substancji. Wszystkie razem kompleksowo i wszechstronnie reprezentują obiekt, odzwierciedlają zasadnicze elementy i cechy tworzące jego wartość.

Przedmiotem wpisu na WHL był zespół drewnianych kościołów w Małopolsce, a więc materiał jest bardzo istotnym atrybutem tego dobra. W przypadku tego typu kościołów drewno było materiałem konstrukcyjnym i pokryciowym (gont). Drewno jest podatne na wiele czynników niszczących. W warunkach bezpośredniego oddziaływania czynników atmosferycznych jest ono po prostu materiałem nietrwałym – nawet pomimo stosowania środków zabezpieczających jego elementy muszą być co pewien czas wymieniane. Dotyczy to przede wszystkim pokrycia, konstrukcji i poszycia ścian, elementów narażonych na podciąganie wilgoci (podwaliny, podłogi). Jeżeli jednak drewno nie jest narażone na bezpośrednie działanie wody i jest zabezpieczone przed korozją biologiczną, może być trwałe.

Tak więc w drewnianym kościele są elementy, które mogą być chronione i zachowane w stanie oryginalnym, oraz takie, które muszą być wymieniane. Z punktu widzenia konserwatorskiego ważne jest, by zidentyfikować te elementy. Różny bowiem powinien być sposób postępowania z nimi. W przypadku elementów, które co pewien czas są wymieniane, problemem konserwatorskim jest określenie wszystkich parametrów związanych z tym procesem (m.in. rodzaj materiału, wykonanie, kolorystyka, sposób zabezpieczenia). W przypadku elementów zachowywanych problemem konserwatorskim jest sposób ich zabezpieczenia (m.in. uzupełnienia zniszczonych fragmentów, zabezpieczenie przed korozją biologiczną, kolorystyka).

Powyższe uwarunkowania sprawiają, że już na etapie określania atrybutów konieczne jest zróżnicowanie drewnianych elementów kościoła, przede wszystkim ze względu na zakres oddziałujących czynników niszczących i – w konsekwencji – możliwości ich ochrony (belki konstrukcyjne ścian, podwaliny, podłogi, stropy, więźba, stolarka). Ze względu na specyficzne warunki użytkowania (intensywna ekspozycja na czynniki atmosferyczne) wyodrębnione też zostało pokrycie dachowe. Uznanie go za odrębny element ma również uzasadnienie w znaczeniu gontu dla wizualnego odbioru kościołów.

Specyfika atrybutów określiła dobór wskaźników. Dla elementów zachowujących historyczną formę i substancję przede wszystkim potrzebny jest wskaźnik oceniający stopień zachowania zabytkowego materiału. Ten wskaźnik służy ocenie autentyczności dobra ze względu na materiał (może być wyrażony w procentach).

Zasadniczym zagrożeniem dla drewna jest korozja biologiczna, dlatego wprowadzono wskaźniki monitorujące zarówno to zagrożenie, jak i zabezpieczenie przed tym zagrożeniem. Zawilgocenie, zagrzybienie, obecność owadów niszczących drewno – to wskaźniki monitorujące zagrożenie czynnikami niszczącymi, z kolei zabezpieczenie środkami ochronnymi to wskaźnik monitorujący zabezpieczenie (powinien obejmować zabezpieczenie przed korozją biologiczną i przeciwpożarowe).

Odrębne wskaźniki służą monitorowaniu elementów, które muszą być co pewien czas wymieniane. W tym przypadku ważne jest przede wszystkim, by elementy nowe możliwie wiernie zastępowały te oryginalne.

nalne. Wskaźnik taki jak wierność zastępowania starych elementów przez nowe obejmuje rodzaj materiału (drewna), wierność odtworzenia elementu (ze wszystkimi „nieartystycznymi” cechami, m.in. obrobieniem powierzchni), kolorystyka. Posługiwanie się tym wskaźnikiem może polegać na porównaniu fotografii. Odrębny wskaźnik powinien obejmować pokrycie dachów, gdyż należy monitorować ten ważny element budynku (rodzaj i sposób obróbki wymienianego gontu).

Wskaźniki zastosowane do monitorowania wymienianych elementów dostarczają informacji potrzebnych do sprawdzania warunku autentyzmu. Obejmują one takie aspekty jak materiał (może być taki sam jak historyczny, choć nie ten sam fizycznie istniejący element), wykonanie (taka sama technika wykonania), położenie oraz użytkowanie. Zastosowane wskaźniki umożliwią wychwycenie tych aspektów przeprowadzanych prac konserwatorskich i remontowych, natomiast oczywiście nierozwiązany pozostaje problem ich interpretacji.

Wymieniane drewniane elementy powinny być również zabezpieczane przed korozją biologiczną i pożarem, dlatego w odniesieniu do nich także powinien być stosowany wskaźnik monitorujący zabezpieczenie przed tymi zagrożeniami (zabezpieczenie środkami ochronnymi).

W niektórych kościołach nastąpiła wymiana pokrycia dachowego – gont zastąpiono blachą (np. w kościele w Binarowej). Wymiany dokonano na tyle dawno, że blacha może być traktowana jako pokrycie historyczne (problem nie jest ostatecznie zamknięty, rozważany jest powrót do gontu). Dlatego została uznana za atrybut i wyodrębniona w ramach tej grupy atrybutów. Również w przypadku tego materiału ze względu na nieuniknione procesy korozyjne co kilkadziesiąt lat konieczna jest wymiana pokrycia. Dlatego wskaźniki uwzględniają aspekty ważne dla tego procesu: rodzaj materiału i sposób wykonania pokrycia. Wskaźniki te pozwalają ocenić warunek autentyzmu (w stosunku do pokrycia dachowego, jeżeli uznane zostanie za historyczne), natomiast wskaźnik określający stan zabezpieczenia pozwala ocenić zabezpieczenie przed czynnikami korozyjnymi.

Drugim atrybutem ważnym dla drewnianych kościołów jest ich konstrukcja. Wyodrębnienie jej jako atrybutu jest konieczne, gdyż sposób konstrukcyjnego wykonania kościołów jest ich charakterystyczną i ważną wartością. Techniki konstrukcyjne związane z wykorzystaniem drewna ewoluowały na przestrzeni wieków, ulegając stopniowemu uproszczeniu i zapomnieniu, przede wszystkim w związku z wprowadzeniem doskonalszych i tańszych materiałów budowlanych. Dlatego konstrukcyjne rozwiązania poszczególnych elementów kościoła (przede wszystkim układy konstrukcyjne, węzły ciesielskie i połączenia elementów) pochodzące sprzed stuleci i niestosowane współcześnie stanowią o tożsamości i wartości tych budowli.

Istotą i wartością rozwiązania konstrukcyjnego jest określony sposób rozwiązania zadania konstrukcyjnego (np. połączenia dwóch elementów). Z tego punktu widzenia nie ma znaczenia, czy jest to rozwiązanie oryginalne – „upostaciowione” w historycznym materiale i wykonane przez dawnych cieśli, czy też współczesne – powtórzone obecnie w pozyskanym współcześnie materiale przez współczesnych cieśli. Jeżeli sposób wykonania danego elementu jest dokładnie taki sam, to z punktu widzenia wartości, jaką jest konstrukcja, te rozwiązania są równie cenne.

Oczywiście z punktu widzenia konserwatorskiego, ze względu na kompleksową ocenę wartości obiektu optymalne jest zachowanie w pełni autentycznego elementu – rozwiązanie konstrukcyjne „upostaciowione” w autentycznym materiale, wykonane przez dawnych cieśli. Jednak w drewnianym kościele – jak to przedstawiono powyżej – wymiana części materiału jest nieuchronna. W takim przypadku atrybutem – i celem ochrony konserwatorskiej – jest rozwiązanie konstrukcyjne, które powinno być odtworzone w nowym (wymienianym) materiale.

Wskaźnikiem dla rozwiązań konstrukcyjnych wykonanych z oryginalnego (zachowanego) materiału jest ocena stanu ich zachowania. Obejmuje ona ocenę materiału, z którego są wykonane elementy, oraz ocenę funkcji tych rozwiązań – czy nadal pełnią swoje funkcje konstrukcyjne (np. na skutek odkształceń drewna połączenia elementów mogą ulec osłabieniu, na skutek zmiany obciążeń – użytkowych lub stałych – rozwiązania konstrukcyjne mogą być niewystarczające).

W przypadku nowych elementów wskaźnik ten służy monitorowaniu ich zgodności z rozwiązaniami historycznymi – został on nazwany „wierność powtórzenia w stosunku do historycznego wzorca”. Ten wskaźnik również ujmuje jeden z aspektów warunku autentyzmu.

Kolejnym atrybutem jest bryła obiektu. Historycznie ukształtowana bryła jest jedną z najważniejszych składowych wartości tej grupy zabytków.

Bryła obiektu może ulegać różnym przekształceniom. Pierwszy ich rodzaj polega na ingerencjach, które zniekształcają (często upraszczają) historyczne elementy składające się na bryłę zabytku. Może to być na przykład zmiana kształtu wieży kościoła, dodatkowe podmurowanie (podniesienie budynku), zmiana układu czy wielkości otworów (okien i drzwi). W takim przypadku naruszana jest historycznie ukształtowana bryła – ingerencja narusza elementy oryginalne.

Drugi rodzaj przekształceń bryły polega na jej uzupełnieniu o nowe elementy. Drewniane kościoły są niewielkie w stosunku do obecnych potrzeb użytkowych i dlatego mogą się pojawiać koncepcje np. przedłużania nawy, dobudowywania kaplic, wznoszenia dodatkowych wież, osadzania na dodatkowych podmurówkach. Takie działania mogą nie naruszać istniejącej historycznej formy (pozostawiają ją), jednak poprzez dodatkowe elementy oczywiście zniekształcają historyczną bryłę.

Traktując formę architektoniczną (bryłę) jako atrybut kościołów, jako wskaźnik można uznać parametr nazwany „przekształcenia bryły”. W ramach monitorowania obiektu przy użyciu tego wskaźnika rejestrowane są obydwa wymienione typy zmian.

W ramach atrybutu, jakim jest bryła budynku, uwzględnione powinny być również elementy wystroju architektonicznego. Pojęcie to obejmuje wszystkie elementy, które są trwale związane z budynkiem (nie są jego wyposażeniem), a które pełnią funkcje użytkowe (np. stolarka) oraz/lub dekoracyjne. W przypadku drewnianych kościołów są to przede wszystkim różnego rodzaju detale ciesielskie i zdobienia. W tych obiektach jest ich wiele i nadają im one charakterystyczny wygląd.

Wskaźnik monitorujący wystrój architektoniczny kościołów określono jako przekształcenia wystroju architektonicznego. Rejestruje on przede wszystkim, czy wystrój jest zachowany; elementy użytkowe ulegają modernizacji, zaś zdobnicze – niemające funkcji użytkowej – nie zawsze były odtwarzane, gdy nastąpiło ich zniszczenie. Czasami też w związku ze zmianą poglądów estetycznych były wręcz celowo usuwane. W przypadku zachowanych elementów wystroju wskaźnik sprowadza się do oceny ich stanu technicznego – kompletności, czytelności, korozji biologicznej itp.

Analiza tego wskaźnika powinna też obejmować ewentualne współczesne uzupełnienia wystroju architektonicznego. Kościoły są wciąż użytkowane jako miejsca kultu, ich użytkownicy czują się ich współwłaścicielami, utrzymują je i chcą je upiększać. Dlatego mogą się pojawić współczesne uzupełnienia wystroju architektonicznego. Monitoring powinien rejestrować te zmiany.

Jako część wystroju powinny być też potraktowane współczesne instalacje. Elementy takie jak ogrzewanie, instalacja przeciwpożarowa, oświetlenie, nagłośnienie są trwale związane z obiektem – ingerują

w jego substancję, zmieniają odbiór formy. Dlatego też wskaźnik obejmujący wystrój obiektu powinien obejmować współczesne instalacje.

Kolejnym ważnym atrybutem małopolskich kościołów są polichromie. Tego typu dekoracje pokrywały bardzo znaczny procent powierzchni kościołów. Obecnie są cennym zabytkiem, reprezentując pełne spektrum wartości – historyczną, dokumentalną, ikonograficzną, religijną, estetyczną. Wskaźniki dotyczące polichromii powinny opisywać stopień ich zachowania i monitorować istotne zagrożenia.

W pierwszym przypadku wskaźnik określono jako stopień zachowania powłoki malarskiej. Jego miarą jest m.in. powierzchnia zachowanych polichromii, intensywność kolorów, czytelność przedstawień. W drugim przypadku – monitorowania zagrożeń – wskaźnikami będą parametry, takie jak wilgotność powietrza, temperatura czy ekspozycja na światło.

W przypadku atrybutu tak cennego i podatnego na zagrożenia uzasadnione jest wprowadzenie wskaźnika, który został określony jako prace konserwatorskie. Wskaźnik ten ma monitorować prace konserwatorskie, przede wszystkim ich jakość. Monitorowana może być częstotliwość konserwacji (lub chociaż kontroli stanu polichromii prowadzonej przez fachowców), wielkość nakładów finansowych, kwalifikacje konserwatorów prowadzących prace.

Niewątpliwym atrybutem jest też wyposażenie kościołów. Znaczenie tego atrybutu jest oparte na równie szerokim zestawie wartości jak w przypadku polichromii.

Monitoring wyposażenia wiąże się z wprowadzeniem wskaźników, które pozwalają ocenić autentyczność i integralność tego atrybutu – dwa kluczowe warunki w ocenie dóbr WH.

Wyposażenie kościołów wynika z ich funkcji, która w przypadku tych obiektów nie uległa zmianie. Dlatego też zachowanie historycznego wyposażenia jest w pełni uzasadnione i pożądane. Wskaźnik oceniający ten atrybut został nazwany „kompletność elementów wyposażenia”. Jest on miarą integralności wnętrza (może być wyrażony np. procentowo).

W odniesieniu do wyposażenia ocenie może też podlegać jego autentyzm, rozumiany jako ilość zachowanych elementów historycznych. Ze względu na ciągłość użytkowania wyposażenie kościołów było uzupełniane (przyczyną mogło być fizyczne zniszczenie lub modernizacja). Dlatego też ocenie może podlegać ilość elementów wyposażenia oryginalnego w stosunku do wymienionego. Ten wskaźnik może być również wyrażony w procentach.

Oczywistym mankamentem określania autentyzmu i integralności za pomocą ocen procentowych jest to, że nie ujmują one indywidualnego zróżnicowania wartości poszczególnych elementów. W tym przypadku są one bardzo znaczne.

Dodatkowym wskaźnikiem stosowanym w odniesieniu do wyposażenia powinna być jakość prac konserwatorskich. Wyposażenie jest bowiem atrybutem szczególnie „wrażliwym” z tego punktu widzenia.

Przedstawione atrybuty opisują w sposób całościowy elementy ważne dla tej grupy dóbr, natomiast wskaźniki ujmują stan, w jakim się one znajdują, oraz zasadnicze procesy, które powinny być kontrolowane. W przypadku małopolskich kościołów ważne jest jednak również ich otoczenie, uwzględnione zresztą w granicach wpisu na WHL.

Kościół nie funkcjonował jako samodzielne budowle. Były częścią zespołów, których poszczególne elementy miały dopełniające się funkcje. Budynek kościoła był w zespole najważniejszy, ale towarzyszyły mu ogrodzenia, cmentarze, kapliczki itp. Elementy te – jako tworzące funkcjonalną całość – były też przedmiotem wpisu na Listę. Dlatego należy uznać je z kolejne atrybuty OUV i powinny podlegać monitoringowi poprzez odpowiednie wskaźniki.

Zasadniczy atrybut został nazwany „zabytkowe elementy otoczenia”. Obejmuje on wszystkie zabytkowe elementy ujęte w granicach wpisu na WHL. Kontrola tego atrybutu powinna przede wszystkim polegać na sprawdzaniu, czy zachowane są wszystkie elementy – dlatego wskaźnik został nazwany „kompletność zabytkowych elementów zespołu”. Sprawdza on więc warunek integralności.

Oczywiście znaczenie ma nie tylko zachowanie elementów, ale też ich stan techniczny. Ocena tych parametrów jest dokonywana w ramach wskaźnika nazwanego „stan zachowania zabytkowych elementów zespołu”.

Jeżeli poszczególne elementy zespołu otaczającego kościół mają znaczną wartość zabytkową lub podlegają procesom wymagającym szczególnej uwagi, można w stosunku do nich określać atrybuty i wskaźniki (podobnie jak przedstawiono w odniesieniu do kościołów).

Otoczenie kościoła w większym stopniu niż on sam może podlegać przekształceniu i dodatkowemu zagospodarowaniu. Dlatego konieczny jest dodatkowy wskaźnik monitorujący elementy „niezabytkowe” znajdujące się w otoczeniu. Został on nazwany stanem zagospodarowania otoczenia. Obejmuje elementy już istniejące (np. drogi, ścieżki, parkingi, zieleń, urządzenia techniczne) oraz nowe. Tego typu elementy nie są atrybutami OUV, natomiast ich obecność ma wpływ na wartość miejsca i jego odbiór.

Kościół małopolskie stanowiły charakterystyczny element krajobrazu. Dlatego też ich krajobrazowa ekspozycja powinna być przedmiotem ochrony i kontroli. Funkcję tę powinny pełnić przede wszystkim strefy buforowe. Monitorowane tych stref i owej „ekspozycji” kościołów w krajobrazie powinno być również objęte programem zarządzania dobrem. Dlatego też kolejne wskaźniki powinny być określone dla rejestrowania zmian w tych obszarach. Wskaźnik dotyczący stref buforowych został nazwany „zmiany krajobrazu stref buforowych”. Jego funkcjonowanie polega na rejestracji wszelkich zmian przekształcających krajobraz tego obszaru. Kontrola tego wskaźnika może polegać na rejestrowaniu zmian już dokonanych lub wyprzedzająco, na kontroli zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego.

Podobnie może być prowadzona kontrola widoku na kościół. Wskaźnik tego monitoringu może być nazwany „zmiany krajobrazu obejmującego kościół”.

Przedstawione atrybuty i wskaźniki mają charakter materialny. Owa materialność polega na tym, że istnieją fizyczne elementy, które podlegają wartościowaniu (dlatego stają się atrybutami) i mogą być przekształcane (dlatego podlegają monitoringowi przy pomocy wskaźników). Przekształcenia te mają również materialny charakter, dlatego mogą być mierzone i porównywane za pomocą stosunkowo prostych i jednoznacznych technik – procentowe określanie ilości substancji, pomiary parametrów technicznych, liczenie ilości elementów, rejestrowanie zmian na przestrzeni czasu (fotografie), określanie nakładów finansowych. Nawet takie wskaźniki – stanowiące zdecydowaną mniejszość – jak ocena jakości prac konserwatorskich poddają się pewnej obiektywizacji.

Na tym tle wyróżnia się jeden atrybut, który ma charakter niematerialny. Atrybutem tym jest funkcja. Funkcja była i jest bardzo ważnym komponentem wartości małopolskich kościołów. To ona sprawiła, że w ogóle powstały i że przybrały określoną postać. Utrzymanie tej funkcji – jej ciągłość na przestrzeni stuleci

– jest znaczącą wartością tej grupy dóbr. Co więcej, kościoły te są miejscem nie tylko sprawowania liturgii, ale również kultu i pielgrzymek.

Jak każdy atrybut, również funkcja powinna być więc monitorowana. Brak materialnej postaci nie jest przeszkodą, gdyż łatwo można monitorować kontynuację funkcji. Wskaźnikiem może być liczba odprawianych nabożeństw, odwiedzających pielgrzymów czy suma datków składanych przez pątników na utrzymanie kościołów.

Oprócz wskaźników służących monitorowaniu atrybutów zarządzanie małopolskimi kościołami wymaga również wskaźników służących monitorowaniu innych czynników mających wpływ na utrzymanie tych obiektów. Monitorowania wymaga kilka grup problemów: zabezpieczenie obiektów, czynniki zagrażające, system zarządzania, użytkowanie obiektów. Zabezpieczenie obiektów obejmuje przede wszystkim instalacje przeciwpożarowe i przeciwwłamaniowe. Monitorujące wskaźniki nie sprowadzają się do jednego urządzenia pomiarowego czy prostego stwierdzenia, że odpowiednie instalacje istnieją. Konieczna jest również ocena i sprawdzanie całych systemów zabezpieczających, obejmujących wiele elementów.

Na przykład system zabezpieczenia przeciwpożarowego obejmuje m.in. czujniki dymu i system ich rozmieszczenia, system zraszaczy, sprzęt gaśniczy, szkolenie obsługi obiektów, system powiadamiania straży pożarnej, źródła wody, zabezpieczenie dróg dojazdowych, plany ewakuacji osób i wyposażenia. Określenie wskaźników, które odpowiednio będą monitorować skuteczność takiego systemu, jest odrębnym zagadnieniem wymagającym współpracy ze specjalistycznymi służbami.

Monitorowane powinny być również wszelkie inne czynniki, które mogą zagrażać dobru. W małopolskich kościołach jest to przede wszystkim zagrożenie powodzią i osunięciem się terenu. Wskaźniki dotyczące tych zagrożeń wiążą się z wykonywaniem odpowiednich pomiarów i zabezpieczeń.

Złożony musi być zbiór wskaźników monitorujących system zarządzania dobrem wpisanym na WHL. System ten powinien obejmować m.in. strukturę zarządzania obiektem, kwalifikacje pracowników, zabezpieczenie finansowe, sprawy własnościowe, kontrolę stanu obiektów, archiwizację dokumentów, formy ochrony konserwatorskiej. Również w tym przypadku niełatwe jest określenie wskaźników, które ujmą tak różnorodne aspekty.

Dobra światowego dziedzictwa powinny być również monitorowane z punktu widzenia ich użytkowania. Ocenie powinny podlegać takie elementy jak dostępność, zmiany funkcjonalne, ruch turystyczny. Pewnym problemem może być monitoring dostępności i ruchu turystycznego, gdyż są one funkcją wielu elementów. Poczynając od informacji o obiekcie, godzin jego otwarcia, cen biletów, kończąc na stanie dróg dojazdowych i standardzie pobliskich miejsc noclegowych. Te liczne czynniki można na przykład sprowadzić do jednego wskaźnika – liczby odwiedzających (niepokój powinna budzić zarówno zbyt mała, jak i zbyt duża liczba pielgrzymów).

Przedstawione zestawienie atrybutów i wskaźników opisujących małopolskie kościoły pozwala na wypracowanie pewnych wniosków.

Zasadniczy wniosek dotyczy atrybutów. Analiza dobra ma na celu wyszczególnienie jego najistotniejszych aspektów (atrybutów). **Wszystkie zestawione atrybuty mają takie samo znaczenie (są potraktowane „równocennie”). Wartość poszczególnych atrybutów nie zostaje określona, gdyż jest to poza możliwościami tej analizy. Jakiegokolwiek wartościowanie atrybutów musi mieć podstawę w przyjętych osobno założeniach.**

Formą przyjęcia założeń umożliwiających zróżnicowanie atrybutów może być wskazanie kryteriów WH. Określają one aspekt, w którym została uznana wartość danego dobra. Odwołanie do kryteriów jest więc wskazaniem wartości, które umożliwiają wybór odpowiadających im atrybutów.

Oczywiście szczegółowość i precyzyjność określenia kryteriów decyduje o możliwości określenia atrybutów. Im konkretniej uzasadniony jest wybór danego obiektu – im precyzyjniej sprawdzone jest kryterium, tym dokładniej można określić atrybuty reprezentujące wartość (OUV) dzieła.

Jeżeli nie dokonano precyzyjnego uzasadnienia kryteriów, wydzielenie atrybutów ma na celu jedynie analityczne ujęcie dobra (złożonego bytu). Dzięki wydzieleniu atrybutów opis dobra zmienia się w jego analizę. Atrybuty pozwalają precyzyjniej zlokalizować konsekwencje dokonywanych lub planowanych ingerencji w obiekt (z ich perspektywy). Tak więc kontrola atrybutów (wskaźniki) gwarantuje, że istotne zmiany zostaną wychwycone.

Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że odrębnym zagadnieniem jest ocena znaczenia zidentyfikowanych w ten sposób działań. System tych ocen jest całkowicie odrębny i zewnętrzny w stosunku do tych ustaleń. Na przykład decyzja dotycząca gatunku, koloru czy faktury drewna w odtwarzanym elemencie musi się opierać na zasadach opracowanych na zewnątrz. Takich zasad musi dostarczyć teoria konserwatorska.

Innymi słowy, analiza, podczas której są wydzielane atrybuty i wskaźniki, jest tylko narzędziem, techniką neutralną aksjologicznie. I tak być powinno, natomiast korzystanie z tego narzędzia wymaga uzupełnienia o system wartościowania (np. ile atrybutów, w ilu aspektach powinno spełniać warunek autentyzmu, by dzieło spełniało warunek autentyzmu) i system zasad konserwatorskich (np. czy i jak bardzo powinien się różnić element dodany od starego).

KRAKÓW – HISTORYCZNY ZESPÓŁ URBANISTYCZNY

KU NOWEJ DEKLARACJI
WYJĄTKOWEJ
UNIWERSALNEJ
WARTOŚCI MIEJSCA
ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA
I MONITOROWANIU
ZACHOWANIA ATRYBUTÓW
WARTOŚCI

Andrzej Siwek

Wprowadzenie

Historyczne centrum Krakowa zostało wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa w 1978 r. jako jeden z pierwszych obiektów z Polski (obok kopalni soli w Wieliczce). Wpis objął Wzgórze Wawelskie z zamkiem królewskim i katedrą oraz średniowieczne układy urbanistyczne Krakowa i Kazimierza z przedmieściem Stradom. Cały wniosek o uznanie Krakowa za miejsce światowego dziedzictwa liczył kilka stron maszynopisu, do których dołączono schematyczną mapę, fotografie i książkę o sztuce Krakowa. Ocena ICOMOS dotyczyła wówczas zbiorczo grupy obiektów z różnych państw, była kilkudzaniowa i niezwykle ogólna. Nawet kryterium IV – mówiące, iż Kraków „jest wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczące etapy w historii ludzkości” – dodano już po uznaniu miasta za miejsce światowego dziedzictwa. Moim zdaniem tak skrócony tryb procedury uznania za miejsce światowego dziedzictwa najlepiej świadczy o oczywistości ówczesnych kandydatur i powszechnym dla nich uznaniu.

Dziś, gdy na nowo formułujemy *Statement of Outstanding Universal Value*, stajemy przed koniecznością dostosowania naszej wiedzy o miejscu i przekonaniu o jego wartości do nowych, formalnych wymogów redakcji dokumentu. Podejmujemy ryzyko definiowania zjawiska niezwykle złożonego, wielowątkowego i cieszącego się powszechnym uznaniem. Jednocześnie definicja taka może stać się wypowiedzią decydującą o perspektywach ochrony konserwatorskiej, tak w zakresie celu i obszaru, jak metod działania. We współczesnym świecie, w którym ścierają się z wielką siłą i dynamiką coraz to nowe interesy zbiorowe i indywidualne, tylko precyzyjnie sformułowane cele działania mają szansę na pomyślną realizację. Deklaracja może stać się orężem, który przez precyzję sformułowań prowadzi do skutecznych działań. Może pozwolić na uzasadnienie celów działania poza światem profesjonalistów związanych z ochroną, a co za tym idzie – umocnić wiarę, iż działania ochronne to realizacja jednego z nadrzędnych interesów publicznych. Powiązanie atrybutów wartości miejsca wyrażonych w deklaracji z systemem monitorowania ich trwałości może stać się nowoczesnym narzędziem do zarządzania i chronienia miejsca.

Skala odniesienia

W trakcie prac przygotowawczych do nowego sformułowania deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości stwierdzono, że pierwszym krokiem niezbędnym do uzyskania wiarygodnego i kompletnego dokumentu jest uzupełnienie analizy porównawczej. Konieczne jest stworzenie grupy porównawczej obiektów, na tle których będziemy mogli wykazać wyjątkowość miasta, a zarazem czytelniej ją zdefiniować.

Jako naturalna grupa porównawcza dla Krakowa jawią się inne europejskie ośrodki miejskie wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Przy głębszej analizie wśród licznych miast europejskich uznanych za miejsca światowego dziedzictwa daje się wyodrębnić kilka grup o wspólnych atrybutach. Są to:

- miasta o złożonej, wielowątkowej strukturze urbanistycznej i historycznej (tu można wyodrębnić podgrupy):
 - miasta o genezie antycznej, rzymskiej, rozwijające się do czasów nowoczesnych;
 - miasta o genezie średniowiecznej, rozwijające się do czasów nowoczesnych;
- miasta reprezentujące wybitny rozwój w jednej, konkretnej epoce historycznej;

- miasta i zespoły uznane za światowe dziedzictwo ze względu na konkretną cechę, budowlę, wydarzenie lub zjawisko historyczne.

Selekcja przykładów doprowadziła do wniosku, iż jest grupa miejsc – miast – które w skali swych regionów pełniły porównywalną funkcję i rozwijały się w sposób pokrewny do Krakowa. Zazwyczaj były połączone licznymi więzami kulturowymi z innymi, równymi sobie ośrodkami cywilizacyjnymi i obszarami tworzącymi wzorce cywilizacyjne.

Ustalono, że grupą porównawczą dla Krakowa mogą być wyłącznie miasta, które w swej historii pełniły funkcję metropolitalną. Mniej ważny jest rodzaj owej metropolitalności – państwowy, militarny, sakralny. Bardziej istotne jest, by trwała ona dłużej niż jedną epokę historyczną. Natomiast zespoły, których świetność przypada wyłącznie na czasy jednej epoki (na przykład renesansu lub modernizmu), stanowiące dość liczną grupę wśród miejsc światowego dziedzictwa, nie są właściwym porównaniem dla naszego miasta.

Stąd pokrewne dla Krakowa wydają się być Praga, Wiedeń, Wilno, Ryga, Tallinn, Salzburg, Lubeka, Berno, Budapeszt, Edynburg, Florencja, Toledo, Dubrownik, a nie Vincenza, Walencja, Sabionetta, Split, Kutna Hora, Stara Rauma, zabytkowe centrum Avignon, Carcassonne, Visby, centrum Kordoby, Sankt Petersburg czy Zamość.¹

Owa analiza porównawcza utwierdziła nas w przekonaniu, że wartość Krakowa jako miejsca światowego dziedzictwa buduje jego złożoność urbanistyczna i kulturowa, wielość wybitnych dzieł z różnych epok oraz autentyzm i nawarstwienie substancji decydujące o historycznym charakterze miasta. Takie spojrzenie determinuje ocenę autentyzmu, integralności i kierunków polityki konserwatorskiej. Determinuje sformułowania proponowanego orzeczenia wyjątkowej uniwersalnej wartości.

Proponowane orzeczenie wyjątkowej uniwersalnej wartości²

Krótki opis

Historyczne centrum Krakowa współtworzą trzy zespoły urbanistyczne – średniowieczne, lokacyjne miasto Kraków, zabudowa Wzgórza Wawelskiego oraz miasto Kazimierz z przedmieściem Stradom.

1. Zabudowa Wzgórza Wawelskiego, usytuowana na wapiennej skale w zakolu Wisły, obejmuje zamek królewski oraz katedrę pw. śś. Wacława i Stanisława Biskupa. Znajdują się tu relikty najstarszego osadnictwa: wczesnoromańska rotunda NP Marii (później śś. Feliksa i Adaukta), relikty pierwszej Katedry Wawelskiej, zwanej katedrą Chrobrego lub św. Gereona (z X w.), kościołów św. Michała i św. Jerzego z XII-XV w., romańskie i gotyckie fragmenty budowli rezydencyjnych oraz obronnych wchłonięte w trakcie późniejszych przebudów w bryłę zamku. Gotycki zrąb obecnej katedry okalają, pochodzące z różnych epok, kaplice fundowane przez królów i dostojników kościelnych. Kaplice i ich wnętrza oraz wystrój zamku z arkadowo-kolumnowym dziedzińcem tworzyli m.in. włoscy artyści – Berrecci, Cini, Padovano, a później

¹ Mimo pozornego podobieństwa do innej kategorii zaliczyć należy również miasta o genezie antycznej, takie jak np.: Trewir, Wenecja, Neapol, Salamanka, Jerozolima, Trogir, Segowia, Evora, Porto.

² Krótki opis i streszczenie informacji faktograficznej zostały opracowane na podstawie materiałów roboczych wytworzonych przez zespół pracowników Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Krakowie, przy znaczącym udziale Olgi Dyby i Romana Marcinka.

Gucci i Trevano. Na Wawelu, siedzibie monarszej, ogniskowało się życie umysłowe, kulturalne i artystyczne kraju. Monarsze koronacje i pogrzeby, a po upadku państwowości uroczystości religijno-patriotyczne wyróżniały krakowską katedrę spośród wszystkich innych świątyń w kraju.

2. Zespół Starego Miasta, o regularnym kształcie nadanym mocą prawa magdeburgskiego w 1257 r. dominował wcześniejsze układy osadnicze Krakowa. Został obwarowany XIV-wiecznymi fortyfikacjami z XV-wiecznym barbakanem. Jego centrum wyznacza ogromny czworoboczny rynek, który przez wieki stanowił ośrodek życia gospodarczego, administracyjnego i religijnego. Budowle mieszczące się przy Rynku Głównym – główna świątynia miasta, czyli gotycki kościół Mariacki, romańsko-barokowy kościół św. Wojciecha, Sukiennice, ratusz oraz pałace magnackie i kamienice z ozdobnymi fasadami, podwórkami, oficynami, zabudowa ulic Starego Miasta, a zwłaszcza ul. Kanoniczej (z gotycko-renesansowymi rezydencjami kanoników kapituły krakowskiej) – stanowią najcenniejsze zabytki architektury pochodzące z różnych epok. Nad Starym Miastem dominują potężne korpusy świątyń gotyckich – Dominikanów, Franciszkanów, św. Krzyża, św. Marka – oraz barokowych – śś. Piotra i Pawła, św. Anny, św. Marcina. Spośród nich wyróżnia się dwuwieżowa fasada romańskiego kościoła św. Andrzeja. Od średniowiecza centrum naukowe Krakowa stanowił zespół budowli uniwersyteckich zgrupowanych wokół gotyckiego założenia Collegium Maius, rozbudowany w ciągu wieków, z neogotyckim gmachem Collegium Novum. Całość otacza zielony pierścień parku – Plant wytyczonych na miejscu zburzonych w I ćw. XIX w. murów obronnych.
3. Miasto Kazimierz, z przedmieściem Stradom, założone przez Kazimierza Wielkiego w 1335 r., adaptuje starsze założenie lokacyjne. Układ przestrzenny miasta, wytyczony regularnym planem o szachownicowej kompozycji, zachował w dużej mierze czytelną siatkę ulic i wyznaczonych lokacją działek. Charakter Kazimierza określony został przez wyznania katolickie i żydowskie oraz związaną z nimi kulturę i obyczaje. Świadectwem pierwszego z nich są potężne gotyckie kościoły Bożego Ciała i św. Katarzyny oraz barokowe Trynitarzy, Paulinów na Skalce oraz Bernardynów i Misjonarzy na Stradomiu. Dokumentami kultury żydowskiej są synagogi – Stara z XV w., mieszcząca muzeum judaistyczne, Remuh, Izaaka, Wysoka, XIX-wieczna Tempel, charakterystyczna zabudowa mieszkalna z XVIII i XIX w. oraz cmentarze.

Streszczenie informacji faktograficznej

Zespół układów urbanistycznych, ukształtowany w ciągu tysiącletniej historii, stanowi jeden z czołowych kompleksów artystyczno-kulturowych Europy. Współtworzą go połączone w jeden organizm w 1792 r.: zespół urbanistyczny średniowiecznego Krakowa, pozostające przez wieki handlowym konkurentem dawne miasto Kazimierz (oddzielone niegdyś od Krakowa nurtem Wisły) oraz Wzgórze Wawelskie – siedziba władców Polski. Pierwszy znany zapis podający nazwę Krakowa pochodzi z 965 r. (Ibrahīm ibn Jakub). Z 3-4. ćwierci X w. pochodzą najstarsze, przedromańskie budowle kamienne Wawelu (np. kaplica NMP). W XI w. istniał już murowany, otoczony wałem gród romański oraz kolejne romańskie katedry: św. Gereona (1020) i tzw. katedra hermanowska (1090). Równolegle rozwijały się zespoły osiedleńcze pod Wawelem (np. Okół, Gródek). Powstawały też monumentalne budowle romańskie (np. kościół św. Andrzeja, przełom XI i XII w.). Wzdłuż traktu rozwinęły się osady z własnymi kościołami (np. Mariackim, 1226) oraz klasztorami dominikanów (1222) i franciszkanów (1237). Rozwój Krakowa został zahamowany wskutek najazdu Tatarów (1241). W 1257 r. ks. Bolesław Wstydlivy wydał nowy przywilej lokacyjny. Miasto otrzymało prawo magdeburgskie oraz regularny plan szachownicowy, którego ośrodek stanowił obszerne (do

dziś istniejący) rynek o wymiarach 200 x 200 m – jeden z najokazalszych placów miejskich Europy. Mury miejskie, których wznoszenie rozpoczęto w końcu XIII w., w XV w. wzmocniono murem zewnętrznym z jednoczesną modyfikacją urządzeń obronnych (barbakan). Apogeum rozwoju gotyckiego Krakowa to XIV i początek XV w. W tym czasie powstały najważniejsze budowle miejskie, koncentrujące się w rynku i wokół niego: ratusz, hala targowa Sukiennic, a także liczne obiekty sakralne tworzące jednorodną grupę stylową o indywidualnym wyrazie artystycznym. Okres rozkwitu miasta trwał w XVI i w I. połowie XVII w., w dobie renesansu i wczesnego baroku (jezuicki kościół św. Piotra i Pawła, 1596, wzorowany na rzymskim Il Gesu). Mimo stagnacji spowodowanej najazdem szwedzkim w 1655 r. na terenie Krakowa i Kazimierza powstały w 2. połowie XVII w. oraz w I. ćwierci XVIII w. liczne budowle barokowe – zarówno sakralne, jak i świeckie (np. kościół św. Anny 1689-1703). Miasto – jedno z największych centrów handlowych Europy Środkowej, stolica wielonarodowej Rzeczypospolitej – było ośrodkiem sztuki i rzemiosła, miejscem, gdzie sztuka Zachodu spotykała się z kulturami Wschodu. Pracowało tu wielu czołowych artystów europejskich (świadczy o tym m.in. XV-wieczny ołtarz Wita Stwosza w kościele Mariackim); szczególne znaczenie miała sztuka włoskiego renesansu tworząca lokalne odmiany. W kolejnych epokach obok żywiołu polskiego ton sztuce Krakowa nadawali Włosi, Niemcy, przybysze z Niderlandów, Śląska, Szkocji, Rusi, Żydzi i Ormianie. W rzemiośle i kulturze osadzały się też wpływy orientalne, związane z kontaktami Rzeczypospolitej z imperium Turków Osmańskich. Niezwykłą rangę ma kwartał uniwersytecki, a XV-wieczny gmach Collegium Maius to jeden z najstarszych budynków akademickich na świecie (z uczelnią założoną w 1364 r. związany był m.in. Mikołaj Kopernik). Miasto Kazimierz, z przedmieściem Stradom, założone przez Kazimierza Wielkiego w 1335 r., adaptowało starsze założenie lokacyjne. Jego układ przestrzenny, wytyczony regularnym planem o szachownicowej kompozycji, zachował czytelną siatkę ulic i wyznaczonych lokacją działek. O randze miasta świadczą zachowane bożnice, średniowieczne, monumentalne kościoły i klasztory, renesansowy ratusz, a zwarta zabudowa mieszkaniowa pochodzi z XVIII i XIX w. Kazimierz był ważnym ośrodkiem rzemieślniczym i kulturowym. Od końca XV w., po osiedleniu się Żydów w Krakowie, mieściła się tu bardzo liczna i bogata gmina żydowska. Na uwagę zasługują liczne zabytki kultury żydowskiej, m.in. jedna z najstarszych w Europie Stara Bożnica z XV w. (obecnie Muzeum Judaistyczne) oraz Bożnica Remuh, obok której mieści się cmentarz z renesansowymi nagrobkami – macewami, miejsce pielgrzymek Żydów z całego świata. Dominantą w krajobrazie miasta jest Wzgórze Wawelskie z zamkiem królewskim, jednym z większych zespołów rezydencjonalno-obronnych, oraz katedrą. Zamek to dziś ważne muzeum chlubiące się m.in. kolekcją arrasów i skarbcem królewskim. W jego bryle zachowane są relikty romańskie i elementy gotyckie (np. efektowna Kurza Stopa z XV w.). Decydująca była przebudowa renesansowa w latach 1505-36; wówczas powstały m.in. arkadowe krużganki dziedzińca. We wnętrzach zwracają uwagę gotycko-renesansowe portale, zdobiony rzeźbionymi głowami strop Sali Poselskiej, barokowe apartamenty Wazów. Z zamkiem sąsiaduje katedra św. Wacława, św. Salwatora i św. Stanisława (od 1925 r. arcybiskupia), której wznoszenie rozpoczęto po erygowaniu biskupstwa w 1000 r. Następna, romańska konsekrowano w 1142 r.; jej pozostałością jest krypta św. Leonarda. Gotycka katedra powstała w latach 1320-64; jest otoczona kaplicami, wśród których wyróżnia się renesansowa kaplica Zygmuntońska i sąsiadująca z nią kaplica Wazów (1664-66). W krypcie katedry znajdują się groby królów i bohaterów narodowych, a we wnętrzu zwracają uwagę nagrobki królewskie (np. Kazimierza Jagiellończyka, dzieło Wita Stwosza). W wystroju katedry dzieła gotyku, renesansu i baroku sąsiadują z bizantyńsko-ruskimi freskami oraz dziełami XIX-wiecznego klasycyzmu i historyzmu, a nawet XX-wiecznej secesji i modernizmu.

Podsumowanie dotyczące jakości: kryteria – wartości i atrybuty³

Kryterium IV – jest wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczące etapy w historii ludzkości

Historyczny układ przestrzenny Krakowa z Wawelem i Kazimierzem to jeden z najwybitniejszych przykładów urbanistyki europejskiej, reprezentatywny przykład aglomeracji rozwijającej się i nawarstwiającej zasoby dziedzictwa kulturowego nieprzerwanie od wczesnego średniowiecza do dziś.

Reprezentowane są tu wszystkie style architektoniczne (od wczesnej fazy romanizmu po modernizm), wśród których znajdują się liczne obiekty o wyjątkowej wartości artystyczno-architektonicznej, przykłady najwyższego kunsztu intelektualnego i rzemieślniczego.

O randze artystycznej zabudowy miasta decydują zachowane do dziś liczne kościoły i klasztory z autentycznym wyposażeniem (cenne zabytki malarstwa, rzeźby, rzemiosła artystycznego), monumentalne budowle użyteczności publicznej, relikty średniowiecznych murów obronnych, a także kamienice mieszczańskie, sięgające swą historią ponownej lokacji miasta w 1257 r.

Dominanta zespołu architektonicznego – zamek królewski na Wawelu, jest jednym z typowych, europejskich, obronnych zespołów rezydencjonalnych sprzężonych z miastem. W katedrze wawelskiej nagromadzone są zabytki dokumentujące świetność dworów Piastów, Jagiellonów i Wazów, dynastii odgrywających istotną rolę w polityce Europy.

W mieście, jednym z najważniejszych w dawnej Europie historycznych centrów administracyjno-handlowych, dzięki mecenatowi królewskiemu i duchownemu oraz zamówieniom wielonarodowego patrycjatu pracowało wielu czołowych artystów europejskich, znakomicie czujących się w miejscu leżącym na styku cywilizacyjnych wpływów Wschodu i Zachodu.

Równie istotna jest duchowa tożsamość miejsca, będącego przez stulecia miastem uniwersyteckim i jednym z najważniejszych ośrodków intelektualnych Europy Środkowej, pozostającym w nieprzerwanym dialogu z europejskim Wschodem.

O uniwersalnej wartości Krakowa decyduje niezwykle nagromadzenie zabytków z różnych epok, zachowanych w oryginalnej postaci, z autentycznym wyposażeniem, nawarstwiających się przez kolejne epoki. Łączą się one w harmonijny zespół, o czytelnych panoramach i wnętrzach architektoniczno-krajobrazowych.

Kraków to pierwszoplanowy przykład historycznego nawarstwienia europejskiej aglomeracji miejskiej, która do dziś zachowuje i pielęgnuje swe materialne i niematerialne dziedzictwo.

Integralność⁴

Dostrzeżenie w momencie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa trzech istotnych zespołów osadniczych (Krakowa, Wawelu i Kazimierza) zapewniło integralność miejsca. Jeśli za nośnik wyjątkowej uniwersalnej wartości uznamy nawarstwienie składników artystycznych i cywilizacyjnych od średniowiecza po

³ Mimo pokus co do poszerzenia liczby kryteriów, które opisują wyjątkowość i wartość Krakowa, zdecydowano o zachowaniu wyłącznie kryterium użytego pierwotnie, w chwili wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO.

⁴ Rozważania na temat integralności i autentyczności miejsca mają decydujące znaczenie dla definicji wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca. Ich brak we wczesnych wpisach na Listę wymaga bezwzględnie uzupełnienia. Są to kategorie, które stanowią pomost między wskazaniem wartości a wyprowadzeniem wniosków co do celu i zakresu ochrony.

czasu współczesne, to wartość ta w sposób pełny i reprezentatywny mieści się w granicach wskazanych obszarów. Są to obszary o jasno zdefiniowanych, stabilnych historycznie, czytelnych do dziś granicach. Obszary wyodrębnione z otoczenia w drodze historycznych regulacji własnościowych i prawnych, których skutki są czytelne do chwili obecnej. Oczywiście, poza nimi znajdują się miejsca i obszary o równie odległej genezie i złożonej strukturze historycznej (Kleparz, Salwator, Tyniec, Krzemionki Podgórskie), jednak pełniły one funkcję satelitarną dla Krakowa, mają odrębną historię i nie są niezbędne do prezentacji rozwoju wskazanych do wpisu organizmów osadniczych. Toteż można stwierdzić, że zachowany jest wymóg kompletności miejsca (składników miejsca) pozwalającej wyrażać indywidualną, wyjątkową uniwersalną wartość.

Ograniczenie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa do ww. trzech zespołów jest oparte na przesłankach historycznych. W granicach miejsca światowego dziedzictwa znalazły się wszystkie elementy, które są potrzebne do prezentacji cech i procesów decydujących o wartości miejsca. Reprezentowany jest wątek władzy królewskiej i biskupiej symbolizowany przez Wzgórze Wawelskie z zamkiem i katedrą, dobrze reprezentowane są miasta średniowieczne i renesansowe, zarówno w układzie urbanistycznym, jak i w tkance zabytkowej Krakowa oraz Kazimierza. Późniejsze epoki dokumentuje głównie zabudowa sakralna i mieszkalna w obu częściach miasta. Ponadto wielokulturowy Kazimierz i wielostylowy Kraków są świadectwem bogactwa wpływów i udziałów różnych nacji skupiających się w fenomenie krakowskiego zespołu miejskiego.

Całość obszaru objętego wpisem zachowała czytelność granic, układów, form architektonicznych i treści niematerialnych decydujących o wyjątkowej uniwersalnej wartości. Treści te są integralnie związane z obszarem i nie występują w takim natężeniu poza jego granicami (naturalna granica obwarowań miasta średniowiecznego).

Kwartale zabudowy otaczające Śródmieście i Kazimierz to przede wszystkim miasto XIX-wieczne, również niepozbowione wartości zabytkowych, architektonicznych i kompozycyjnych. Są one jednak wtórne w stosunku do centralnej części układu urbanistycznego, w którym możemy śledzić osadzanie się kolejnych epok. Znaczenie obszaru otaczającego zostało podkreślone przez wytyczenie strefy buforowej miejsca światowego dziedzictwa, która ma gwarantować bezpieczeństwo najcenniejszego zespołu przez utrwalenie charakteru otoczenia.

Autentyczność

Zespół zabytkowego centrum Krakowa jest nasycony wielkim ładunkiem autentyzmu. Autentyzm ów można obserwować w różnych skalach i kontekstach. Na potrzeby opracowania prześledzono ów autentyzm od skali ogólnej – geograficznej i urbanistycznej, po szczegółową – obiektową.

Skala krajobrazowo-geograficzna – krakowski zespół osadniczy rozwijał się w związku z korzystnymi warunkami naturalnymi. Wapienne wzgórze, rzeka Wisła, jej rozlewiska, mokradła z występującymi ponad nimi wzniesieniami oraz usytuowanie na skrzyżowaniu odwiecznych traktów komunikacyjnych północ – południe, wschód – zachód, czyniły Wzgórze Wawelskie i Kraków szczególnie atrakcyjnymi, niezależnie od epoki. Mimo osuszenia mokradel i uregulowania biegu Wisły i jej dopływów ów układ topograficzny, związek rzeki, wzniesień i skał pozostał czytelny w krajobrazie Krakowa. Wzgórze Wawelskie ze swą zabudową najdobitniej ilustruje ten stan rzeczy.

Skala urbanistyczna – rozwój Krakowa i Kazimierza przybrał szczególny charakter w związku ze śre-

dniowiecznymi lokacjami na prawie magdeburskim, z którymi wiązało się uporządkowanie układu urbanistycznego, sieci dróg, placów, działek własnościowych i bloków zabudowy. Wielkie przedsięwzięcia urbanistyczne związane z lokacjami spowodowały wchłonięcie wcześniejszych układów zabudowy. Jednak ich obecność da się wyczytać w odstępstwach od regularności układów lokacyjnych. W skali urbanistycznej Krakowa można wyśledzić granice Okołu, czyli wawelskiego podgrodzia, oraz przedlokacyjne wyspy osadnicze w granicach Krakowa i Kazimierza. Jednak owe lokacyjne struktury urbanistyczne zdeterminowały rozwój miasta. Zachowały one czytelność i funkcjonalność do chwili obecnej. Liczne przekazy kartograficzne potwierdzają stabilność siatki ulic, rozplanowania placów, systemu wydzielania bloków zabudowy. Wprawdzie zmieniają się wciąż podziały własnościowe, ale i one podlegają logice przestrzennej narzuconej przyjętym planem miasta. Możemy mówić o rozdrobnieniu bądź scaleniu działek lokacyjnych, ale kierunki podziałów, struktura zabudowy na nich oraz stosunek do sieci drożnej pozostają narzucone i niezmiennie.

Z powyższą trwałością układu wiąże się też niezmiennosc panoramy miasta, w której pozostają czytelne historyczne dominanty i subdominanty Wawelu, Wieży Ratuszowej oraz wież, dachów i brył kościelnych. Dysharmonijne elementy współczesne obecne w widokach miasta są wciąż na tyle incydentalne i oddalone od centrum, że nie powodują utraty wartości panoramy i sylwety miasta, choć wartość ta jest obecnie najbardziej zagrożona.

Skala obiektowa – poszczególne budowle w obszarze miejsca światowego dziedzictwa ulegały w ciągu wieków przekształceniom technicznym, stylowym i funkcjonalnym. Charakterystyczne jest łączenie w jednym obiekcie wartościowych elementów z różnych epok. Zjawiska te zachodzą zarówno w odniesieniu do budowli reprezentacyjnych, jak i sakralnych oraz mieszkalnych⁵. W skali miasta zdecydowanie przeważają obiekty wielofazowe, złożone, nad jednorodnymi kreacjami architektonicznymi. Współczesne uzupełnienia do pewnego stopnia wpisują się w ów historyczny proces i jeśli odbywają się z poszanowaniem skali i sylwety zabudowy, nie powodują utraty autentyczności zespołu.

Skala detalu architektonicznego (w kontekście budowli i wnętrza architektoniczno-krajobrazowych)

– to skala najmocniej narażona na codzienne przekształcenia, wymianę, przesłanianie elementami reklamy wizualnej. To strefa niezwiązana bezpośrednio z rozwojem urbanistycznym, lecz z doraźnymi modernizacjami i działaniami na rzecz podniesienia komfortu użytkowania. Jednocześnie decyduje ona o odbiorze miasta, odczytywaniu jego specyfiki i historyczności. Jest to obszar wciąż bogaty i nasycony elementami historycznymi, jednak wymagający najwnikliwszej ochrony i świadomej polityki konserwatorskiej.

Podsumowując, można stwierdzić, że zespół zabytkowego centrum Krakowa zachowuje autentyczność w wymiarze:

- kształtu i projektu, czyli w skali krajobrazowej i urbanistycznej, czego dowodzą przekazy kartograficzne

⁵ Sukiennice – fundowane przez Kazimierza Wielkiego, przebudowane gruntownie w dobie renesansu oraz historyzmu. Mimo przekształceń zachowały elementy każdej z faz, a kolejne przebudowy wiązały się ze znaczącymi doświadczeniami artystycznymi i silnym oddziaływaniem w skali ponadlokalnej. Kościół św. Andrzeja – przykład świątyni romańskiej z gotyckimi uzupełnieniami, barokowymi helmami wież oraz doskonałym XVIII-wiecznym wystrojem wnętrza. Katedra wawelska, wzorcowy przykład „relikwiarza artystycznego”, gdzie kolejne epoki dodają budowli następne elementy – klejnoty o wyjątkowej randze artystycznej. Typowa kamienica mieszczańska w Krakowie wznosi się na fundamentach i piwnicach o genezie średniowiecznej, XIII-XIV-wiecznej, jest znacząco rozbudowana w dobie renesansu, czego śladem jest zazwyczaj kamieniarka, stropy i polichromie. Zwykle kamienice były kolejno przekształcane w dobie baroku i w duchu XIX-wiecznego historyzmu, rzadziej w stylu i epoce XX-wiecznego modernizmu.

oraz historyczna ikonografia miasta;

- materiału i substancji, czyli w skali obiektowej, gdzie zachowane jest bogactwo nawarstwień, a nawet współczesne ingerencje, jeśli podjęte z poszanowaniem kontekstu zespołu, użyciem tradycyjnych form i materiałów, nie naruszają autentyzmu składników zespołu;
- funkcji i użytkowania – to niezwykle istotne atrybuty autentyzmu Krakowa. Miasto zachowało charakter lokalnej metropolii w wymiarze administracyjnym, gospodarczym, religijnym i kulturalnym. Budowle sakralne, wiele budowli użyteczności publicznej, zabudowa mieszkalna użytkowane są nieprzerwanie w zgodzie ze swym przeznaczeniem. Miasto jest organizmem żywym, funkcjonującym, a zarazem świadomym wartości, jaką niesie;
- tradycji, technik i systemów kierownictwa – Kraków jest żywym ośrodkiem kultury, zapatrzonym w swą historię, czego dowodzi świadoma ciągłość wielu instytucji, np. rada miasta, biskupstwo, uniwersytet, bractwo kurkowe, tradycje, ceremoniały i obchody;
- położenia i miejsca – historyczne centrum Krakowa zachowuje jednocześnie rolę współczesnego centrum miejskiego, czym podkreśla swój autentyzm ośrodka metropolitalnego;
- elementów niematerialnych – w zakresie języka, nazewnictwa, tradycji i zachowań obywatelskich miasto zachowuje odrębność i indywidualny, nawarstwiany od pokoleń charakter. Poważnym wyłomem w tym autentyzmie była utrata części mieszkańców narodowości żydowskiej, którzy stali się ofiarami Holocaustu zgłodowanego przez niemieckich nazistów w czasie II wojny światowej. Brak tej grupy mieszkańców, znaczących zwłaszcza dla charakterystyki kulturowej Kazimierza, jest rekompensowany kultywowaniem pamięci i eksponowaniem miejsc związanych z utraconą częścią mozaiki kulturowej;
- ducha i uczucia – charakterystyczna dla Krakowa jest lokalna duma, patriotyzm i samoświadomość historyczna mieszkańców. Wyraża się ona w kultywowaniu tradycji, obyczajów i odrębności lokalnych. Odrębność ta jest identyfikowana w skali kraju, w zakresie subtelnej specyfiki języka, przywiązania do wzorców zachowań, rytmu roku obrzędowego i własnych tradycji. Kraków jak mało które miasto w Polsce nie uległ gruntownej powojennej wymianie mieszkańców. Wciąż są tu mieszkania wypełnione sprzętami odziedziczonymi po poprzednich pokoleniach. Napływ nowych mieszkańców, zwielokrotnienie liczby ludności jak dotąd nie spowodowało zniweczenia owej odrębności. Charakter konserwatywnego ośrodka administracyjnego, naukowego i religijnego sprzyja asymilowaniu postaw i wtapianiu się w lokalną kulturę. Zauważalne i naturalne zjawisko słabnięcia, rozmywania się dziedziczonych tradycji idzie w parze ze swoistą modą kulturową, która sprzyja świadomemu kultywowaniu odrębności.

Według wskazanych powyżej atrybutów Kraków jawi się jako zespół miasta historycznego o najwyższym stopniu autentyzmu w skali krajobrazowej i urbanistycznej, znacznym autentyzmie w skali obiektowej, zwłaszcza w wymiarze obiektów najcenniejszych, oraz wciąż korzystnej proporcji autentyzmu w skali detalu. Dla specyfiki miasta niezwykle ważny jest również zachowany i podtrzymywany autentyzm w sferze niematerialnej, która czyni miasto żywym, a zarazem wyjątkowym.

Wymagania dotyczące zarządzania i ochrony, konieczne do zachowania wyjątkowej uniwersalnej wartości

Z powyższych wywodów wynikają wnioski i wytyczne konieczne do realizacji w celu zachowania wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca.

Ogólne ramy

Obszar miejsca światowego dziedzictwa jest w całości chroniony pod względem prawnym na mocy ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Poszczególne składniki zespołu zostały objęte ochroną już w I poł. XX w. na mocy decyzji ówczesnego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Zabudowa Wzgórza Wawelskiego wpisana została do rejestru zabytków pod numerem A-7, decyzją z 28 II 1931 r., średniowieczne miasto Kraków w obrębie Plant pod numerem A-1, decyzją z 22 V 1933 r., a średniowieczne miasto Kazimierz ze Stradomiem pod numerem A-12, decyzją z 23 II 1934 r. Ponadto w drugiej połowie XX w. wpisano do rejestru zabytków indywidualnymi decyzjami zdecydowaną większość budowli znajdujących się na terenie wpisu (sakralne, użyteczności publicznej, mury obronne, pałace, dwory, budynki mieszkalne). Zbudowano w ten sposób konsekwentny system prawnej ochrony konserwatorskiej dla wszystkich składników zespołu uznanego za miejsce światowego dziedzictwa. Dopełnieniem systemu było Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8 X 1994 r. uznające Kraków – historyczny zespół miasta – za Pomnik Historii (MP Nr 50, poz. 418 z 1994), które wprowadziło kolejną, obszarową formę ochrony. Formy te, gwarantowane przez prawo krajowe, pozwalają na ingerowanie i nadzorowanie przez wojewódzkiego konserwatora zabytków wszelkich form działań związanych z zagrożeniem przekształcania układu urbanistycznego lub indywidualnych budowli z terenu miejsca.

Od 2010 r. trwają prace nad wdrożeniem w życie kolejnych form ochrony związanych z decyzjami samorządu lokalnego. Są to: miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Śródmieścia oraz park kulturowy Stare Miasto⁶. Wprowadzenie tych form ochrony wzmocni możliwości reagowania na przekształcenia w skali detalu, małej architektury, przestrzeni publicznej oraz w skali sylwetki miasta.

Długoterminowe oczekiwania

Dla skutecznej i długoterminowej ochrony wartości związanych z miejscem światowego dziedzictwa niezbędne jest:

- sformułowanie klarownych celów polityki konserwatorskiej oraz upowszechnienie wiedzy o nich w społeczności lokalnej;
- dysponowanie przejrzystym systemem prawnym i skutecznymi narzędziami ochrony prawnej;
- akceptacja społeczna celów i zakresu ochrony.

Wypadkową powyższych czynników będą dopiero:

⁶ Plan zagospodarowania przestrzennego jest w trakcie procedur zatwierdzających. Park Kulturowy został powołany uchwałą Rady Miasta (uchwała NR CXV/1547/10 Rady Miasta Krakowa z 3 listopada 2010 r. w sprawie utworzenia parku kulturowego pod nazwą park kulturowy Stare Miasto). Trwają prace nad „planem ochrony” i doprecyzowaniem zasad funkcjonowania parku.

- realny plan zarządzania miejscem;
- źródła finansowania;
- stosowanie odpowiednich rozwiązań projektowych, technik i technologii konserwatorskich;
- właściwe użytkowanie obszarów, zespołów i obiektów zabytkowych;
- kultywowanie wartości niematerialnych kształtujących wizerunek miejsca.

W zakresie kształtowania celów polityki konserwatorskiej dla miejsca światowego dziedzictwa pomocne muszą być konwencje i międzynarodowe dokumenty doktrynalne, od Karty Weneckiej poczynając, przez wytyczne i dokumenty Centrum Światowego Dziedzictwa, na deklaracjach i instrukcjach międzynarodowych ciał doradczych (ICOMOS) skończywszy.

Dla historycznego zespołu urbanistycznego Krakowa zadaniem kluczowym jest uzgodnienie w skali samorządu lokalnego priorytetów ochrony i rozwoju miasta.

Niezbędne jest uzyskanie akceptacji dla nadrzędności zachowawczej ochrony układu urbanistycznego (sieci ulic, placów, bloków zabudowy), skali zabudowy, panoramy i sylwety miasta oraz substancji w skali pojedynczych budowli zabytkowych, nad współczesnymi działaniami inwestycyjnymi. Zasadne wydaje się wydzielenie obszaru miejsca jako swoistego „rezerwatu” historycznego, gdzie celem działań jest utrwalenie wizerunku miasta historycznego, zachowanie substancji oraz realizowanie współczesnych potrzeb ekonomicznych i bytowych w myśl zasady minimalizowania ingerencji w zastaną strukturę miejską. Temu powinny służyć działania w sferze modyfikacji rozwiązań prawnych, w sferze polityki społecznej, promocji wartości oraz badania konserwatorskie i szczegółowe wytyczne wskazujące w skali obiektowej rozwiązania optymalne oraz dopuszczalne zakresy ingerencji, nienaruszające wartości składników i całego zespołu. Celowe jest stworzenie banku „dobrych praktyk” i systemu wspierania inwestorów w zakresie poszukiwań pożądanych i możliwych rozwiązań funkcjonalnych i projektowych, czy to przez agendy urzędu miasta, czy inne wyspecjalizowane instytucje ukierunkowane na ochronę wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca. Pożyteczne wydaje się w tym zakresie wypracowanie katalogu form, materiałów i rozwiązań korespondujących z historyczną substancją miasta (do skali detalu, np. stolarka, witryny sklepowe, tynki i kolorystyka) oraz zasad kształtowania zabudowy, np. w postaci algorytmów określających proporcję bryły budowli, stosunek powierzchni ściany do powierzchni otworów, zasady kształtowania przestrzeni publicznej. W znacznym zakresie zadania te są realizowane w skali Krakowa, konieczna jest ich intensyfikacja, dalsze ukierunkowanie i konsekwentna kontynuacja.

Monitoring⁷

Do prawidłowego funkcjonowania każdego systemu niezbędne jest stworzenie możliwości jego kontroli i oceny. Sformułowanie nowej deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca światowego dziedzictwa stwarza podstawy do zdefiniowania i wprowadzenia w życie monitoringu stanu zachowania i skuteczności ochrony zasadniczych wartości miejsca. Wyprowadzone z tekstu deklaracji atrybuty miejsca

⁷ Prace nad stworzeniem kompleksowego systemu monitoringu dla miejsc światowego dziedzictwa w Polsce podejmowano już kilkakrotnie. Prof. K. Pawłowski wdrażał taki system pilotażowo dla Zamościa. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków wypracował odmienny, obszerny projekt, na podstawie doświadczeń zgromadzonych w czasie sporządzania raportu okresowego UNESCO. Projekt opracował zespół krakowskiego Ośrodka Regionalnego pod kierunkiem Romana Marcinka. Mimo przychylnych recenzji nie został on wdrożony. Prezentowana koncepcja monitoringu wykorzystuje doświadczenia poprzednich, jednak wychodząc od redefinicji deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości, dotyka innych obszarów i skupia się na faktycznej wartości miejsca.

oraz stworzony dla nich system wskaźników tworzą uzasadniony i logiczny aparat monitorowania miejsca światowego dziedzictwa. Skupienie wokół owego aparatu instytucji i osób, które będą gromadzić, analizować i archiwizować dane, pozwoli na zbudowanie systemu monitoringu miejsca światowego dziedzictwa. W charakterze refleksji można dodać, że mimo podobieństw poszczególnych miejsc światowego dziedzictwa system monitoringu dla każdego powinien być budowany indywidualnie, a punktem wyjścia powinna być weryfikacja i redefinicja deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca.

System proponowany dla monitorowania zachowania wartości miejsca w przypadku Krakowa powinien obejmować atrybuty określające wartość i specyfikę miejsca (tabela 1) oraz wskaźniki dla poszczególnych atrybutów (tabela 2) opisane w niżej podanych tabelach.

Tabela 1. Atrybuty

Kategorie atrybutów	Atrybuty		Charakterystyka atrybutów
Skala urbanistyczna	Układ urbanistyczny – suma zespołów osadniczych		Wpis obejmuje 3 zespoły osadnicze z przyległościami: Wawel, Kraków w granicach murów, Kazimierz ze Stradomiem. Suma zespołów decyduje o wyjątkowości miejsca.
	Układ urbanistyczny – w każdym z zespołów osadniczych	1. Wawel 2. Kraków 3. Kazimierz ze Stradomiem	Czytelność układu urbanistycznego w każdym zespole oddzielnie.
	Granice – materialne i niematerialne		Czytelność granic miasta historycznego i zespołów osadniczych współtworzących miejsce światowego dziedzictwa.
	Siatka ulic i placów		Historyczny układ lokacyjny z czytelnymi enklawami przedlokacyjnymi.
	Siatka działek katastralnych		Historyczny układ działów własnościowych determinujący układ zabudowy. Przekształcany w wyniku scaleń i podziałów w ciągu wieków.
	Układ bloków zabudowy		Historyczny układ zabudowy, z reguły wypełniony nowszą substancją budowlaną. Zależny od siatki działek, ale nie jednoznaczny z nią.
Skala architektoniczna / obiekty	Wielofazowa zabudowa zabytkowa		Nawarstwianie się elementów z różnych epok wtłoczonych w lokacyjny schemat przestrzenny stanowi o wartości zespołu. Pełen przegląd europejskich stylów artystycznych.
	Wielofunkcyjność zabudowy		Wielofunkcyjna zabudowa z różnych epok historycznych. Kościoły, synagogi, rezydencje, kamienice, budynki użyteczności publicznej, fortyfikacje, etc. Ukazują pełnię rozwoju miasta historycznego.
	Gabaryt zabudowy		Ukształtowana przez wieki, ze względu na przepisy i warunki ekonomiczne wysokość i rozległość zabudowy, charakterystyczna dla miejsca. Proporcja zabudowy mieszkalnej, reprezentacyjnej i sakralnej.
	Wystrój elewacji		Pochodna wielofazowości zabudowy. Decyduje o wyrazie wnętrza urbanistycznych i odbieranych z zewnątrz walorach zabytkowych.
	Wyposażenie – ruchomości		Wyposażenie wnętrza sakralnych, publicznych i prywatnych. Nieoszacowany zbiór dzieł sztuki, rzemiosła artystycznego o dużej wartości historycznej. W części niedostępny, tezauryzowany.

Skala wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych	Przestrzeń publiczna	Nowa forma w historycznej treści. Obszary zdeterminowane układem lokacyjnym, zagospodarowane na nowo, zgodnie z duchem epoki i współczesną funkcją.
	Zieleń zabytkowa	Dopełnienie tkanki architektonicznej. Zieleń komponowana – Planty, zieleń podwórek, ogrodów śródblokowych i klasztornych, zieleń uliczna.
	Nawierzchnie	Dopełnienie tkanki architektonicznej. Bruki historyczne i współczesne rozwiązania funkcjonalne.
	Mała architektura	Dopełnienie tkanki architektonicznej. Nikły procent autentyku historycznego, przewaga kreacji współczesnych podporządkowanych wizji i funkcji miejsca.
Skala krajobrazowa/widoki	Panorama	Sylweta miasta widziana z wybranych punktów i kierunków kluczowych. Ikoniczne widoki miasta.
	Osie widokowe	Powiązania widokowe kluczowych obiektów, osie kompozycyjne miasta.
	Widok na zabytek – widoki wybrane	Ekspozycja konkretnych obiektów, historyczna bądź ukształtowana współcześnie. Ikoniczne wizerunki wiodących budowli.
Wartości niematerialne	Wartości niematerialne – powiązane z poszczególnymi obiektami	Nazewnictwo, funkcje, użytkowanie, sławni mieszkańcy w przeszłości, wydarzenia historyczne.
	Wartości niematerialne – powiązane z miastem, jako organizmem funkcjonalnym	Tradycja, obyczaj, cykliczne uroczystości, atmosfera miejsca.
Wartości archeologiczne	Warstwy i relikty archeologiczne – eksponowane	Podziemne relikty dawnych struktur osadniczych. Zbadane, wyeksponowane, udostępniane.
	Warstwy archeologiczne – zachowane	Podziemne relikty dawnych struktur osadniczych – zidentyfikowane bądź domniemane. Przedmiot ochrony rezerwatowej.

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV

Atrybut	Wskaźnik	Charakterystyka	Sposób badania	Częstotliwość	Kto bada /Albo kogo pytamy?/
Układ urbanistyczny – suma zespołów osadniczych	Zachowanie odmienności poszczególnych (3) elementów składowych zespołu.	Stabilność układu przestrzennego miejsca światowego dziedzictwa złożonego z trzech jednostek historycznych, czytelność ich granic, przestrzeni, zróżnicowania funkcjonalnego. Najwyższa wartość określająca istotę zespołu. W pełni zachowane w autentycznej formie.	Zdjęcia satelitarne Podkłady mapowe Porównanie okresowe	Co 2 lata	Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej
Układ urbanistyczny – w każdym z zespołów osadniczych	Zachowanie układu ulic, zabudowy, proporcje zabudowy, zajętość terenu.	Stabilność i czytelność granic składników miejsca oraz kanwy urbanistycznej elementów zespołu (skala makro).	Zdjęcia satelitarne Podkłady mapowe Porównanie okresowe	Co 2 lata	Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Wskaźnik	Charakterystyka	Sposób badania	Częstotliwość	Kto bada /Albo kogo pytamy?/
Granice – materialne i niematerialne	Czytelność rozgraniczeń przestrzennych, administracyjnych, urbanistycznych i mentalnych.	Stabilność i czytelność granic składników miejsca decydujących o podziale na kluczowe jednostki osadnicze.	Zdjęcia satelitarne Podkłady mapowe Porównanie okresowe zmian prawnych Ankieta socjologiczna lub przegląd wypowiedzi medialnych	Co 2 lata	Instytucja monitorująca przy współpracy miejskiego konserwatora zabytków
Siatka ulic i placów	Stabilność ram kompozycji urbanistycznej.	Stabilność układu urbanistycznego zależy od zachowania historycznie ukształtowanych ulic, placów i ich wzajemnego stosunku. Historyczny układ lokacyjny z czytelnymi enklawami przedlokacyjnymi.	Zdjęcia satelitarne Podkłady mapowe Analiza inwestycji miejskich – lokalizacja, temat	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy miejskiego konserwatora zabytków
Siatka działek katastralnych	Stabilność ram podziałów własnościowych.	Historyczny układ działów własnościowych determinujący układ zabudowy. Przekształcany w wyniku scaleń i podziałów w ciągu wieków. Stabilność struktury własności jako obecny lub nieobecny czynnik miastotwórczy. W znacznej części zachowane w autentycznej formie. Późniejsze podziały, jeśli dostosowane do logiki historycznych, nie niweczą wartości układu.	Analiza map katastralnych	Dorocznie	Instytucja monitorująca
Układ bloków zabudowy	Stabilność wypełnienia kanwy układu urbanistycznego.	Stabilność substancji architektonicznej jako czynnik decydujący o kształcie miasta. Historyczny układ zabudowy, z reguły wypełniony nowszą substancją budowlaną.	Zdjęcia satelitarne Podkłady mapowe Analiza inwestycji miejskich – lokalizacja, temat	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy miejskiego konserwatora zabytków
Wielofazowa zabudowa zabytkowa	Zachowanie substancji architektonicznej.	Wielofazowa substancja architektoniczna to kluczowa wartość decydująca o jakości wypełnienia układu urbanistycznego. Procent zachowania substancji decyduje o znaczeniu miasta historycznego.	Analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich i budowlanych oraz interwencji nadzoru budowlanego dla danego obszaru Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy miejskiego i wojewódzkiego konserwatora zabytków

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Wskaźnik	Charakterystyka	Sposób badania	Częstotliwość	Kto bada /Albo kogo pytamy?/
Wielofunkcyjność zabudowy	Stabilność tradycyjnych funkcji budowli lub dobór funkcji niesprzecznych z zabytkowym charakterem obiektu.	Funkcja jako czynnik określający prawidłowość użytkowania budowli. Funkcja tradycyjna jako wartość (np. kościół, synagoga, teatr, kino, ratusz, muzeum).	Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów Analiza wydanych pozwoleń na zmianę sposobu użytkowania obiektów zabytkowych	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Gabaryt zabudowy	Zachowanie historycznego gabarytu zabudowy.	Czynnik ukształtowany przez wieki, charakterystyczny dla miasta. Szczególnie wrażliwy na innowacje inwestycyjne. Ukształtowana przez wieki, ze względu na przepisy i warunki ekonomiczne, wysokość i rozległość zabudowy charakterystyczna dla miejsca.	Analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich i budowlanych oraz interwencji nadzoru budowlanego dla danego obszaru Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Wystrój elewacji	Zachowanie historycznego wystroju elewacji.	Czynnik ukształtowany przez wieki, decydujący dla postrzegania poszczególnych wnętrz urbanistycznych. Pochodna wielofazowości zabudowy. Szczególnie wrażliwy na brak troski konserwatorskiej i zaniedbania ze strony użytkowników obiektów.	Analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich i budowlanych oraz interwencji nadzoru budowlanego dla danego obszaru Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Wypozażenie – ruchomości	Zachowany zasób wystrojów wnętrz oraz kolekcji publicznych i prywatnych. 1. Zasób dostępny – wnętrza publiczne. 2. Zasób tezauryzowany – wnętrza i kolekcje prywatne.	Zasób ruchomości decydujący o historycznym charakterze i bogactwie miejsca. Wypozażenie wnętrz publicznych (gmachy użyteczności, świątynie etc.). Ruchomości w „zasedziałych” domach mieszczańskich, niedostępne, acz istotne dla charakterystyki miasta. W części dostępnej kreuje wizerunek miasta jako skarbnicy dziedzictwa i sztuki. Element szczególnie wrażliwy na negatywne oddziaływania.	Analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich (konserwacja zabytków ruchomych) Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów Przegląd doniesień medialnych Ankieta	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Wskaźnik	Charakterystyka	Sposób badania	Częstotliwość	Kto bada /Albo kogo pytamy?/
Przestrzeń publiczna	Stabilność zagospodarowania i organizacji przestrzeni publicznych w mieście. 1. Wymiar architektoniczny. 2. Wymiar funkcjonalny.	Klarowność przestrzeni publicznych i sposób ich urządzania podporządkowany zachowaniu charakteru miejsca. Zmiany zagospodarowania, wprowadzanie nowych elementów. Sposoby użytkowania – strefy ciszy, strefy piesze, parkingi etc. Nowa forma w historycznej treści. Obszary zdeterminowane układem lokacyjnym, zagospodarowane na nowo, zgodnie z duchem epoki.	Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów Analiza dokumentów planistycznych Analiza prawodawstwa miejskiego w zakresie organizacji przestrzeni i ruchu miejskiego	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Zieleń zabytkowa	Stabilność historycznej szaty roślinnej i zielonych układów kompozycyjnych w mieście.	Zieleń komponowana stanowi ważne dopełnienie tkanki urbanistycznej. Jest szczególnie wrażliwa na brak dbałości i pielęgnacji. Duże znaczenie estetyczne, różnicowana wartość autentycznej substancji. Element nieustannie przekształcany, pośrednio wpływa na percepcję miejsca.	Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów pod kątem pielęgnacji zieleni Analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich na pielęgnację zieleni zabytkowej Analiza decyzji agend ochrony środowiska (zgody na wycinki)	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Nawierzchnie	Zachowanie nawierzchni historycznych, harmonizowanie nowych nawierzchni z charakterem miejsca.	Forma nawierzchni decyduje o odbiorze wnętrza architektoniczno-krajobrazowych. Nawierzchnie historyczne to duża wartość zabytkowa. Nowe nawierzchnie mogą zasadniczo zmienić charakter wnętrza.	Analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich i budowlanych oraz interwencji nadzoru budowlanego dla danego obszaru Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Mała architektura	Utrzymanie charakteru małej architektury zgodnego z zabytkowym charakterem miejsca.	Mała architektura to elementy często wymieniane i komponowane na nowo. Ma znaczenie dla zachowania historycznego charakteru miejsca. Jest podatna na mody i doraźne potrzeby administratorów danego terenu.	Analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich i budowlanych oraz interwencji nadzoru budowlanego dla danego obszaru Przegląd i dokumentacja fotograficzna wybranych obszarów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Wskaźnik	Charakterystyka	Sposób badania	Częstotliwość	Kto bada /Albo kogo pytamy?/
Panorama	Sylweta miasta widziana z wybranych punktów i kierunków kluczowych.	Wielka wartość w kontekście percepcji. Element szczególnie zagrożony naporem inwestycyjnym.	Analiza fotografii wykonywanych z wybranych punktów charakterystycznych	Dorocznie	Instytucja monitorująca
Osie widokowe	Powiązania widokowe kluczowych obiektów, osie kompozycyjne.	Element ukształtowany przez wieki ze znacznym udziałem świadomej kompozycji.	Analiza fotografii wykonywanych z wybranych punktów charakterystycznych	Dorocznie	Instytucja monitorująca
Widok na zabytek – widoki wybrane	Ekspozycja konkretnych obiektów, historyczna bądź ukształtowana współcześnie.	Wielka wartość w kontekście percepcji. Element szczególnie zagrożony naporem inwestycyjnym, ale też dający się kształtować w skali obiektu. Ikoniczne widoki budowli – charakterystyczne dla miejsca.	Analiza fotografii wykonywanych z wybranych punktów charakterystycznych	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Wartości niematerialne – powiązane z poszczególnymi obiektami	Tradycyjne funkcje, nazewnictwo, związane z obiektem legendy i wydarzenia.	Wielka wartość w kontekście percepcji i kreowania wizerunku miasta.	Analiza przekazów medialnych i przegląd obiektów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Wartości niematerialne – powiązane z miastem jako organizmem funkcjonalnym	Niematerialna tradycja i obyczajowość miejsca.	„Duch miasta”, jego charakter, wymiar ludzki. Element właściwie niedający się sterować za pomocą narzędzi konserwatorskich.	Analiza przekazów medialnych Ankieta wśród turystów – przybyszów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy muzeum Historycznego Miasta Krakowa, wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków
Warstwy i relikty archeologiczne – eksponowane	Wydobyte, zabezpieczone i udostępnione relikty archeologiczne.	Relikty budowli i warstwy archeologiczne włączone w ekspozycje muzealne lub eksponowane in situ.	Analiza wydanych pozwoleń na prace archeologiczne i na konserwację (nieruchomych) obiektów archeologicznych	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy Muzeum Archeologicznego, wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Wskaźnik	Charakterystyka	Sposób badania	Częstotliwość	Kto bada /Albo kogo pytamy?/
Warstwy archeologiczne – zachowane	Zidentyfikowane i domniemane warstwy archeologiczne niepoddane badaniom i nieekspozowane.	Wielkie znaczenie badawcze. Niskie w percepcji miejsca. Element szczególnie zagrożony naporem inwestycyjnym.	Przegląd wybranych obszarów	Dorocznie	Instytucja monitorująca przy współpracy Muzeum Archeologicznego, wojewódzkiego i miejskiego konserwatora zabytków

Atrybuty i wskaźniki wykazane powyżej wynikają wprost ze sformułowań deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości, zatem odnoszą się do oceny zachowania wartości obiektu. Jest to kluczowy, ale nie jedyny obszar wymagający monitorowania w celu zapewnienia wiedzy o miejscu światowego dziedzictwa i możliwości oceny, czy ujawniane trendy i tendencje są dla zachowania wartości miejsca pozytywne, negatywne, czy obojętne. Nie można bowiem zapominać o sferach zarządzania, dokumentacji, badań i popularyzacji miejsca, jego konserwacji i sferze bezpieczeństwa. W obszarze bezpieczeństwa należy obserwować zwłaszcza czynniki zewnętrzne, czyli zagrożenia przyrodnicze i antropogeniczne. Szczególnym obszarem troski i monitoringu powinny być czynniki funkcjonalne i sposoby użytkowania miejsca. Przedstawiona poniżej tabela zawiera sygnałne informacje o zakresach obserwacji czynników mających wpływ na miejsce i jego otoczenie. Dopiero suma informacji zgromadzonych ze wszystkich wymienionych powyżej obszarów obserwacji może dostarczyć danych do modyfikowania systemu i sposobu ochrony, ekspozycji oraz zarządzania miejscem.

Tabela 3. Monitoring dobra – sfery monitoringu; czynniki mające wpływ na obiekt i jego otoczenie

Nazwa elementu monitoringu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru	Jednostka realizująca	Okres
Wartość obiektu atrybuty OUV	Por. oddzielna tabela monitoringu OUV (tabele 1 i 2)	Por. oddzielna tabela monitoringu OUV	Por. oddzielna tabela monitoringu OUV	Por. oddzielna tabela monitoringu OUV
System zarządzania	Zmiany własnościowe Zmiany administracyjne Zmiany kwalifikacji prawnej (formy ochrony) Finansowanie (źródła finansowania, poziom finansowania, struktura dochodów – wysokość przyznanych środków, środki zarobione, pozyskane inaczej) Istnienie/aktualność planu zarządzania	Ankiety, weryfikacja aktów prawnych, analiza sprawozdań finansowych	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Dorocznie

Tabela 3. Monitoring dobra – sfery monitoringu; czynniki mające wpływ na obiekt i jego otoczenie cd.

Nazwa elementu monitoringu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru	Jednostka realizująca	Okres
Dokumentacja, badania i popularyzacja	Publikacje Dokumentacje Programy badawcze Prace archeologiczne Wydarzenia Konferencje Wystawy Ruch turystyczny Kadra edukacyjna – przewodnicy związani z miejscem Zaplecze badawcze – związane z miejscem	Wykaz prowadzonych badań, publikacji, wydarzeń /NIE opis nowych ustaleń badawczych/ Ankiety i statystyki	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Dorocznie
Konserwacja	Prace konserwatorskie Zidentyfikowane potrzeby prac konserwatorskich Ocena jakości prac konserwatorskich Ocena celowości prac	Wykaz prac konserwatorskich przy obiekcie Wykaz wydanych decyzji – pozwoleń konserwatorskich Ankiety, syntetyczna analiza danych	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Dorocznie
Bezpieczeństwo Czynniki zewnętrzne/ zagrożenia - przyrodnicze - antropogeniczne - funkcjonalne	Obecność i stan zabezpieczeń Obecność i stan systemów sprawdzających Występowanie zagrożeń Kłęski i katastrofy	Ankiety, analiza sprawozdań jednostek odpowiedzialnych	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Dorocznie
Użytkowanie	Dostępność obiektu Natężenie ruchu turystycznego Zmiany funkcjonalne Zmiany demograficzne	Wykaz zabezpieczeń oraz ocena prawidłowości funkcjonowania urządzeń zabezpieczających	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Dorocznie

Przedstawione propozycje zapewne nie wyczerpują problematyki. Pokazują natomiast rozległość, interdyscyplinarność i wagę monitoringu niezbędnego do kształtowania zarówno ocen dotychczasowych działań, jak i postulatów w zakresie optymalizacji ochrony miejsca. Narzucającym się wnioskiem z tych rozważań jest stwierdzenie o konieczności szybkiego wdrażania systemu obserwacji – monitorowania. Nawet niedoskonały system, który zacznie funkcjonować, będzie generatorem ważkich danych. Ich analiza i wnioski budowane na ich podstawie niewątpliwie będą skłaniały do modyfikacji i rozbudowy systemu. Jednak pozyskane dane nawet w niepełnym wymiarze będą zachowywać wartość źródłowych informacji o miejscu, które z natury rzeczy jest strukturą złożoną, dynamiczną i wbrew pozorom dość wrażliwą na ingerencje.

Dla sprawnego funkcjonowania systemu niezbędne jest zaprojektowanie obiegu informacji, wytypowanie uczestników zobowiązanych do gromadzenia czy przekazywania danych. Zasadą powinno być bazowanie na danych wytwarzanych niezależnie od systemu, wykorzystywanie informacji generowanych

w wyniku statutowego funkcjonowania rozmaitych jednostek organizacyjnych. Jednak dla wiarygodnej i kompletnej syntezy danych oraz sformułowania okresowych wniosków z monitoringu niezbędne jest ustanowienie specjalistycznej agendy, która będzie ów monitoring prowadzić, interpretować, archiwizować i będzie gwarantem jego konsekwentnej kontynuacji. Narodowy Instytut Dziedzictwa i jego oddziały terenowe wydają się optymalną, już funkcjonującą strukturą do podjęcia tego zadania. Dla wiarygodności działań istotne wydaje się, by jednostka monitorująca była stosunkowo blisko obiektu uwagi, była zdolna do uzupełniania dokumentacji (np. fotograficznej, filmowej, opisowej, analitycznej)⁸. Konieczne jest zarazem, by prowadzący monitoring nie był jednocześnie agendą jednostek organizacyjnych odpowiedzialnych za zarządzanie i administrowanie miejscem. Zastrzeżenie to wyklucza automatycznie powierzenie monitoringu urzędom konserwatorskim czy agendom administracji samorządowej dowolnego szczebla. Dane z monitoringu oraz ich analiza i wnioski powinny być natomiast regularnie przekazywane zwrótnie agendom administracji wszelkich szczebli, które mają udział w zarządzaniu i ochronie miejsca. Ponadto uogólniona synteza wyników monitoringu poszczególnych miejsc realizowana na szczeblu centralnym – eksperckim – może być istotnym elementem wskazującym na skuteczność systemu ochrony zabytków w państwie, a jej wyniki mogą służyć do wytyczania kierunków i priorytetów działań w skali krajowej. Tak skonstruowany system uwzględniający współpracę agend administracji samorządowej, wyspecjalizowanych instytucji wojewódzkich, właścicieli i zarządców obiektów oraz specjalistycznej agendy monitorującej i współdziałających grup eksperckich (ICOMOS) może się przyczynić do przełamania impasu w systemie ochrony i zarządzania najcenniejszymi obiektami oraz obszarami zabytkowymi, a finalnie przyczynić się do ożywienia dyskusji doktrynalnych i kształtowania polityki konserwatorskiej kraju. Obiekty z Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO jako bezapelacyjnie najcenniejsze w skali ponadregionalnej są szczególnie predestynowane do spełniania funkcji obiektów referencyjnych. Wciągnięcie ich w funkcjonujący konsekwentnie i nieprzerwanie system monitoringu – refleksji metodologicznych – kształtowania polityki konserwatorskiej byłoby zgodne z duchem konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kultury i dopełniało ich społeczne znaczenie. Zarazem tak skonstruowany mechanizm, być może z czasem rozszerzony na kolejne grupy obiektów (np. Pomniki Historii), skutecznie mógłby dopełniać i usprawniać system ochrony zabytków w Polsce.

⁸ Tabela 4 załączona na końcu niniejszego opracowania ukazuje, jak można obrazowo dopełniać dane monitoringu. Powtarzalność ujęć, powtarzalność miejsc obserwacji warunkuje wartość otrzymywanych informacji. Wypytowanie siatki punktów referencyjnych to zadanie wymagające doskonałej znajomości miejsca.

Tabela 4. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV

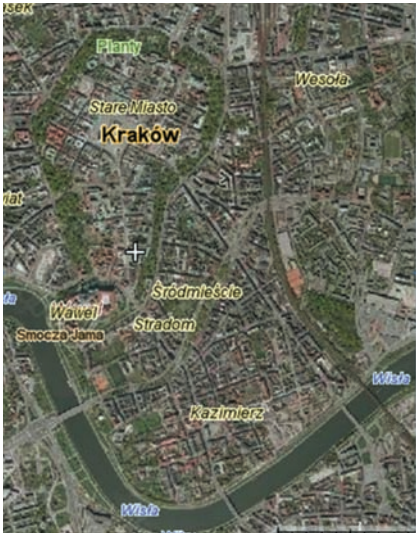
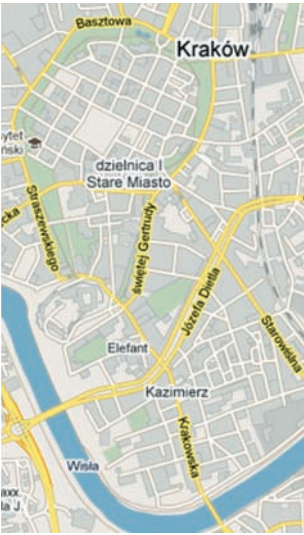
Atrybut	Fotografie	Uwagi
Układ urbanistyczny - suma zespołów osadniczych	 	Możliwość przedstawiania wyłącznie na zdjęciach lotniczych i w wymiarze kartograficznym
Układ urbanistyczny - w każdym z zespołów osadniczych	 	Możliwość przedstawiania wyłącznie na zdjęciach lotniczych i w wymiarze kartograficznym Ilustracje z Googlemaps
Granice - materialne i niematerialne	 	Wymiar przestrzenny - zdjęcia Wymiar administracyjny - kartografia i akty prawne Na zdjęciach: granica Starego Miasta i granica między miastem a Wawelem

Tabela 4. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

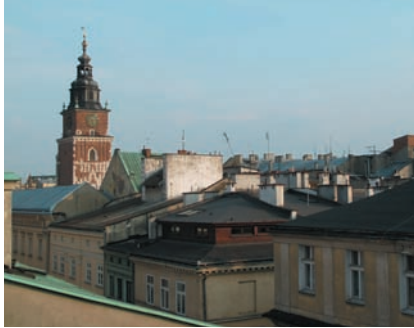
Atrybut	Fotografie	Uwagi
Siatka ulic i placów	 	Wymiar przestrzenny – zdjęcia i kartografia Fot. 1 siatka ulic - widok z krzyża Sukiennic na przyrynkowe bloki zabudowy
Siatka działek katastralnych	 	Niemal decydująca o przekształcaniach w mieście Fot. 1 Ze względu na egzekwowanie własności nastąpią wkrótce istotne zmiany w przestrzeni Fot. 2 Szerokość działki katastralnej widoczna w wyrwie w zabudowie oficynowej Fot. 3 Fragment miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego – zaznaczone działki katastralne
Układ bloków zabudowy	 	Wymiar przestrzenny – zdjęcia i kartografia

Tabela 4. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Fotografie	Uwagi
Układ bloków zabudowy		
Wielofazowa zabudowa zabytkowa		Czynnik wartości, kluczowy element charakterystyki miejsca Fot. 1 Katedra Wawelska - relikwiarz historii i sztuki polskiej Fot. 2 Wielofazowa zabudowa zabytków
Wielofunkcyjność zabudowy		Czynnik wartości, kluczowy element charakterystyki miejsca W wymiarze użytkowym, współczesnym istotny wskaźnik zmian

Tabela 4. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

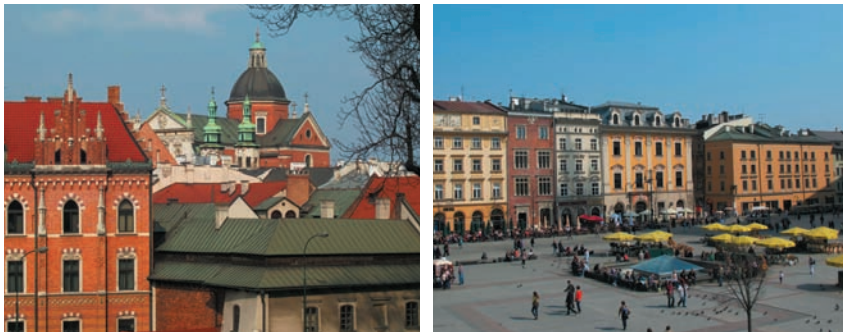
Atrybut	Fotografie	Uwagi
Gabaryt zabudowy		Fot. 1 Zróżnicowanie gabarytu jako wyróżnik wartości Fot. 2 Współczesne ingerencje mogą być istotne dla zmiany autentyczności miejsca
Wystrój elewacji		Zmiany pozytywne i negatywne – wymagają odnotowywania i oceny
Wypozażenie – ruchomości		Fot. 1 Zbiory publiczne Fot. 2 Z mieszczarskiego wnętrza Fot. 3 Wnętrze sakralne

Tabela 4. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Fotografie	Uwagi
Przestrzeń publiczna	 	Obszar nieustan- nych zmian zago- spodarowania i użytkowania Element kreacji miejsca
Zielen zabytkowa	 	Fot. 1 Planty, jeden z kluczowych elementów układu urbanistycznego miasta Fot. 2 Niepostrze- żenie wymieniono drzewa wokół ryнку – zmiana, ale z zachowaniem trwałości kompozy- cji ukształtowanej w XIX w.
Nawierzchnie	 	Różnorodność rozwiązań, niewielka ilość autentycznej substancji Dla monitoringu i zarządzania celowe sporządzenie katalogu form i odnotowywanie zmian
Mała architektura	 	Różnorodność rozwiązań, niewielka ilość autentycznej substancji Dla monitoringu i zarządzania celowe sporządzenie katalogu form i odnotowywanie zmian

Tabela 4. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

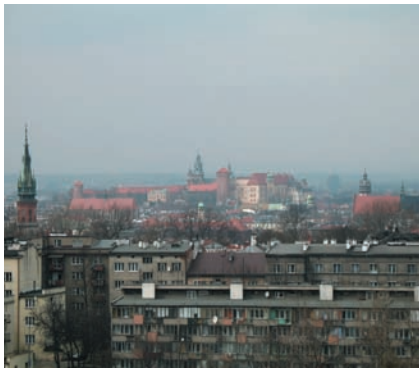
Atrybut	Fotografie	Uwagi
Panorama	 	Panoramy obserwowane z kluczowych miejsc Fot. 1 Z Kopca Kościuszki – klasyczny widok Krakowa Fot. 2 Kazimierz i Podgórze z Wawelu – miejsce światowego dziedzictwa i strefa buforowa
Osie widokowe	 	Skończona ilość istotnych powiązań widokowych
Widok na zabytek – widoki wybrane	 	Konieczny wybór widoków ikonicznych
Wartości niematerialne – powiązane z poszczególnymi obiektami	 	Fot. 1 Przywracanie pamięci Fot. 2 Trwałość tradycji nieprecyzyjnie związanej z miejscem

Tabela 4. Monitoring dobra w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, czyli istoty OUV cd.

Atrybut	Fotografie	Uwagi
Wartości niematerialne – powiązane z miastem jako organizmem funkcjonalnym	 	Fot. 1 Zbiorowa odpowiedzialność Fot. 2 Wkład współczesny w kreowanie wizerunku kulturowego miasta
Warstwy i relikty archeologiczne – eksponowane	 	Fot. 1 Rezerwat archeologiczny na Wzgórzu Wawelskim Fot. 2 Relikty romańskiego Krakowa – udostępnione, ale nieczytelne ze względów technicznych
Warstwy archeologiczne – zachowane	 	Fot. 1 Oznaczenie miejsca, gdzie była baszta, w obwodzie murów obronnych. Jej reliktyw można się spodziewać pod ziemią Fot. 2 Teren folwarku franciszkańskiego. Niebadany szerzej, chroniony

Tabela 5. Obszary monitoringu niezwiązane z atrybutami, a istotne dla charakterystyki zachowania miejsca

Element (wskaźnik?)	Fotografie	Uwagi
Nowe inwestycje		Dla pełnego obrazu przekształceń trzeba by enumeratywnie wyliczyć współczesne realizacje w granicach miejsca (np. od czasu nominacji na Listę), a następnie dorocznie dokumentować kolejne Liczba nowych realizacji może być ważnym wskaźnikiem zmian Jakość nowych realizacji powinna być przedmiotem oceny
Prace konserwatorskie		Liczba wykonanych prac konserwatorskich może być ważnym wskaźnikiem stanu zachowania substancji. Jakość realizacji powinna być przedmiotem oceny.

Tabela 5. Obszary monitoringu niezwiązane z atrybutami, a istotne dla charakterystyki zachowania miejsca

Element (wskaźnik?)	Fotografie	Uwagi
Modernizacje		Jednostkowe modernizacje obiektów zabytkowych wpływają na stan substancji i postrzeganie miejsca. Kolejne realizacje w skali roku powinny być wyliczane i oceniane
Wnętrza		Dla autentyczności i odbioru miejsca nie jest obojętny stopień zachowania substancji we wnętrzach budynków
Detal architektoniczny		Najdrobniejszy detal – klamka, stolarka, witryna – ma znaczenie dla autentyczności miejsca

Tabela 5. Obszary monitoringu niezwiązane z atrybutami, a istotne dla charakterystyki zachowania miejsca cd.

Element (wskaźnik?)	Fotografie	Uwagi
Użytkowanie		Nie jest obojętne dla odbioru miejsca, czy mamy do czynienia z zapuszczonym podwórkiem, czy kawiarnianym ogródkiem z oprawą zieleni na tyłach kamienicy Tendencje w tym zakresie wymagają obserwacji i odnotowania
Infrastruktura informacyjna		Elementy informacji o miejscu mogą być istotnym składnikiem zagospodarowania przestrzeni oraz elementem polityki prezentacji miejsca Wymagają odnotowania i oceny

Tabela 5. Obszary monitoringu niezwiązane z atrybutami, a istotne dla charakterystyki zachowania miejsca cd.

Element (wskaźnik?)	Fotografie	Uwagi
Reklamy		Tak łatwo zaśmiecić przestrzeń....

**RAPORT DOTYCZĄCY
DEKLARACJI WYJĄTKOWEJ
UNIWERSALNEJ WARTOŚCI
HISTORYCZNEGO
CENTRUM
WARSZAWY
WPISANEGO
NA LISTĘ
ŚWIATOWEGO
DZIEDZICTWA***

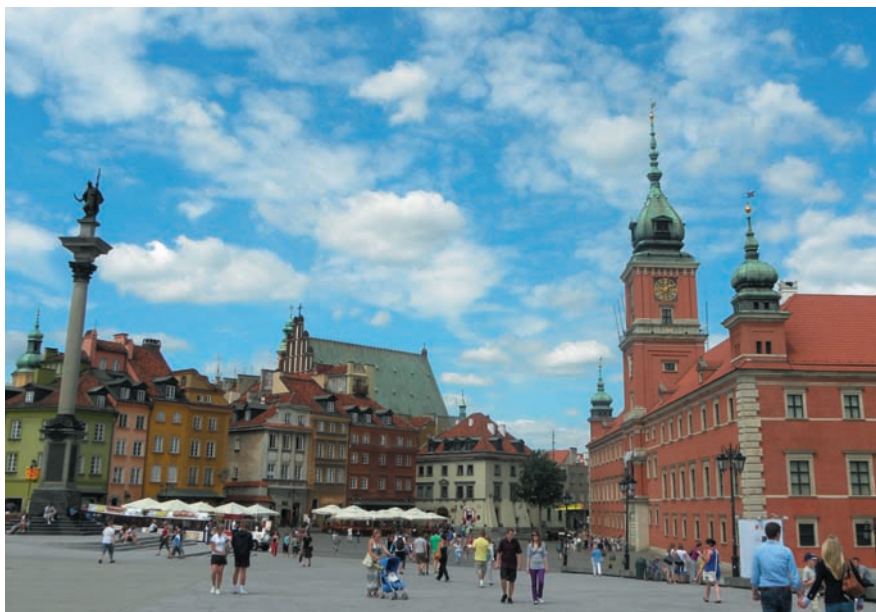
Margerita Szulińska

1. Ogólna charakterystyka

Historyczne centrum Warszawy zostało prawie całkowicie unicestwione w toku działań II wojny światowej, w ramach celowej strategii okupacyjnej Niemiec. Straty sięgające 85% zabudowy zespołu staromiejskiego w głównej mierze spowodowane były ciągłym bombardowaniem, jakie przypuściła armia niemiecka w celu stłumienia trwającego między 1 sierpnia a 3 października 1944 r. Powstania Warszawskiego, a po jego zakończeniu wyniszczeniem ocalonych murów w ramach represji i odwetu.

W latach powojennych wydzwignięcie z ruin historycznego serca stolicy stało się symbolem odrodzenia dla całego kraju, wyrazem troski o polską kulturę i tradycję. Potrzebie odbudowy Starego Miasta przyświecały różnorodne cele i idee, zarówno społeczno-kulturalne, jak i polityczne, wykorzystywane również

1. Widok Starego Miasta z placu Zamkowego, Fot. M. Szulińska

2. Stare Miasto w trakcie odbudowy, widok od str. Podwala. Fot. Z. Siemaszko 1954 r. (Archiwum Zakładowe MWKZ)

przez propagandę kształtującej się socjalistycznej władzy państwa. Jednakże dla ogółu społeczeństwa był to przejaw nieprzerwanego trwania polskiej tożsamości narodowej w obliczu tak dotkliwych strat materialnych tego symbolu.

W obrębie Starego Miasta koncentrują się najważniejsze obiekty stanowiące materialny wyraz tożsamości narodowej, takie jak Zamek Królewski, zespoły sakralne katedry św. Jana, zespoły klasztorne Jezuitów, Augustianów i Bernardynów, pomniki i symbole, jak kolumna Zygmunta. Są to dzieła zaprojektowane przez czołowych twórców architektury i sztuki, działających na przestrzeni wieków.

Książęca Warszawa od początku XVI wieku stała się miejscem najważniejszych dla kraju wydarzeń z udziałem najwybitniejszych postaci: królów, książąt i mężów stanu, którzy od 1529 r. przybywali tu na organizowane sejmy koronne. Następnie, po unii Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1569 r., była miastem, w którym koncentrowały się interesy obydwu stolic, miejscem sejmów walnych Korony i Litwy. Ostatecznym wydarzeniem, które przypieczętowało historię Warszawy jako stolicy Polski, było przeniesienie w 1596 r. z Wawelu siedziby dworu królewskiego do powiększonego dawnego zamku książęcego w Warszawie. Tutaj też 3 maja 1791 r. powołana została pierwsza w Europie demokratyczna konstytucja, która była wyrazem prawdziwej tolerancji i światłości jej twórców.

Zamek Królewski pozostawał nieprzerwanie siedzibą władz, również w okresie upadku państwa, w odróżnieniu od Starego Miasta, które od drugiej połowy XVIII wieku traciło na znaczeniu na rzecz rozwijających się na przedmieściach latyfundiów magnackich. Świadomość historii, rozbudzona w ramach XIX-wiecznego nurtu zainteresowań przeszłością, przekładała się na działania restauratorskie i naukowo-badawcze prowadzone przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości oraz Politechnikę Warszawską, stanowiąc podwalinę przyszłych prac nad rekonstrukcją zniszczonego miasta.

Odbudowa Starego Miasta odbywała się przy udziale wielu wybitnych specjalistów z różnych dziedzin, w tym konserwatorstwa, architektury, urbanistyki, archeologii i historii sztuki. Zadanie to wymagało niezwykłej determinacji i odwagi do podjęcia działań prowadzonych wbrew obowiązującym ogólnościowym doktrynom konserwatorskim, uznającym zachowanie jedynie autentycznych w formie i materii obiektów. W zachowanej strukturze przestrzennej, powstałej między XIV i XVIII wiekiem, z charakterystyczną, zamkniętą w obrębie murów miejskich siatką ulic z placami i rynkiem, powstała zabudowa, która łącząc zachowaną w różnym stopniu oryginalną substancję z rekonstrukcją i kreacją, realizowała wizję historycz-

nej dzielnicy staromiejskiej. Koncepcja odbudowy oparta została na bogatym materiale ikonograficznym i dokumentacyjnym, a prowadzonym pracom towarzyszyły badania archeologiczne niezwykle ważne dla poznania dziejów Warszawy.

Rekonstrukcja poszczególnych budowli i ich zespołów w przyjętej formule nowego osiedla mieszkaniowego i „salonu kulturalnego” niosła ze sobą wiele wyzwań związanych z adaptacją historycznej zabudowy do nowych potrzeb i wymogów. Pomimo wprowadzonych zmian warszawskie Stare Miasto prezentuje spójny i integralny obraz zachowującej swój pierwotny charakter najstarszej, historycznej części miasta.

2. Odbudowa historycznego centrum Warszawy na tle działań europejskich i jej oddziaływanie

Europa w następstwie II wojny światowej poniosła niezmiernie duże straty materialne, które objęły również najcenniejsze historyczne obszary miejskie. Wynikająca z tego stanu rzeczy konieczność odbudowy otwierała szerokie perspektywy działań konserwatorskich, ale też okazały się do wprowadzenia nowych rozwiązań urbanistycznych i architektonicznych w miejsce utraconego dziedzictwa.

Warszawa, wyprzedzając inne miasta europejskie, rozpoczęła odbudowę, która przyjęła formę kompleksowego programu rekonstrukcji całej przestrzeni staromiejskiej, przywracając jej historyczną zabudowę. Pracom tym towarzyszyły międzynarodowe dyskusje na temat standardów odbudowy miast po zniszczeniach wojennych¹. Postawa polskich konserwatorów była już w pełni świadoma, ukształtowana na gruncie trudnych doświadczeń związanych z sytuacją rozbitego między zaborcami państwa i towarzyszącej temu potrzebie szczególnego traktowania dziedzictwa narodowego z większym przyzwoleniem na jego restytucję i restaurację. Opierając się na takim założeniu, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości przeprowadziło prace restauratorskie na Starym Mieście, przywracając od 1912 r. dawną świetność Rynku Staromiejskiego i kamienic przyrynkowych, które w 1928 r. otrzymały nowy wystrój elewacji. Rozpoczęto badania struktury średniowiecznych murów miejskich oraz planowano ich sanację, a cała zabudowa staromiejska otrzymała szczegółową dokumentację pomiarową, wykonaną w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej.

Powojenna rekonstrukcja historycznego centrum Warszawy czerpała ideologiczną podbudowę z istniejących w okresie międzywojennym postaw konserwatorskich, które Alfred Lauterbach, teoretyk polskiego konserwatorstwa i uczestnik konferencji ateńskiej w 1931 r., wyraził w odniesieniu do konieczności uzupełniania strat z okresu I wojny światowej:

Konieczność odbudowy po wielkiej wojnie wielu cennych zabytków, a nawet całych zespołów zabytkowych wysunęła siłą faktów zasadę historycznej restauracji i rekonstrukcji, a niechęć do tej metody małe w miarę posiadania ścisłych danych i operowania konkretnymi materiałami, a nie domysłami i fantazją, jak to działo się często przy rekonstrukcjach „historycznych” ubiegłego stulecia².

Bliskie założeniom odbudowy całej struktury miejskiej w Warszawie było stanowisko włoskiego eksperta odnoszące się do wybiórczego traktowania zabytków, które pozbawione otoczenia i naturalnego tła tracą wiele ze swej wartości:

* Konsultacja naukowa prof. Krzysztof Pawłowski.

¹ Podejście do odbudowy w różnych krajach europejskich prezentują m.in.: J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole konserwacji*, Rocznik Wiedzy i Nauka, Warszawa, 1979, s. 321-336; Tenze, *Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta, Zniszczone, ale nie utracone*, Warszawa, 2006, s. 23-31; M. Barański, *Międzynarodowa recepcja odbudowy Starego Miasta w Warszawie, Zniszczone, ale nie utracone*, Warszawa, 2006, s. 230-232; P. Majewski, *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu*, Warszawa, 2009, s. 253-271.

² A. Lauterbach, *Rozważania konserwatorskie*, BHSiW 1938, R. VI. z. 4, s. 333. Cytat za: J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole konserwacji...*, s. 332-333.

Charakter zabytku nie leży jedynie wewnątrz niego samego, ale istnieje także na zewnątrz niego, to znaczy ogarnia zespół warunków zewnętrznych składających się na atmosferę otoczenia, a niekiedy sięga do całości urbanistycznych, jak ulica, plac czy dzielnica³.

Działania konserwatorów europejskich na rzecz odbudowy historycznych centrów miast, pomimo zachowania analogicznych standardów i teorii konserwatorskich, były w istocie bardzo zróżnicowane i odmienne od propozycji polskiej.

Różnice te wynikały w przypadku miast niemieckich z charakteru zniszczeń wojennych dokonanych w trakcie regularnych działań militarnych, a nie celowego zniszczenia ich dziedzictwa materialnego czy większej niż w Polsce skłonności do wykorzystania destrukcji substancji miejskiej w dziele kreowania nowej urbanistycznej i społecznej rzeczywistości. Do nielicznych historycznych centrów miast niemieckich, które zostały odbudowane, należą ośrodki w Norymbergi⁴, Moguncji i Freudenstadt. Przyjęty sposób prowadzenia odbudowy stał w opozycji zarówno w stosunku do tradycji konserwatorskiej związanej z kultem zabytków, wywodzącej się od Georga Dehio, jak i do silnej tendencji nowoczesnego budownictwa miejskiego. Za główny cel stawiano sobie budowę nowej rzeczywistości, aby w stare centra miejskie tchnąć nowe życie, zaś zniszczone dziedzictwo rekonstruować nie historycznie, lecz w odniesieniu do nowych zadań i w nowych formach. Zabiegom tym towarzyszyły liczne wyburzenia powszechnie uważanej za gorszą architektury XIX-wiecznej, jak również starszej tkanki miejskiej, którą zastępowano nową architekturą⁵.

Odbudowa zabytków i założeń urbanistycznych w Polsce traktowana była w sposób właściwy polskim warunkom i sytuacji, wywodząc stąd niesłusznie przyjęte potocznie określenie tzw. polskiej szkoły konserwacji zabytków. Profesor Jan Zachwatowicz, pełniący w latach 1945-1957 funkcję generalnego konserwatora zabytków, tłumaczył, że zjawisko to nie dotyczyło tworzenia nowej doktryny, ale odnosiło się do świadomego odejścia od doktryny rieglowskiej i przyjęcia metody postępowania w okolicznościach szczególnych⁶. Wspominając po latach, podkreślał:

Sukces odbudowy [...] to przede wszystkim powszechna na ogół zgodność na temat konieczności odbudowy Starego Miasta, i to jako dzielnicy o obliczu utworzonym przez historię, czyli odtworzenia staromiejskiego krajobrazu⁷.

Rekonstrukcja historycznych form zabudowy w ówczesnych realiach, gdzie preferowanym kierunkiem były dążenia do odrzucenia przeszłości i budowa nowoczesnych struktur, wzbudziła i nadal wzbudza wiele kontrowersji w międzynarodowych dyskusjach konserwatorskich. Jednocześnie odbudowa warszawskiej Starówki stanowiąca precedens jako „szczególny przypadek odstępstwa od teorii konserwatorskiej” zapoczątkowała tendencję do rekonstrukcji dziedzictwa utraconego⁸. Problem ten, przywołując opinię profesora Andrzeja Tomaszewskiego, wymaga podjęcia nowych badań, szczególnie w kontekście rozszerzenia w 1994 r., na konferencji UNESCO w Nara, dotychczas obowiązującej definicji autentyzmu. Również w tym kontekście odbudowa historycznego centrum Warszawy, jak trafnie ujął to profesor Tomaszewski:

należy do czołowych, twórczych powojennych realizacji powstałych na historycznym pniu. Jest

³ G. Giovannoni, *Il Restauro dei Monumenti, con 19 figure nel testo*, 1945 r. Cytat za: P. Majewski, *Ideologia i konserwacja...*, s. 257.

⁴ W przypadku Norymbergii w 1947 r. rozpisano konkurs na odbudowę miasta, który wygrała koncepcja oparta na tradycyjnej formie odbudowy, przeciwstawiająca się próbom całkowicie nowej koncepcji lub pozostawienia miasta ruin, które miało być symbolem kataklizmu wojny.

⁵ P. Majewski, *Ideologia i konserwacja...*, s. 253-271.

⁶ J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole konserwacji...*, s. 321-336.

⁷ J. Zachwatowicz, *Trudności i sukcesy...*, s. 28.

⁸ A. Tomaszewski, *Prehistoria i historia odbudowy Starego Miasta w Warszawie – legenda i rzeczywistość, Zniszczone, ale nie utracone*, Warszawa, 2006, s. 43. Autor odwołuje się do praktyk stosowanych wbrew przyjętym w 1964 r. zasadom Karty Weneckiej oraz krytycznie odnosi się do występującej współcześnie tendencji traktowania Warszawy jako usprawiedliwienia ogarniającego coraz większe obszary świata pędu neoromantyczno-rekonstrukcyjnego.

*naszym wkładem nie tylko w problematykę konserwatorską, lecz również twórczo-architektoniczną. W zagadnienie dialogu i przeglądania się w architekturze dawnego i nowego*⁹.

Odbudowa Warszawy miała duży udział w odbudowie innych miast polskich, równie dotkliwie zniszczonych w okresie wojny, jednak prace te w dużym stopniu były ograniczane do uproszczonych form zewnętrznych. Obok prowadzonych prawie równolegle z Warszawą prac nad odbudową części staromiejskiej Gdańska zasadę tę zastosowano w skromniejszym zakresie w przypadku Poznania i Wrocławia, a później w wielu mniejszych miastach. Myśl odbudowy historycznej struktury miasta powróciła po 1989 r. w postaci kolejnej fali odbudowy dziedzictwa w centrach miast polskich, jak też w realizacjach zagranicznych, szczególnie odnoszących się do specyfiki odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie, w podjętych rekonstrukcjach w drezdeńskiej Frauenkirche czy zamków w Berlinie i Wilnie. Odbudowa Warszawy stała się również impulsem dla rekonstrukcji dziedzictwa utraconego w wyniku prowadzonych współcześnie wojen, które uznano już za światowe dziedzictwo UNESCO, m.in. w Mostarze czy Dubrowniku, przyznając tym samym konieczność rekonstrukcji dóbr kultury w warunkach tak ekstremalnych.

3. Wpis historycznego centrum Warszawy na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

Wniosek postulujący wpis na Listę Światowego Dziedzictwa zespołu staromiejskiego w granicach Starego i Nowego Miasta został przygotowany w 1978 r. z inicjatywy pełniącego funkcję wiceprezydenta Komitetu Dziedzictwa Światowego i wiceprezydenta Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków prof. Krzysztofa Pawłowskiego. Uzasadnienie wpisu oparte zostało na kryterium drugim, odnoszącym się do dobra kultury

⁹ Tenże, s. 44.

3. Podnoszenie posągu króla Zygmunta III na szczyt kolumny – lipiec 1949 r. kopia: S. Żaryn, W służbie zabytków... il. 7

jako charakterystycznego przykładu struktury urbanistycznej z epoki od XIV do XVIII wieku oraz jako przykładu wyjątkowej rekonstrukcji miasta bazującej na materiałach ikonograficznych. Propozycja ta, pomimo wyrażonego jednocześnie uznania odbudowy jako wzniosłego i wspaniałego symbolu, nie została przyjęta przez Komitet Światowego Dziedzictwa m.in. ze względu na niewystarczającą dokumentację uzasadniającą wniosek.

W uzupełnionym w 1979 r. wniosku, popartym dodatkowo przez ICOMOS, ograniczono obszar wpisu do Starego Miasta z Zamkiem Królewskim, doprecyzowując wartość, jaką jest jego odbudowa¹⁰. Profesor Krzysztof Pawłowski na konferencji ćwierćwiecza wpisu warszawskiej Starówki na Listę UNESCO wspominał m.in.:

Nie inicjalne wartości tej najstarszej części miasta, lecz jakość i symbolizm jego odbudowy, podkreślający wolę narodu utrzymania i udokumentowania swej tożsamości skazanej na zagładę legły u podstaw tej propozycji¹¹.

Dokumenty znajdujące się w biurze Komitetu Dziedzictwa Światowego w Paryżu zawierają kilkustronicowy komentarz autorstwa prof. Krzysztofa Pawłowskiego na temat procesu odbudowy wraz z załącznikami w postaci zgromadzonej dokumentacji, m.in. map zabudowy Starego Miasta z okresu przedwojennego i po odbudowie oraz planu Starego Miasta w skali 1:2000.

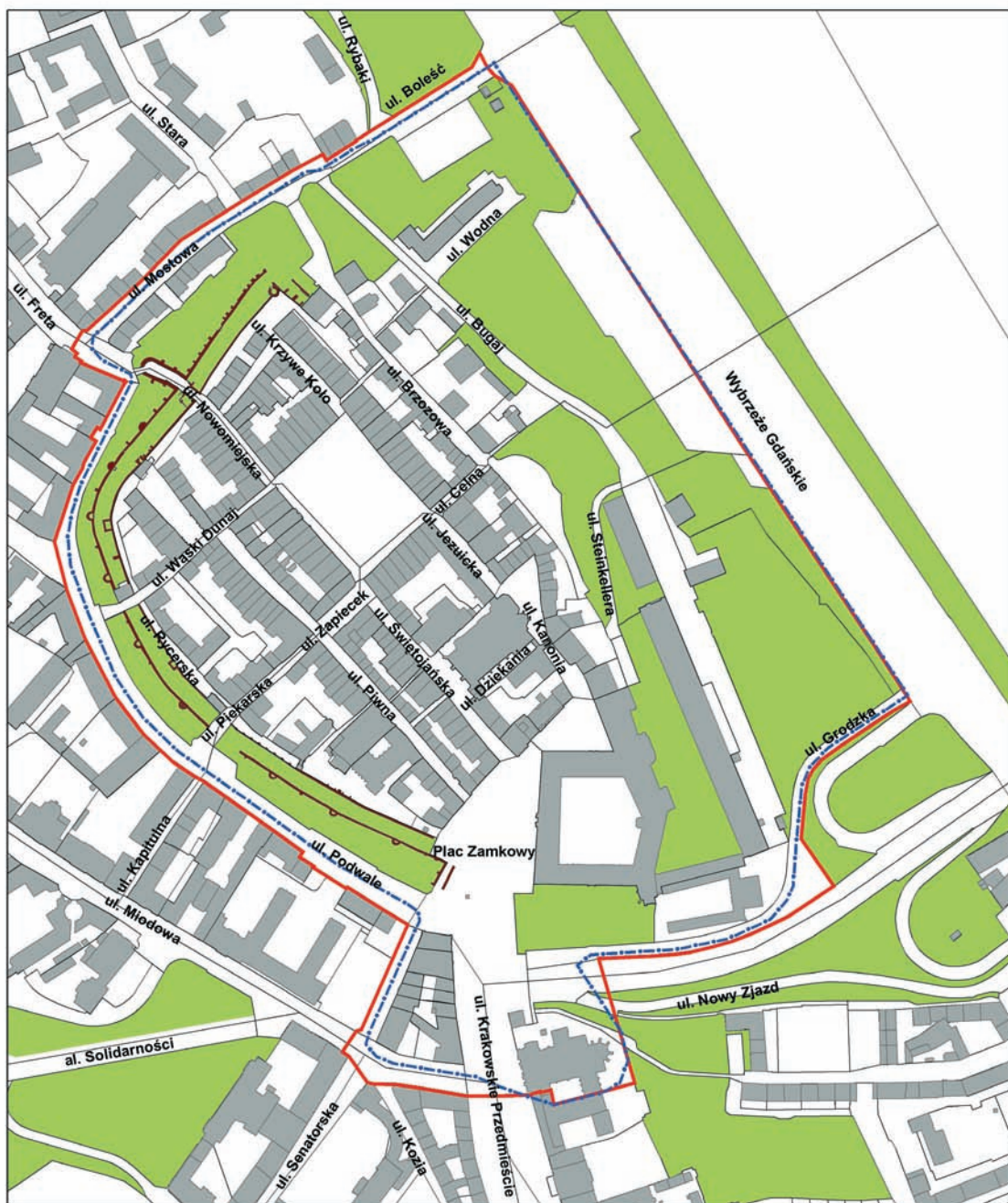
Wpis historycznego centrum Warszawy na Listę Światową Dziedzictwa UNESCO, dokonany podczas sesji w Paryżu 5 września 1980 r., objął teren Starego Miasta z podskarpiem. Jako przedmiot ochrony wpisano dzieło odbudowy XX wieku, na podstawie obowiązującego zapisu kryterium II i VI. Dokument ten, sporządzony w języku francuskim i angielskim, zaopatrzono w ogólny plan śródmieścia Warszawy oraz mapę w skali 1:10 000 z naniesionymi granicami obszaru¹².

W ramach porządkowania dokumentacji w 2007 r., w Biurze Stołecznego Konserwatora Zabytków opracowany został szczegółowy obrys granic na załączniku graficznym, przy czym na podkładzie geodezyjnym naniesiono doprecyzowany przebieg granic obszaru UNESCO, zgodny z granicami parceli. Opis tych granic może być ujęty w następujący sposób: wpis obejmuje teren Starego Miasta w granicach murów miejskich wraz ze skarpą wiślaną. Linia rozgraniczająca teren wpisu przebiega od skarpy Krakowskiego Przedmieścia w linii posesji założenia pobernardyńskiego do Krakowskiego Przedmieścia i dalej zewnętrzną krawędzią ulic – w strefach zabudowanych, bez włączenia zabudowy tworzącej jej pierzeję: Miodową, Senatorską, Podwale, Freta, Mostową, Bolesć, do Wybrzeża Gdańskiego (nie obejmując ulicy), dalej ul. Grodzką, przecinając al. Solidarności i Nowy Zjazd do skarpy kościoła św. Anny.

¹⁰ K. Pawłowski, *Jak doszło do wpisu Starego Miasta na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO?*, Kronika Warszawa, 2000, 5/115, s. 13-18. Profesor opisuje m.in. okoliczności zdobycia materiałów do dokumentacji w postaci egzemplarza angielskiej wersji Teki Konserwatorskiej z 1956 r. poświęconej Staremu Miastu, dokumentacji odbudowy charakterystycznych kamienic i murów obronnych oraz archiwalnej dokumentacji fotograficznej. Informacje również w sprawozdaniu z przebiegu obrad Komitetu UNESCO 1-5.09.1980 r. – kopia maszynopisu.

¹¹ K. Pawłowski, *Wpis Starego Miasta na Listę światowego Dziedzictwa UNESCO, Przesłanki, uwarunkowania, argumenty, Zniszczone, ale nie utracone*, Warszawa, 2006, s. 118.

¹² Sprostowania wymaga błędna informacja o dodatkowym załączniku w dokumentacji wpisu warszawskiej Starówki na listę UNESCO w postaci mapy, na której oznaczono punktowo obiekty i zespoły zabytkowe usytuowane na Trakcie Królewskim. W świetle relacji prof. Krzysztofa Pawłowskiego a szczególnie listu prof. do Dyrektora Działu Dziedzictwa Kulturowego UNESCO (29.09.1979), w/w mapa była załącznikiem do listu a nie dokumentacji wpisu – kopia maszynopisu.

Warszawa Stare Miasto wpisane na Listę UNESCO

skala 1 : 2500

Legenda

tereny zieleni ogólnodostępne
 zabudowa

propozycja korekty granic wpisu
 mury obronne

4. | Plan z oznaczeniem granicy miejsca wpisanego na listę UNESCO – z korektą (2007 r.)

4. Kryteria wpisu i ich znaczenie

Historyczne centrum Warszawy zostało uznane za światowe dziedzictwo na podstawie zapisu dwóch kryteriów sformułowanych w 1977 r. i uzupełnionych następnie w 1980 r., których obecną definicję podają wytyczne operacyjne do realizacji konwencji światowego dziedzictwa z 2008 r.

Następnie w 2009 r. została przyjęta przez Komitet Światowego Dziedzictwa deklaracja znaczenia dla historycznego centrum Warszawy.

Zgodnie z jej zapisem kryterium nr II, według którego dobro powinno „ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki albo projektowania krajobrazu, w znaczeniu tym wskazano, że podjęcie kompleksowych działań konserwatorskich w skali całego historycznego miasta było unikatowym doświadczeniem w Europie i przyczyniło się do zweryfikowania konserwatorskich doktryn i praktyk.”

Odnosnie do kryterium nr VI, zgodnie z którym dobro powinno być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami albo żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu, interpretacja kryterium przedstawiona została w następujący sposób: „Historyczne centrum Warszawy jest unikatowym przykładem kompleksowej rekonstrukcji miasta, które zostało umyślnie i całkowicie zniszczone. Bazą materialnej rekonstrukcji była wewnętrzna siła i determinacja narodu, które pozwoliły na odbudowę dziedzictwa na unikalną skalę w dziejach świata.”

Wychodząc naprzeciw zaleceniom Komitetu Światowego Dziedzictwa, według których kryterium VI, odnoszące się do walorów niematerialnych dziedzictwa, występuje tylko w powiązaniu z innymi kryteriami, szersze rozumienie ich znaczenia wykazuje mocne wzajemne powiązania. W przypadku wpisu historycznego centrum Warszawy jako unikatowej rekonstrukcji struktury historycznej miasta z XIII-XIX wieku uznano jednocześnie niematerialny wymiar tej odbudowy – świadectwo woli zachowania pamięci narodowej jako modelowego rozwiązania podkreślającego związek dziedzictwa kultury z człowiekiem współczesnym¹³. Z jednej strony mamy zatem aspekt techniczno-konserwatorski – materialny efekt tej odbudowy, a z drugiej ideowy – okoliczności zniszczenia dobra kultury w warunkach wojny oraz znaczenie tego faktu w skali państwa i jego unikatowość w skali międzynarodowej.

Występowanie obydwu kryteriów ma charakter równoległy dla każdego elementu, zarówno w skali przestrzeni urbanistycznej, jak i detalu architektonicznego. Posługując się przykładem katedry św. Jana – restrykcja gmachu odwołująca się do gotyckiej fazy kościoła na podstawie zachowanych elementów należy do kryterium II, natomiast świadome poszukiwanie formy odbudowy dla wyeksponowania historii, miejsce pochówku książąt mazowieckich, nawiązanie do lokalnych wzorców mazowieckiego gotyku w nowo zaprojektowanym szczycie katedry należy do kryterium VI – pamięci narodu. Podobnie jak wyeksponowany w południowej ścianie katedry fragment gąsienicy Goliatha – pojazdu, który 22 sierpnia 1944 r. posłużył do wyburzenia ocalonych ścian świątyni.

Wartościując znaczenie poszczególnych kryteriów, główną rolę odgrywa kryterium szóste, ponieważ to niematerialne wartości legły u podstaw zaistniałej odbudowy i były jej motorem.

Poniżej przedstawiona została propozycja rozwinienia znaczenia poszczególnych kryteriów, w kolejności wagi: kryterium VI i kryterium II, a następnie opis integralności i autentyczności miejsca.

¹³ K. Pawłowski, *Wpis Starego Miasta...*, s. 126.

5. Pomnik Małego Powstańca przy Murach od ul. Podwale.
Fot. M. Szulińska

Siedemsetletnie dzieje Warszawy zostały gwałtownie i nagle przerwane podczas II wojny światowej, która w Polsce była okresem dramatycznej walki o istnienie narodu, uratowanie dorobku kultury polskiej, jak też jej dziedzictwa architektonicznego. Zamiarem niemieckiego okupanta było utworzenie w Warszawie nowego miasta zdegradowanego do skali miasta powiatowego. Zachowane dokumenty i inne projekty planistyczne, m.in. tzw. plan Pabsta, dowodzą planowanego ograniczenia zabudowy, pozbywając się w pierwszej kolejności najważniejszych dla historii Polski obiektów¹⁴.

Początki metodycznego niszczenia historycznego centrum Warszawy miały miejsce już w pierwszych chwilach wojny, we wrześniu 1939 r. zbombardowano m.in. Zamek Królewski będący symbolem narodowym. Jednak proces kompleksowego wyburzania Warszawy związany był z aktami eksterminacji jej mieszkańców – najpierw pochodzenia żydowskiego – i miał charakter odwetu za podejmowane powstańcze próby ratunku. Po stłumieniu powstania w Getcie, trwającego od kwietnia do czerwca 1943 r., i eksterminacji ludności żydowskiej cały obszar getta został zrównany z ziemią. Najbardziej dotkliwe straty w zabudowie Starego Miasta nastąpiły podczas pacyfikacji Powstania Warszawskiego, od sierpnia do października 1944 r., a także wkrótce potem, w ramach wysadzania i niszczenia ocalałych murów. Należy podkreślić, że działaniom tym towarzyszyła bierna postawa zatrzymanej w sierpniu 1944 r. na linii Wisły ofensywy wojsk radzieckich, która mogła odmienić losy tej tragicznej historii.

W obliczu tak dotkliwych strat zabudowy, oszacowanych na terenie Starego Miasta na 85%, jeszcze w trakcie trwania wojny starano się ochronić i zabezpieczyć ocalone fragmenty oraz przygotować plany przyszłej odbudowy.

Zgodnie z tymi zamierzeniami w pierwszej kolejności podjęto się odbudowy gmachów i obiektów charakterystycznych dla Warszawy, takich jak budowle kościołów, mury miejskie, Zamek Królewski oraz całe pierzeje kamienic. Przy odbudowie kierowano się zasadą przywracania im świetności i znaczenia histo-

¹⁴ Na ten temat obszerniej m.in.: M. Barański, A. Soltan, *Warszawa ostatnie spojrzenie. Niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944*, Warszawa, 2004, 7-12.; K. Pawłowski, op. cit., s. 119-121.

6. Zdjęcie lotnicze wykonane przez Niemców na wiosnę 1944 r.
Kopia: M. Barański, A. Sultan, *Warszawa. Ostatnie spojrzenie ...*, il. 41

7. Zdjęcie lotnicze zrujnowanego historycznego centrum, 1945 r.

8. Plac Zamkowy
w trakcie odbudowy
– ok. 1952 r. Kopia: Teka
Konservatorska
1956 r., il. 121

rycznego, używając do tego oryginalnych fragmentów. W tym kontekście zaniechana do lat 70. odbudowa Zamku Królewskiego miała przeciwdziałać powstaniu proponowanej na owe czasy socjalistycznej formy i funkcji zamku.

W odbudowanej strukturze Starego Miasta jest wiele elementów świadczących o pamięci czasów wojny. Należą do nich liczne miejsca pamięci oznaczone tablicami i pomnik Małego Powstańca, ale też wiele wyrażający detal architektoniczny zachowany ze śladami zniszczeń wojennych.

Odbudowa Starego Miasta i pozostałych zabytkowych zespołów Traktu Królewskiego była wyrazem niespotykanej dotąd postawy całego narodu. Odpowiadając potrzebom społecznym, rekonstrukcja form historycznych była niekwestionowanym faktem. Stała się jednocześnie symbolem dążeń Polaków do zmanifestowania swojej historycznej i kulturowej tożsamości, którą poddano najcięższej próbie wkrótce po uzyskaniu niepodległości po 120 latach rozbioru państwa.

Przechodząc do omówienia kryterium II, należy podkreślić znaczenie faktu związanego z uznaniem Archiwum Biura Odbudowy Stolicy za jeden z 25 najważniejszych w dziejach Polski zbiorów archiwalnych, uhonorowany w 2011 r. wpisem na Listę Pamięci Świata UNESCO.

Historyczne centrum Warszawy jest wybitnym przykładem odbudowy zabytkowego zespołu architektonicznego położonego w centrum miasta, stolicy państwa polskiego. Obszar ten uległ niemal całkowitej i celowej zagładzie w toku działań wojennych. W latach 1945-1954 dokonano kompleksowej rekonstrukcji historycznego fragmentu miasta w jego autentycznej przestrzeni, oryginalnej siatce ulic i placów oraz z użyciem ocalonych fragmentów murów i detalu architektonicznego. Prace te opierały się na znajomości obiektów, dzięki zachowanej z czasów przedwojennych bogatej dokumentacji pomiarowej budynków oraz na podstawie istniejącej ikonografii. Podczas odbudowy zastosowano powszechnie znane, różnorodne metody i środki konserwatorskie, adaptując je również do nowych norm budowlanych wdrażanych na gruncie socjalistycznego ustroju państwa. W 1949 r., po ugruntowaniu się systemu władzy socjalistycznej, prace nad odbudową Starego Miasta, będące częścią projektowanego Traktu Staromiejskiego, stały się flagowym zadaniem planu pięcioletniego. W formalnie przyjętej przez władzę państwową odbudowie Sta-

9. Widok ruin kościoła Jezuitów, katedry oraz okolicznych kamienic stan z 1944 r. (Archiwum Zakładowe MWKZ)

rego Miasta jako osiedla robotniczego o charakterze staromiejskim nie zatarto jednak cech stanowiących o konserwatorskim podejściu do prac¹⁵. Z wielkim pietyzmem wyeksponowano historyczną formę odbudowy, zaznaczając odkryte nawarstwienia oryginalnej substancji, a w sylwecie miasta podkreślając dominanty brył i wież zespołów sakralnych oraz Zamku Królewskiego.

Również w perspektywie minionego półwiecza forma i charakter odbudowy warszawskiej Starówki wzbudza uznanie i podziw dla myśli oraz warsztatu twórców. Dla innych miast – zarówno w Polsce, jak i poza granicami kraju – stała się źródłem inspiracji do rewaloryzacji dziedzictwa, a także impulsem współcześnie realizowanych rekonstrukcji historycznych przestrzeni, utraconych w warunkach wojny bądź klęsk żywiołowych.

5. Opis integralności dziedzictwa

Stare Miasto w Warszawie, jako szczególny przykład rekonstrukcji tkanki miejskiej unicestwionej w wyniku wojny, wyróżnia integralność związana bezpośrednio z aktem odbudowy. Działania te oparto na przyjętych, jednolitych zasadach, adaptując zachowany układ przestrzenny z podziałem parcelacyjnym, a także ocaloną substancję.

Na powojennych zdjęciach w widoku gruzów zauważalne są ocalone fragmenty budynków, kikuty ścian i elementy wystroju architektonicznego, w tym cenne pozostałości najdawniejszych warstw historycznych – przeważnie gotyckich i renesansowych murów, które stały się integralnymi elementami odbudowanej struktury.

¹⁵ Opis dobudowy zawiera zbiór artykułów Teki Konserwatorskiej, 1956 r.

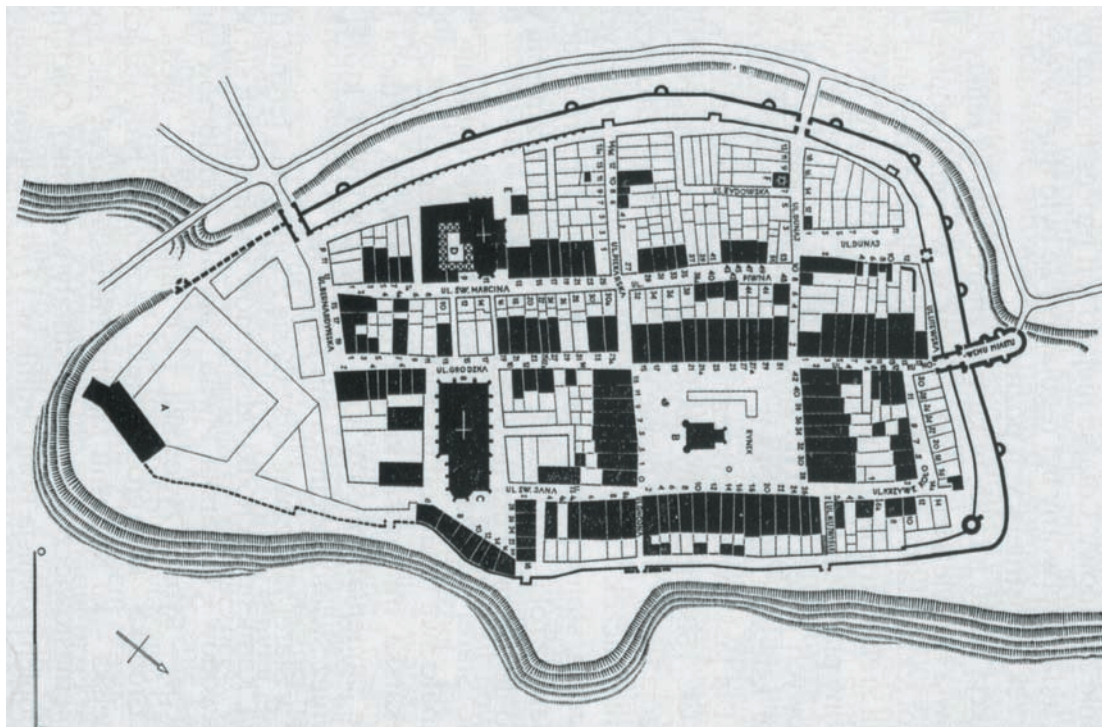
¹⁶ Na temat odbudowy Zamku Królewskiego: P. Majewski, *Jak zbudować „zamek socjalistyczny”? Konteksty odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie w latach 1944-1956*, *Zbudować Warszawę piękną. O nowy krajobraz stolicy (1944 – 1956, Warszawa, 2003, s. 25-93.*

¹⁷ Fragment referatu Bolesława Bieruta *Sześćioletni plan odbudowy Warszawy* wygłoszony 3 lipca 1949 r., Cyt. za: Tomaszewski, *Prehistoria i historia...*, s. 35.

¹⁸ H. Szwankowska, *Badania historyczne i terenowe Starego Miasta*, Kronika Warszawy, 2000 r., 5/115.

10. Panorama, koncepcja rekonstrukcji, inż., arch. Z. Krawczyk IV 1954 r.
 (Archiwum Zakładowe MWKZ)

11. Rekonstrukcja planu Starego Miasta z ok. 1600 r. z oznaczeniem budynków, w których znaleziono wątki średniowieczne
 – opracowany przez S. Żaryna. kopia: S. Żaryn, W służbie zabytków...il. 16

Uznając zasadność poddania zabiegom konserwatorskim zabytku, jakim jest w tym przypadku cała przestrzeń staromiejska z zachowanym układem poziomym, siecią ulic i infrastrukturą, podjęto decyzję o przywróceniu jego trzeciego wymiaru w postaci utraconej zabudowy. Bardzo duże znaczenie dla integralności architektonicznej Starego Miasta miała rekonstrukcja historycznej bryły wraz z wnętrzami Zamku Królewskiego, która po wielu wcześniejszych próbach powstała ostatecznie w latach 1971-1988, tym samym kończąc odbudowę Starego Miasta¹⁶.

Gwarancją kompleksowej realizacji odbudowy historycznego centrum Warszawy było przyjęcie tej idei przez najwyższe władze państwowe. W 1949 r. proces odbudowy Starówki uzyskał niezbędne na owe czasy polityczne decyzje i siły wykonawcze. Odbudowywanej historycznej dzielnicy Starego Miasta nadano status mieszkalnego osiedla, zapewniając jednoznacznie, że zrekonstruowane będą stare zabytkowe budowle z historycznymi elewacjami i nowoczesnym wyposażeniem wnętrza¹⁷.

Realizacja idei wymagała zaangażowania wielu specjalistów, ale też ofiarnej, społecznej pracy zwykłych obywateli, którzy z entuzjazmem i wielkim oddaniem przystąpili do odgruzowywania najbardziej zniszczonego centrum stolicy¹⁸. Odbudowa Starego Miasta prowadzona była początkowo przez Wydział Architektury Zabytkowej – specjalnie powołaną jednostkę przy Biurze Odbudowy Stolicy, kierowaną przez profesora Jana Zachwatowicza i profesora Piotra Biegańskiego, a następnie, od 1947 r. kontynuowana przez Pracownię Urbanistyczną przy Urzędzie Konserwatorskim. W 1949 r. działania te zostały zintegrowane i przejęte przez Zakład Osiedli Robotniczych. Pracami projektowymi kierował początkowo profesor Jan Zachwatowicz, ostatecznie generalnym projektantem został architekt Mieczysław Kuzma¹⁹. Prace naukowo-badawcze i dokumentacyjne prowadzone były początkowo przez różne jednostki, w tym Pracownię Staromiejską, Urząd Konserwatorski, Politechnikę Warszawską czy Państwowe Muzeum Archeologiczne, Archiwum Miejskie, Radę Prymasowską Odbudowy Kościołów Warszawy i Muzeum Historyczne. Pieczę nad nimi sprawowało wielu znanych badaczy, specjalistów historii i historii sztuki. W 1951 r. sprawy naukowo-badawcze przejęła specjalnie powołana Komisja Badań Dawnej Warszawy z pionem badawczym pod kierunkiem architekta Stanisława Żaryna²⁰.

Koncepcja odbudowy struktury staromiejskiej centrum Warszawy powstawała na gruncie ścierania się wielu poglądów. Jednym z dyskutowanych rozwiązań była m.in. rekonstrukcja Starego Miasta jako gotyckiej dzielnicy w obrębie średniowiecznych murów obronnych, które ocalone w gruzach domów zostały prawie całkowicie odsłonięte.

Pierwszą całościową koncepcją architektoniczną, poddaną publicznej debacie już w 1946 r., był szkic autorstwa architekta Wacława Podlewskiego kierującego Pracownią Staromiejską. Na bazie tych dyskusji powstawały kolejne, poprawiane wersje planu²¹, który ostatecznie nawiązywał do wizerunku Starego Miasta z czasów jego świetności, z połowy XVIII wieku, odwołując się m.in. do panoramy Warszawy Canaletta²².

¹⁶ Opis dobudowy zawiera zbiór artykułów Teki Konserwatorskiej, 1956 r.

¹⁷ Na temat odbudowy Zamku Królewskiego: P. Majewski, *Jak zbudować „zamek socjalistyczny”? Konteksty odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie w latach 1944-1956*, Zbudować Warszawę piękną. O nowy krajobraz stolicy (1944 – 1956, Warszawa, 2003, s. 25-93.

¹⁸ Fragment referatu Bolesława Bieruta *Sześćdziesiąt lat planu odbudowy Warszawy* wygłoszony 3 lipca 1949 r., Cyt. za: Tomaszewski, *Prehistoria i historia...*, s. 35.

¹⁹ H. Szwankowska, *Badania historyczne i terenowe Starego Miasta*, Kronika Warszawy, 2000 r., 5/115.

²⁰ Organizacja prac opisana została przez m.in. S. Żaryna, *W służbie zabytków Warszawy*, Warszawa, 2002, s. 11-162; A. Tomaszewski, *Prehistoria i historia...*, s. 31- 48.

²¹ Do zadań komisji należało badanie historii miasta, szczególnie czasów średniowiecza oraz dostarczanie dokumentacji na potrzeby odbudowy. S. Żaryna, op.cit., s. 42-59.

²² Temat licznych artykułów prof. P. Biegańskiego, w których m.in. zamieszczano kolejne wersje planów: pierwszy plan koncepcyjny aut. W. Podlewskiego – *Skarpa Warszawska*, nr 16 z 28.04.1946, s. 4-5; uzupełnione szkice W. Podlewskiego i Z. J. Hydzików – *Stolica* nr 11 z 20.06.1951, s. 6-7.

²³ Pseudonim królewskiego malarza Bernardo Bellotta tworzącego na dworze Stanisława Augusta Poniatowskiego, namalował on cykl 26 widoków Warszawy, przechowywany na Zamku Warszawskim. Widoki te cechuje precyzja oraz dokumentacyjna dokładność umożliwiającą odtworzenie widoku miasta.

Uzasadniając tę decyzję, odwołano się do wielości zachowanej z tego okresu oryginalnej substancji, a także bogatej dokumentacji²³. Przedwojenny stan i wygląd Starego Miasta był zatem punktem wyjścia dla projektantów odbudowy, którzy z niewielkimi korektami powtórzyli przebieg ulic i ogólne parametry architektoniczne zabudowy. Ponieważ zachowana siatka ulic odpowiadała jednocześnie fazie gotyckiego rozplanowania miasta, tym samym utrzymany został średniowieczny układ z pierwszą murowaną zabudową wyznaczającą jego główne kwartały²⁴.

Czynnikiem współtworzącym integralność odbudowanej architektury Starego Miasta jest zastosowanie spójnych elementów wystroju kamienic i małej architektury. Budynki zaopatrywano w standaryzowaną według historycznego stylu stolarkę okienną, metaloplastykę i pokrycia dachów. Wystrój elewacji urozmaiciły sgraffita, które pokrywają fasady i widoczne fragmenty elewacji bocznych w różnorodnym układzie, prezentując formy od abstrakcyjno-geometrycznych po tematykę narracyjną figuralno-historyczną.

Walor integralności historycznego centrum Warszawy stanowił przedmiot dyskusji poprzedzających wpis historycznego centrum Warszawy na Listę Światowego Dziedzictwa. Rozpatrując propozycję objęcia wpisem znaczenie większego obszaru Starego i Nowego Miasta, wskazano m.in. na zbyt duże zróżnicowanie jakości prac, które w części Nowego Miasta i Traktu Królewskiego (poza rekonstrukcją obiektów sakralnych i pałacowych) prowadzone były w formach bardziej swobodnych²⁵.

Integralność odbudowy Starego Miasta jest wartością wykazywaną w badaniach historyczno-konserwatorskich staromiejskiej zabudowy, wskazującą na główne cele, jakie przyświecały twórcom odbudowy:

[Stare Miasto] Odbudowane w dobie państwa socjalistycznego ma formę konserwatorskiego kompromisu: robotnicze osiedle mieszkaniowe z normatywnymi, małymi mieszkaniami i osiedlowym zapleczem socjalnym. Jednocześnie pozostawało staromiejskim centrum o charakterze historycznym z wynikającymi z tej roli funkcjami kulturalnego i turystycznego ośrodka o randze światowej²⁶.

6. Opis autentyzmu dziedzictwa

Przedmiotem wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jest forma przywróconego dziedzictwa historycznego centrum Warszawy. Konieczność odbudowy uwarunkowana była czynnikami związanymi z okolicznościami jego utraty w warunkach wojny oraz znaczeniem w wymiarze społecznym. Rekonstrukcja przestrzeni miejskiej stała w opozycji do przyjętych powszechnie teorii konserwatorskich uznających tylko „autentyzm materialnej substancji”, dlatego również wpis warszawskiej Starówki na Listę Światowego Dziedzictwa dokonany ćwierć wieku później był początkowo traktowany jako wyjątek – honorując w tym właśnie przypadku „programowe” odstępstwo od obowiązujących zasad. W przytoczonym znaczeniu autentyzm odnosi się zatem do zachowanych oryginalnych elementów, takich jak: układ urbanistyczny, dolna partia murów czy fragmenty detalu architektonicznego i wystroju, ale nie one stanowią o wartości miejsca wpisanego na Listę UNESCO.

Problem autentyzmu w odbudowanym dziedzictwie Warszawy ujęty został w omawianym w następnym rozdziale planie zarządzania, gdzie uznano, że architektura i sztuka od lat 40. do 60. XX wieku, kiedy

²³ Dokumentacja pomiarowa w zbiorach Biblioteki Politechniki Warszawskiej (dokumentacja opisana przez ODZ Zespół Badań Regionalnych Mazowsza). Na temat działalności Pracowni: S. Żaryn, op.cit., s. 19-23.

²⁴ S. Żaryn, op.cit., s. 66.

²⁵ Opinia prof. K. Pawłowskiego wynikająca z prac nad przygotowywaniem wniosku do wpisu warszawskiej Starówki.

²⁶ M. Lewicka, *Identyfikacja autentyzmu staromiejskiej zabudowy Warszawy*, Opracowanie graficzno-tekstowe, Warszawa 2004-2005, s. 1.

12. | Widok dachów, stan z 1942 r. (Archiwum Zakładowe MWKZ)

13. | Porównanie ze stanem obecnym. Fot. M. Szulińska.

trwała odbudowa Starego Miasta, należy do okresu historycznego zamkniętego, podlegającego obiektywnej ocenie i ochronie²⁷. Zatem odbudowa, uznana z punktu widzenia czasów współczesnych jako zabytek minionej epoki, posiada z takiej perspektywy „autentyzm materialnej substancji”.

Trzeba zatem przypomnieć, odnosząc się do opinii twórcy wpisu prof. Krzysztofa Pawłowskiego, że w tym przypadku pojęcie autentyzmu należy relatywizować, odnosząc do epoki odbudowy. Zaznacza również, że jednak świeżo odsłonięty gotycki most na pl. Zamkowym dowodzi, że stan sprzed zniszczenia został wzbogacony o nieznane wcześniej autentyczne elementy²⁸.

W takim znaczeniu Maria Lewicka-Cempa wskazuje na równoległe współistnienie na Starym Mieście dwóch „autentyków”: tego w postaci formy odbudowanej po 1944 r. i zachowanego autentyku stanowiącego dawne dziedzictwo kulturowe Warszawy²⁹.

W świetle obowiązującej od 1994 r. rozszerzonej definicji autentyzmu termin ten obejmuje łącznie autentyzm formy, funkcji i tradycji w odniesieniu do wartości kulturowych i społecznych każdego państwa. Autentyzm warszawskiej odbudowy, posiadając wszystkie wymienione wartości, został potwierdzony. W tym znaczeniu wyjątek stał się prekursorem, który od początku był odniesieniem i wzorem do podejmowanych działań odbudowy historycznych centrów miast zarówno w kraju, jak i za granicą, gdzie istniało równie silne podłoże społeczne do podjęcia tych działań.

W przypadku odbudowy Starego Miasta w Warszawie to właśnie programowe i twórcze zespolenie ocalonych elementów dawnego dziedzictwa i części odtworzonych w szeroko pojmowanych działaniach konserwatorskich³⁰ stało się materialnym elementem, nośnikiem autentyzmu formy (najstarszej części miasta) funkcji (serca stolicy) i tradycji (miejsca ważnych wydarzeń historycznych, społecznych i duchowych).

Architektura Starego Miasta odbudowywana była na podstawie wiedzy i dobrej znajomości ikonograficznej obiektów, ale też w warunkach wprowadzenia nowych wymogów budowlanych. Odpowiadając najpilniejszej potrzebie zapewnienia mieszkań, zespoły kamienic staromiejskich przystosowywano do określonych standardów osiedla mieszkaniowego, a także ośrodka kulturalno-turystycznego z programem usług odpowiednim do współistnienia obydwu funkcji. Należy przy tym zaznaczyć, że możliwość kształtowania na nowo funkcji czy projektowania odbudowy na taką skalę wprowadziła komunalizacja mienia.

Pogodzenie tych elementów i warunków konserwatorskich wniosło w efekcie różnorodność form odbudowy czerpiącej z zachowanego oryginału, jak też dopasowanych do nich stylistycznie elementów współczesnych odbudowie.

Dostosowanie zabytkowych budynków do obowiązujących norm budowlanych odbywało się w sposób, który pozwolił na zachowanie dawnego charakteru i szaty zewnętrznej bloków zabudowy, z integrowaniem wewnątrz kamienic, łącząc je we wspólne jednostki mieszkalne, czy na skracanie głębokości zabudowy, a także eliminację zabudowań powstałych w XIX wieku i na początku XX wieku. Zabiegi te pozwoliły na utworzenie obszernych, wspólnych podwórz zagospodarowanych projektowaną zielenią i zapewnienie warunków większego nasłonecznienia oraz przewietrzania mieszkań.

Odbudowa zespołu murów miejskich nastąpiła przy eliminacji całego kwartału kamienic wzdłuż ulicy Podwale, w tym również części pierzei przy placu Zamkowym od nr 1 do 7. Na bazie odkrytych fragmentów

²⁷ Plan zarządzania i monitorowania Starego Miasta wraz z otuliną, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa 2011, s. 44.

²⁸ K. Pawłowski, *Jak doszło dopisania...*, s. 15.

²⁹ M. Lewicka-Cempa, *Identyfikacja autentyzmu...*, s. 1.

³⁰ Plan zarządzania za ww. opracowaniem w ocenie autentyczności powołuje się na szczególne znaczenie elementów odbudowy jako nośnika integralności rekonstrukcji Starego Miasta, wyróżniając trzy elementy: oryginalne, zachowane sprzed zniszczeń 1944 r., zrekonstruowane zgodnie z przedwojenną dokumentacją i odbudowane na podstawie ww. opracowania.

14. Baszta Nowomiejska
i Barbakan, stan obecny
Fot. M. Szulińska.

murów, m.in. Baszty Rycerskiej i części barbakanu, powstała (jeszcze w latach międzywojennych) makieta rekonstrukcji zespołu³¹. Zakładane wówczas plany sanacji zespołu murów miejskich zostały zrealizowane w okresie odbudowy, na odcinku ulic Podwale i Mostowej, oprócz zaniechanej rekonstrukcji Wieży Marszałkowskiej. Pozostałe części murów, wzdłuż ul. Brzozowej, występują w zabudowie kamienic zachodniej pierzei ulicy. Symbolicznym śladem przebiegu murów przez plac Zamkowy jest pas ceglany wyróżniony w brukowanej nawierzchni.

Zabudowa kamienic Starego Miasta w zewnętrznym wystroju prezentuje mozaikę elementów historycznych, pochodzących z różnych okresów detali architektonicznych, które odnalezione i zabezpieczone w akcji odgruzowywania podczas odbudowy, spojone zostały w integralną całość. W elementach oryginalnych, głównie kamieniarskich, często pozostawiono ślady minionych walk w postaci charakterystycznych ubytków spowodowanych amunicją użytą w trakcie walk. Obecnie stanowią one szczególne świadectwo i zarazem bardzo emocjonalny ślad historii, który z pewnością zasługuje na zachowanie w takiej postaci.

Przykłady zachowania w dużym stopniu oryginalnej substancji murów występują w wielu obiektach zabudowy przyrynkowej, jak np. kamienica Pod Murzynkiem zlokalizowana pod adresem Rynek 36. Uszkodzony w czasie bombardowań dom był niemal natychmiast zabezpieczony, a zaraz po wojnie rozpoczęto jego odbudowę (według projektu Stanisława Żaryna), którą ukończono w 1949 r., jeszcze zanim na Starówce zaczął działać Zakład Osiedli Robotniczych.

Wiele z oryginalnej substancji zabytkowej gotyckich ceglanych murów i renesansowego wystroju elewacji zachowało się w przypadku kamienicy Pod św. Anną pod adresem Rynek 31, która po wojnie zachowała niemal w całości ściany szczytowe oraz sklepienia parteru. Odbudowa, przeprowadzona w latach 1948-1953 według projektu Jana Grudzińskiego, uwidoczniła ocalone elementy, wprowadzając nowo projektowaną elewację tylną i wewnątrz nawiązujące na parterze do stanu sprzed 1944 r. Kamienica – zarówno przed wojną, jak i dziś – jest siedzibą Towarzystwa Przyjaciół Historii.

³¹ Na temat murów miejskich: T. Przypkowski, J. Zachwatowicz, *Mury obronne Warszawy*, Warszawa 1938, s. 5-22; Z. Tomaszewski, *Inwentaryzacja murów obronnych Starej Warszawy*, Teka Konserwatorska, 1956 r., z. 4, s. 41-46; F. Ptaszyński, *Mury miejskie w latach 1980-1990*, Kronika Warszawy, 2000 r., z. 5/115.

Kamienica fukierowska, zlokalizowana pod adresem Rynek 27, w czasie Powstania Warszawskiego wypalona i częściowo wyburzona, zachowała mury z gotyckimi piwnicami i częścią wystroju. Odbudowa według projektu Wacława Podlewskiego zrealizowana w latach 1948-1953 z przeznaczeniem na siedzibę Stowarzyszenia Historyków Sztuki, prezentuje wierną rekonstrukcję obiektu wraz z jedynym przykładem krużganków na dziedzińcu wewnętrznym.

Ciekawym przykładem sięgania do odnalezionych wcześniejszych form obiektu jest odbudowa kamienicy przy ul. Brzozowej 1/5, gdzie wyeksponowane zostały odkryte gotyckie partie murów. Podobny zabieg widoczny jest w wielu parterach kamienic, gdzie odsłonięte zostały ceglane fragmenty murów i wysokie ostrołukowe wnęki po zamurowanych otworach drzwi lub okien – pozostałości pierwszych gotyckich domów murowanych³².

Prowadzona kompleksowo odbudowa skomunalizowanych domów umożliwiała wprowadzenie konkretnej funkcji usługowej, nawiązując często do historii miejsca. W przypadku szczególnie cennej zabudowy przyrynkowej działanie to miało też na względzie ochronę tych obiektów poprzez przeznaczenie ich na cele kulturalne, jak np. pierzeja kamienic po stronie Deckerta, gdzie powiększono siedzibę Muzeum Historycznego.

Ogólnie przyjętą zasadą rozplanowania funkcjonalnego kamienic było lokowanie w parterach (a niekiedy też na pierwszych kondygnacjach kamienic) funkcji użyteczności publicznych, punktów usługowych, siedzib instytucji i stowarzyszeń. Większość lokali stanowiły mieszkania w wyższym, niż przewidywała norma, standardzie, m.in. pomieszczenia zachowywały swoje pierwotne wysokości.

Kamienice staromiejskie – nawet te odbudowane w całości – zachowywały zasadniczo swój dawny charakter przez odtwarzanie oryginalnych podziałów architektonicznych, wysokości pięter, jak też wystroju fasad uzupełnianych współczesnymi elementami sgraffita. Elewacje tylne nie posiadały wystroju. Fasady domów, dzięki współpracy artystów plastyków, zyskały bardzo ciekawą nową oprawę łączącą zabiegi restauracji i rekonstrukcji z pewnego rodzaju kreacją artystyczną. Odnosząc się do stanu sprzed 1939 r., wiele elewacji prezentowało wygląd nadany im w 1928 r. Wobec niezachowania się ich wcześniejszego stanu odbudowanym kamienicom zaprojektowano często nowy wystrój. Treści dekoracji w technice sgraffita w różnorodny sposób odnoszą się do historii obiektu, prezentując np. emblematy nawiązujące do dawnych budynków, ale też zawierają wiele akcentów odwołujących się do etosu pracy.

Interesującym przykładem twórczego podejścia do historii miejsca jest kamienica Pod Cyrulikiem przy Rynek 3, odbudowana w latach 1950-1952, według projektów Mieczysława Kuzmy i Józefa Chodaczka. Kamienica ta od 1655 r. należała do królewskiego cyrulika Jerzego Juchta, zwanego także Juchem, i ta postać pośród wielu innych właścicieli stała się inspiracją dla zaproponowanego wystroju elewacji oraz stosownej do tego tematu funkcji usługowej na dolnej kondygnacji budynku. Do fachu cyrulika nawiązano przez dekoracje malarskie i sgraffita autorstwa Bohdana Urbanowicza oraz Lecha Grześkiewicza, przedstawiające cyrulików warszawskich i emblematy fryzjerskie. Pod oknem na wysokości pierwszego piętra zamieszczono wierszyk napisany przez Antoniego Słonimskiego [*Tutaj była rezura Cyrulika Juchta, który krew z żył puszczał...*], a lokal użytkowy na parterze zajmował zakład fryzjerski, który niestety zakończył działalność w czasach najnowszych.

W kategorii kreacji konserwatorskiej należy rozpatrywać odbudowę katedry pw. św. Jana, zrealizowaną według projektu profesora Jana Zachwatowicza w latach 1947-1956. Katedrze przywrócono gotycką, XV-wieczną formę kościoła halowego ze sklepieniami gwieździstymi. Propozycja ta odbiegała znacznie

³² Więcej na ten temat m.in.: T. Mischał, S. Żaryn, *Najstarsza kamienica warszawska*, Teka Konserwatorska, 1956 r., z. 4, s. 19-40.

15. | Wnętrze katedry
św. Jana, stan obecny.
Fot. M. Szulińska.

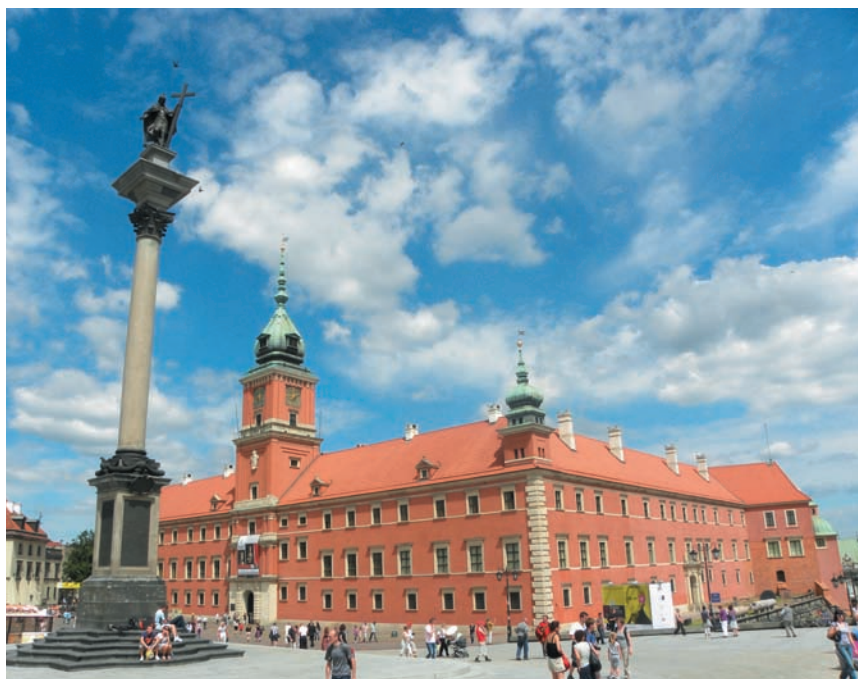

od przedwojennej wersji katedry, która po gruntownej przebudowie z obniżeniem wnętrza w połowie XIX wieku (według projektu Adama Idzikowskiego) otrzymała wystrój w stylu neogotyku angielskiego. Sięgnięcie podczas odbudowy do pierwotnych form kościoła wymusiło zmiany jego wyglądu zewnętrznego – otrzymał on proste formy z mazowieckim szczytem z ceglanyimi sterczynami.

Odbudowa pozostałych kościołów na terenie Starego Miasta – kościoła klasztorowego Ojców Jezuitów pw. Matki Bożej Łaskawej oraz kościoła pw. św. Marcina przy ul. Piwnej – przywróciła im formy architektoniczne w stylu architektury barokowej, jednak zrezygnowano z rekonstrukcji wnętrza. Kościół pobernardyński pw. św. Anny, jak też przyległe do niego skrzydło zakonne, szczęśliwie przetrwały okres wojny i zachowały się w relatywnie dobrym stanie, wymagały jedynie prac konserwatorskich³³.

Oddzielnie należy traktować historię rekonstrukcji Zamku Królewskiego, który zamykając okres powojennej odbudowy Starego Miasta, stanowi jednocześnie symbol determinacji polskiego środowiska kon-

³³ Zagrożeniem dla dalszego zachowania tej świątyni stała się dość inwazyjna budowa tunelu trasy W-Z, która w konsekwencji doprowadziła do powstawania osuwisk skarpy. Problem ten został rozwiązany przez zastosowanie specjalnie opracowanej metody stabilizacji gruntu, wynalezionej przez prof. A. R. Cebertowicza.

16. Zamek Królewski,
stan obecny.
Fot. M. Szulińska.

serwatorskiego, by ratować pomniki polskiej kultury i przywracać je społeczeństwu – szczególnie prof. Stanisław Lorentz czy prof. Aleksander Gieysztor. Wszystko to dzięki niezwyklej postawie konserwatorów i muzealników – w obliczu celowego niszczenia zamku podczas wojny wynosili oni potajemnie elementy jego wyposażenia i wystroju, który stał się źródłem dla powojennej rekonstrukcji.

Pierwsze koncepcje odbudowy zamku wywołały kontrowersje, zarówno w stosunku do proponowanej formy odbudowy, jak i jego przyszłej funkcji jako siedziby władz. Znane z rysunków projekty autorstwa Józefa Sigalina, zakładające odbudowę zamku w uproszczonych formach historycznych bez wnętrz czy socrealistyczna wersja autorstwa Romualda Dziewulskiego, a także koncepcja wierniejszej rekonstrukcji powstała pod przewodnictwem profesora Jana Zachwatowicza, nie doczekały się realizacji.

Wobec braku działań związanych z odbudową głównego gmachu Zamku Królewskiego w 1954 r. odbył się konkurs na zagospodarowanie placu Zamkowego. Ponieważ nie przyznano pierwszego miejsca, zrealizowany został tymczasowy projekt porządkujący teren, który udostępniono publicznie w 1964 r.

Jednocześnie prowadzone były z powodzeniem prace restauratorskie w zachowanych częściach zamku, m.in. Bibliotece Królewskiej, Łoży Masońskiej i w obrębie gotyckich piwnic. Odbudowano również Bacciarellówkę, a przy okazji budowy trasy W-Z odtworzono Bramę Grodzką z wykorzystaniem oryginalnych bloków kamiennych przechowywanych przez okres okupacji w Muzeum Narodowym.

Decyzja o odbudowie zamku z przeznaczeniem na cele muzealne zapadła w Sejmie 20 stycznia 1971 r. Powołany specjalnie Obywatelski Komitet Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie organizował na odbudowę zbiórkę funduszy społecznych. Projekt odbudowy opracowany przez architekta Jana Bogusławskiego zakładał odtworzenie wyglądu zamku sprzed 1939 r. z przywróceniem elementów, w tym narożnych wieżyczek zlikwidowanych podczas wcześniejszych przebudów obiektu. Stan surowy został osiągnięty w 1974 r., a prace nad wnętrzem realizowano do 1988 r.³⁴

³⁴ Szersze omówienie historii odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie przekracza ramy niniejszego tekstu, na ten temat m.in. A. Rottermund, *Zamek Królewski w Warszawie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2002.

7. System ochrony i zarządzania

Obszar Starego Miasta podlega ochronie prawnej na podstawie ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r. Jako część zespołu przestrzennego należy do pomnika historii pod nazwą „Warszawa – historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem” uznanego Zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8 września 1994 r.

Ponieważ nie przewidziano odrębnych przepisów wykonawczych dla ochrony struktury pomnika historii, jak też dla miejsca na Liście UNESCO, faktyczna ochrona prawna obiektu wynika z wojewódzkiego rejestru zabytków. Pierwsze wpisy Starego Miasta do rejestru zabytków zostały przeprowadzone w okresie międzywojennym, a w 1965 r. przepisane w ramach obowiązujących standardów powołanego rejestru dla trzech kategorii zabytków: nieruchomości, ruchomych i archeologii. Wszystkie decyzje charakteryzuje bardzo krótki i lakoniczny zapis sentencji i uzasadnienia, nieodnoszący się do odbudowy, a także wspólna data ich wydania – lipiec 1965 r.

Do księgi rejestru zabytków nieruchomości wpisano zarówno cały obszar – Stare Miasto w obrębie murów jako założenie urbanistyczne (nr rejestru 546), jak i dwadzieścia cztery zespoły urbanistyczne poszczególnych ulic i placów³⁵, pięć zespołów budowlanych oraz dwieście dwadzieścia pojedynczych obiektów. Jako zabytek archeologii zostały wpisane warstwy kulturowe i stanowiska archeologiczne oraz – do księgi rejestru zabytków ruchomych – liczne dzieła sztuki plastycznej należące do wystroju wnętrz i małej architektury. Ponadto część obiektów ruchomych występuje w inwentarzach archiwalnych i muzealnych chronionych na podstawie odrębnych przepisów prawa na mocy ustawy z 21 listopada 1996 r. o muzeach.

W kategorii lokalnego prawa przestrzennego obszar ten nie posiada obowiązującego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, a jedynie ogólne wytyczne zawarte w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy, przyjętym 10 lipca 2006 r. W dokumencie tym określono wstępnie warunki „respektowania zasad odbudowy”, przyjmując jako jedną z zasad bezwzględne zachowanie i konserwację relikwów historycznych oraz zabytkowej substancji odbudowy.

Realizacja ochrony prawnej nad Starym Miastem wchodzi w zakres działań administracji rządowej i samorządowej. Mazowiecki konserwator zabytków odpowiada za prowadzenie rejestru zabytków, w tym wyjaśnienie nieścisłości w rozumieniu zapisów decyzji i zakresu ochrony. Do działalności stołecznego konserwatora zabytków należy sprawowanie wszystkich zadań ochrony prawnej obiektu wraz z uzgadnianiem i wydawaniem w trybie administracyjnym pozwoleń konserwatorskich na wykonywanie wszelkich prac przy obiektach.

Stołeczny konserwator zabytków, występując w imieniu samorządu, realizuje zadania z zakresu opieki i promocji nad miejscem, inicjując i współorganizując konferencje naukowe, m.in. na okazję 25. i 30. rocznicy wpisu Starego Miasta na Listę Światowego Dziedzictwa, oraz wiele innych wydarzeń promujących warszawską Starówkę i rozwijających współpracę międzynarodową.

Opieka nad miejscem światowego dziedzictwa polega m.in. na opracowywaniu dokumentów niezbędnych do zarządzania tą wyjątkową przestrzenią. W ramach tych działań opracowany został m.in. plan zarządzania i monitorowania Starego Miasta wraz z otuliną, będący obecnie na etapie uzgodnień. Dokument ten zawiera m.in. propozycję utworzenia strefy buforowej do ochrony relacji przestrzennych miejsca z historycznymi zespołami i panoramami, która obejmuje obszar miasta w granicach XVI-wiecznych Wałów

³⁵ Ciekawym przypadkiem wpisu jest układ urbanistyczny ul. Żydowskiej, która została zniwelowana do końca XVIII w., i co ważne nie została przywrócona przy okazji odbudowy – z pewnością świadczy to o początkowym zamiśle odbudowy Starówki w jej gotyckiej formie.

Zygmuntowskich wraz z zespołami rezydencji wzdłuż Traktu Królewskiego i obszar dawnych prywatnych miast na prawym brzegu Wisły. Według intencji autorów dokumentu strefa buforowa w podziale na wyodrębnione historyczne jednostki powinna zostać objęta dokumentami planistycznymi (zgodnie z wytycznymi Centrum Światowego Dziedzictwa) i spełniać funkcję ekspozycji i obsługi dla miejsca.

Główne działania planu skupiają się wokół dwunastu celów, które rozpisane zostały na zadania z określoną formą realizacji, terminem, sposobem finansowania i przewidywanymi partnerami. Program ten, zakładając bardzo szeroką działalność na każdym polu przewidywanych dwunastu aktywności, zarówno na terenie światowego dziedzictwa, jak i obszernej części należącej do strefy buforowej, ma bardzo duży potencjał. Wymaga przyjęcia i wdrożenia do realizacji przez wszystkich partnerów, którzy występują w dość zróżnicowanej strukturze własnościowej – obok komunalnej i skarbu państwa jest to również (w mniejszej części) własność prywatna.

Równie ważnym zadaniem jest dążenie do utworzenia na szczeblu państwowym specjalnych mechanizmów i rozwiązań prawnych umożliwiających wspólne realizacje programów i partycypację w środkach. Pomoc w realizacji prac konserwatorskich udzielana jest w ogólnym systemie dofinansowania do prac konserwatorskich przy obiekcie wpisanym do rejestru zabytków, co w większym zakresie jest mało efektywne.

Na obszarze Starego Miasta przy poszczególnych obiektach prowadzone są prace budowlano-konserwatorskie w różnym zakresie, finansowane z wielu źródeł. Utworzenie specjalnego funduszu na potrzeby obiektu UNESCO z pewnością poprawiłoby sytuację wielu wspólnot mieszkaniowych.

Największe prace remontowo-konserwatorskie, przeprowadzone w ostatnim dziesięcioleciu, objęły zespół Zamku Królewskiego z rewaloryzacją otoczenia, mury miejskie, siedziby muzeów oraz obiekty sakralne. Działania te, poprawiając stan techniczny obiektów, istotnie wpływają na ich estetykę i funkcjonalność, szczególnie w ruchu turystycznym. Pracom tym towarzyszą również pewne zabiegi restauratorskie, w tym m.in. uzupełnienie wystroju elewacji kościoła pw. św. Marcina poprzez dodanie rzeźb w niszach fasady czy wstawienie współczesnych drzwi projektu artysty Igora Mitoraja w kościele pw. Narodzenia NMP Łaskawej.

Znaczącą zmianę jakościową w estetyce oraz komunikacji na Starym Mieście wprowadziły ustalenia związane z eliminacją ruchu kołowego, nadmiaru reklam czy zalecenia odnoszące się do wyglądu miejsca (jak dopasowanie form ogródków kawiarnianych czy jednolity kolor parasoli). Program turystyczny wzbogacany jest czasowymi i stałymi atrakcjami, założono punkt informacji turystycznej oraz oznakowania, np. postumenty z reliefem – miniaturą Starego Miasta – z krótkim opisem, ustawione na granicy obszaru.

Mniej kompleksowy charakter mają prace prowadzone przy kamienicach zarządzanych przez wspólnoty mieszkaniowe. Ich eksploatacja i stan zachowania wymagają podjęcia planowych długofalowo działań, które przekraczając znacznie budżet wspólnot mieszkaniowych, nie są przez to realizowane.

Na tle obecnej społeczności Starówki zarysowuje się też problem obecności stałych mieszkańców, którzy podtrzymują coraz rzadziej występujący w historycznych przestrzeniach charakter żyjącego miasta. W kamienicach, w których coraz większy procent lokali zajmowany jest przez biura czy krótkotrwały wynajem w systemie hotelowym, zanikają międzysąsiedzkie więzi. Koncentracja aktywności turystycznej wypiera usługi związane z obecnością mieszkańców, które zastępowane są głównie przez gastronomię. Powołanie specjalnej jednostki organizacyjnej zarządzającej miejscem światowego dziedzictwa pozwoliłoby przeciwdziałać różnym niepokojącym aspektom funkcjonowania i użytkowania tej części miasta, m.in. w istotny sposób wpływając na sposób zagospodarowania przestrzeni publicznych i płaszczyzny usługowej, która nadal jest domeną zarządcy komunalnego.

17. Katedra Św. Jana
i kościół Jezuitów
po pracach
konserwatorskich,
stan obecny.
Fot. M. Szulińska.

W ramach działalności zarządu miejskiego przeprowadzane są obecnie projekty, które wyprzedzają na wielu polach aktywności opisane w dokumentacji planu zarządzania. Wśród nich jest projekt renowacji i adaptacji na cele kulturalne piwnic Starego Miasta Warszawy, realizowany w latach 2006-2011, przy udziale funduszy Norweskiego Mechanizmu Finansowego. Projekt obejmuje prace adaptacyjne historycznych piwnic obiektów miejskich, w których mieszczą się instytucje kulturalne przy ulicach: Bolesć 2, Rynek Starego Miasta 2, Brzozowa 11/13 oraz Jezuicka 4. Inwestycja ta pozwoli powiększyć przestrzeń ekspozycji muzealnych oraz wprowadzić nowe pomieszczenia do działalności artystycznej czy aktywności społecznej, wnosząc wiele ciekawych odkryć naukowych poczynionych przy okazji prac konserwatorskich. Powstanie tam m.in. Centrum Interpretacji Zabytku ze stałą wystawą o historii odbudowy Starego Miasta, punkt informacji turystycznej oraz szlak Kulturalnych Piwnic Starego Miasta, które mają przybliżyć zwiedzającym historię powstawania, zniszczenia i odbudowy Starówki.

W dalszej perspektywie planowany jest remont i konserwacja historycznych nawierzchni na Starym Mieście oraz nowa organizacja ruchu turystycznego. Przedstawiona w 2011 r. koncepcja poddawana jest obecnie ocenom, których celem jest zachowanie walorów nawierzchni staromiejskiej w przyszłym projekcie realizacyjnym.

Duże znaczenie dla zachowania walorów miejsca światowego dziedzictwa ma odpowiednie utrzymanie jego otoczenia, które objęte zostało obszarem strefy buforowej. Ochrona charakterystycznych dla Starego Miasta wnętrz urbanistycznych i ikonicznych pejzaży wymaga szczególnej troski, podobnie jak relacje widokowe i przestrzenne łączące Starówkę z innymi zabytkowymi zespołami. Przy tym należy stwierdzić, że zaistniałe już realizacje inwestycyjne powstały bez uwzględnienia oddziaływania na chroniony krajobraz. Takim elementem są wysokościowce rysujące się w tle ikonicznego widoku Starego Miasta od strony Pragi oraz na zamknięciach osi historycznych ulic czy przeskalowana bryła Stadionu Narodowego po drugiej stronie Wisły.

Pewne zastrzeżenia wzbudza lokalizacja u podnóża skarpy Nowego Miasta (w miejscu powojennego układu zieleni z fontanną) parku multimedialnego Fontanny na Podzamczu. Przestrzeń ta, stanowiąc otulinę części staromiejskiej z uwzględnieniem osi widokowych w rozmieszczeniu i dobrze gatunkowym roślin, została przekształcona w plac z twardą, kamienną nawierzchnią i rozległymi basenami z instalacją fontann funkcjonujących czasowo. Przyciąga ona jednorazowo tysiące oglądających, nie przewidziano jednak skutków tak intensywnej eksploatacji terenu, która zakłóca dotychczasową równowagę powierzchni biologicznie czynnej podnóża skarpy staromiejskiej.

Sprawą dyskusyjną jest proponowana zabudowa narożnika ulicy Senatorskiej z Podwalem, która może niekorzystnie zmienić obecne relacje przestrzenne placu Zamkowego z placem Teatralnym i ulicą Miodową. Pomysł na odbudowę istniejącej tam przed wojną kamienicy stoi w sprzeczności z powojenną koncepcją rozluźniania zabudowy w celu otwarcia relacji widokowych Starego Miasta z otoczeniem. Plac ten niestety nie doczekał się odpowiedniego zagospodarowania (zorganizowano czasowy parking obrosły przypadkową zielenią), które podkreśliłoby walor wyeksponowanego z placu Zamkowego widoku elewacji Pałacu Małachowskich (ul. Senatorska 11) i Pałacu Branickich (ul. Miodowa 6). Zaproponowana zabudowa o wysokości znacznie przekraczającej sąsiednie, dwupiętrowe kamienice przy Podwalu stanie się nową dominantą w tej ważnej perspektywie widokowej.

Warszawskie Stare Miasto ma własną specyfikę i niepowtarzalny charakter, które wymagają podjęcia działań, poczynwszy od wdrożenia założeń planu zarządzania z koniecznym uchwaleniem odpowiednich zapisów w miejscowym prawie przestrzennym, skończywszy na wspomnianych uregulowaniach prawnych na szczeblu krajowym. Jako miejsce wielu aktywności i inicjatyw kulturalnych przyciąga rzesze turystów i wybierających to miejsce na spacer mieszkańców Warszawy, ale oprócz tej reprezentacyjnej strony jest jednocześnie osiedlem mieszkaniowym.

Przedstawiona problematyka zachowania historycznego centrum Warszawy jako miejsca światowego dziedzictwa w przynależnym mu standardzie stanowi długotrwały i długofalowy proces wprowadzania zmian, zarówno w zakresie finansowania różnorodnych działań, jak i prawidłowego określania potrzeb wszystkich grup użytkowników tego miejsca.

8. Określenie atrybutów i wskaźników

Atrybuty, które mają udział w tworzeniu wyjątkowej wartości dziedzictwa (OUV) i są jej nośnikami, w przypadku historycznego centrum Warszawy odnoszą się do tych cech dziedzictwa, które związane są z unikatową na skalę światową, powojenną odbudową historycznej przestrzeni miejskiej. Rekonstrukcja trzeciego wymiaru zabytku w postaci jego zabudowy oparta została na zachowanej, oryginalnej struktu-

rze urbanistycznej miasta z wykorzystaniem ocalonej substancji murów i charakterystycznego wystroju architektonicznego.

Wydarzenie to – precedens na skalę międzynarodową, jeżeli chodzi o odbudowę zabytku w skali miasta – miało niezwykle ważne znaczenie narodowe i społeczne. Jako symbol odrodzenia kraju z kataklizmu zniszczeń wojennych było też manifestacją trwania ciągłości historycznej państwa, które okupant zamierzał unicestwić. Odbudowie Starego Miasta jako centrum stolicy towarzyszyło pełne przekonanie o niepowtarzalności dzieła będącego wyrazem ratowania polskiej kultury i tożsamości narodowej. Dzięki niezłomnej woli i determinacji środowisk konserwatorskich odbudowie prowadzonej w charakterze osiedla mieszkaniowego, a zarazem zabytkowej atrakcji turystyczno-kulturalnej, nadano bogate, historyczne znaczenie i ikonograficzny obraz przeszłości.

Powstałe dzieło odbudowy ma zatem dwa rodzaje atrybutów, które występują w postaci oryginalnej, historycznej substancji oraz w postaci materii odbudowanej, przyjmującej oblicze od wiernej rekonstrukcji po twórczy akt kreacji artystycznej³⁶.

W tabelarycznym zestawieniu atrybutów zaproponowano usystematyzowany wykaz, wychodząc od ogólnego uszeregowania atrybutów w pięć zespołów wyodrębnionych elementów z jego krótkim opisem, oraz podział na atrybuty historyczne i odbudowy.

Zachowanie tych wartości zależy jest od szczegółowego rozpoznania miejsca i wskazywanego otoczenia strefy buforowej, potrzeb związanych z użytkowaniem tych miejsc i ich eksploatacji przez różne grupy użytkowników. Analiza zjawisk wewnętrznych i zewnętrznych oddziałujących na obiekt i jego poszczególne elementy wymaga wielu interdyscyplinarnych działań. W kolejnych zestawieniach przedstawione zostały propozycje wskaźników w odniesieniu do wykazanych pięciu zespołów atrybutów obiektu oraz innych czynników mających wpływ na obiekt i jego otoczenie.

8.1. Atrybuty miejsca

Tabela 1. Atrybuty miejsca

Nazwa zespołu atrybutów	Elementy atrybutu	Opis atrybutu	Podział atrybutu na: 1) „historyczne” i 2) „odbudowy”
1. Układ przestrzenny	1.1. układ urbanistyczny	obszar Starego Miasta z Zamkiem Królewskim i częścią przedmieść Krakowskiego i Zakroczymskiego oraz terenem skarpy wiślanej	1) autentyczna struktura przestrzenna miasta kształtująca się od średniowiecza z siatką ulic i placów
			2) sanacja struktury przestrzennej z XVIII w., po eliminacji nawarstwień z XIX i pocz. XX w., niewielkie korekty przebiegu ulic
	1.2. parcelacja	podział geodezyjny działek w układzie historycznym	1) zachowany w większości historyczny układ parceli, ich szerokość i długość
			2) zatarcie granic parcelacji wewnątrz kwartałów zabudowy – wspólne dziedzińce

³⁶ Wskazany podział atrybutów na historyczne i odbudowy odpowiada dwóm rodzajom „autentyzmu” w omawianym już opracowaniu M. Lewickiej-Cempy.

Tabela 1. Atrybuty miejsca cd.

Nazwa zespołu atrybutów	Elementy atrybutu	Opis atrybutu	Podział atrybutu na: 1) „historyczne” i 2) „odbudowy”
1. Układ przestrzenny	1.3. bloki zabudowy	wnętrza bloków przekształcone podczas powojennej odbudowy	1) zewnętrzne formy bloków zabudowy oraz przykłady zachowanego dziedzictwa na parceli kamienicy przy Rynek 27 i Piwna 44
			2) eliminacja zabudowy gospodarczej wewnątrz bloków i utworzenie wspólnych przestrzeni dziedzictwów
	1.4. układ funkcjonalny	duże zróżnicowanie funkcjonalne odpowiadające zapotrzebowaniu jego użytkowników	1) zachowanie pierwotnych funkcji, w tym sakralnych, zachowanie przedwojennych siedzib instytucji i organizacji; przywrócenie na Rynku czasowych targowisk (okolicznościowe jarmarki przedświąteczne, produkty regionalne), koncertów i widowisk ulicznych, ciągłość niektórych usług, jak apteka, winiarnia, sklep
			2) funkcja osiedla mieszkaniowego o cechach staromiejskich, ośrodka turystyczno-kulturalnego, zaprojektowanie miejsc pod konkretne usługi spełniające oczekiwania mieszkańców i turystów
2. Panoramy i widoki	2.1. panoramy i widoki ikoniczne	sylweta historycznego centrum Warszawy: wieże kościołów, dachy kamienic z charakterystycznymi świetlikami, bloki zabudowy, charakterystyczne wnętrza ulic i placów	1) charakterystyczne pejzaże odwzorowywane z ikonografii – widoki Vogla, Canaletta: np. panorama od strony Wisły, plac Zamkowy z kolumną Zygmunta i Zamkiem Królewskim, Krakowskie Przedmieście, odtworzenie charakteru zabudowy według dokumentacji archiwalnej (zdjęcia, dok. pomiarowa)
			2) widoki powstałe w wyniku odbudowy: np. bulwary na skarpie, Podwale, widoki na Mury staromiejskie, widok z ul. Freta na barbakan, pomnik Małego Powstańca, pomnik Kilińskiego, nowe – punkt widokowy z Baszty Marszałkowskiej
	2.2. osie widokowe	zaprojektowane układy kompozycyjne, dwa charakterystyczne punkty widziane w abstrakcyjnej linii	1) osie historyczne – oś Krakowskiego Przedmieścia w kierunku placu Zamkowego, z ul. Senatorskiej na Stare Miasto, z ul. Miodowej na kościół św. Anny, z ulic Świętojańskiej i Piwnej na plac Zamkowy, z pl. Zamkowego na Krakowskie Przedmieście i ul. Senatorską, z ul. Świętojańskiej na Piwną (wieża kościoła św. Marcina)
			2) oś z ul. Nowomiejskiej na barbakan, oś z drogi międzymurza na plac Zamkowy, z ul. Kapitulnej na pomnik Kilińskiego (nowa), z ul. Freta na Barbakan

Tabela 1. Atrybuty miejsca cd.

Nazwa zespołu atrybutów	Elementy atrybutu	Opis atrybutu	Podział atrybutu na: 1) „historyczne” i 2) „odbudowy”
3. Zabudowa	3.1. kwartały zabudowy i zespoły budowlane nawarstwione historycznie	zespoły kamienic według kwalifikacji rodzaju autentyzmu w trzech umownych grupach, jako: 1) rekonstrukcja 2) projekt w nawiązaniu sprzed zniszczenia 3) projekt w stylistyce staromiejskiej	1) zachowany historyczny układ: zabudowa pierzejowa, gabaryty, elementy oryginalnej substancji w postaci części zachowanych substancji murów piwnic, przyziemi, elementów wystroju elewacji; rekonstrukcja form architektonicznych w budynkach sakralnych i niektórych kamienicach 2) odtworzony charakter zabudowy staromiejskiej według wymienionej kwalifikacji, łączenie kamienic wewnętrznym systemem korytarzowym, wspólne dziedzińce, nowe projekty fasad, rozwiązania elewacji tylnych, kreacja konserwatorska, np. katedra pw. św. Jana
		zespół murów miejskich z barbakanem i mostkiem gotyckim	1) sanacja murów miejskich, substancja oryginalna muru z XIV-XVII w. – ocalałe fragmenty murów 2) elementy kreacji konserwatorskiej, p.. w barbakanie, odtworzenie fosy i wału, ślad przebiegu muru w posadzce pl. Zamkowego
		zespół Zamku Królewskiego	1) obiekty ocalone: pałac Pod Blachą i Arkady Kubickiego, fragmenty Baciarełówki, fragmenty wystroju i substancji murów 2) rekonstrukcja Zamku Królewskiego – projekt odwołujący się do ikonografii, odtworzenie wcześniejszych elementów
		zespół kościoła św. Anny z klasztorem pobernardyńskim	1) konserwacja ocalonego kościoła i skrzydła klasztornego Ojców Bernardynów (tylko skrzydło zach.) 2) odsłonięcie kościoła i wieży – rezygnacja z rekonstrukcji kamienicy przy wieży kościoła
		kwartał kamienic przy Krakowskim Przedmieściu pomiędzy placem Zamkowym i ul. Miodową	1) rekonstrukcja zespołu kamienic, odwzorowanie wystroju z ikonografii, elementy i fragmenty ocalonych murów 2) zmiany przestrzenne wywołane przebiegiem pod skarpą pd. części pl. Zamkowego tunelu trasy W-Z, budowa schodów ruchomych wychodzących w skrajnej kamienicy kwartału (Krakowskie Przedmieście 81)

Tabela 1. Atrybuty miejsca cd.

Nazwa zespołu atrybutów	Elementy atrybutu	Opis atrybutu	Podział atrybutu na: 1) „historyczne” i 2) „odbudowy”
4. Wystrój przestrzeni	4.1. elementy małej architektury i wystrój wnętrz	rozwiązania projektowe w zróżnicowanym stopniu adaptujące zachowany historyczny materiał lub elementy wystroju zaprojektowane w stylu staromiejskim	1) wykorzystanie oryginalnych elementów wystroju – szczególnie kamieniarki, malowideł, odkrywki wątków murów gotyckich, metaloplastyka – kraty, uchwyty, lokalizacja Syrenki na Rynku (powrót pomnika na wcześniejsze miejsce) 2) zaprojektowane uzupełnienia wystroju elewacji – sgraffita, płaskorzeźby, rzeźby, metaloplastyka; rodzaj stolarki okiennej i drzwiowej, współcześnie wstawione drzwi do kościoła Jezuitów
		rozwiązania małej architektury	1) zachowane elementy: żeliwne studzienki, latarnie, kamienne ławki 2) uzupełniane ławki, śmietniki, kwietniki, barierki, elementy oświetlenia: latarnie w formach historycznych, oświetlenie elewacji i innych obiektów, postumenty z reliefem Starego Miasta, współcześnie wprowadzona fontanna pod postumentem Syrenki
		nawierzchnie, układ komunikacyjny	1) fragmenty oryginalnej nawierzchni – historyczny bruk, bruk na Rynku – układ z 1936 r. 2) uzupełnienia w różnym materiale; proporcje: ulicy i chodników, zagospodarowanie płyty placu Zamkowego, oznaczony przebieg murów miejskich w posadzce na pl. Zamkowym
		pomniki, rzeźby wolno stojące	1) kolumna Zygmunta, kapliczka Matki Boskiej przy kościele św. Anny, rzeźba św. Anny Samotrzcę
			2) pomnik Kilińskiego (przeniesiony), pomnik Małego Powstańca, rzeźby między murami, na Gnojej Górze, rzeźby świętych na elewacji kościoła św. Marcina
5. Zespół wartości niematerialnych	5.1. wydarzenia historyczne, tradycje	ważne wydarzenia dla historii Polski i Warszawy	1) np. obrady sejmu, uchwalenie Konstytucji 3 Maja, miejsce pochówków ostatnich książąt mazowieckich i wybitnych postaci historycznych, rynek, walki powstańcze 1944 r. – miejsca pamięci, płyty pamiątkowe na murach miejskich, gąsienica czołgu w elewacji katedry
			2) tablice pamiątkowe upamiętniające odbudowę (l. 50. XX w.)

1.a | Układ przestrzenny

Zdjęcie lotnicze od str. Podwala. Fot. W. Stępień (Archiwum NID)

1.b | Układ przestrzenny

Wspólny dziedziniec – kwartał przy ul. Szeroki Dunaj. Fot. M. Szulińska

1.c | Układ przestrzenny

Zrekonstruowany dziedziniec arkadowy kamienicy fukierowskiej przy ul. Piwnej 44. Fot. M. Szulińska

2.a | Panoramy i widoki

Plac Zamkowy. Fot. M. Szulińska

2.b | Panoramy i widoki

Panorama Starego Miasta z brzegu praskiego. Fot. M. Szulińska

3.a | Zabudowa

Kamienice przy barbakanie od ul. Nowomiejskiej. Fot. M. Szulińska

3.b | Zabudowa

Kamienice przy placu Zamkowym, róg z Piwną. Fot. M. Szulińska

4.a | Wystrój przestrzeni

Przykład dekoracji sgraffitowej na kamienicy przy ul. Piwnej 37. Fot. M. Szulińska

4.b Wystrój przestrzeni

Kamienice przy Ryнку po stronie Deckerta. Fot. M. Szulińska

4.c Wystrój przestrzeni

Przykład zachowanego detalu i wystroju na kamienicy Pod Murzynkiem przy Rynek 36. Fot. M. Szulińska

5.a Zespół wartości

Przykład zachowanej kamienicy na międzymurzu z widocznym murem zewnętrznym na kamienicy przy ul. Wąski Dunaj 20.
Fot. M. Szulińska

5.b Zespół wartości

Zachowany fragment gąsienicy w murach katedry - zewnętrzna ściana nawy od str. Dziekanii. Fot. M. Szulińska

8.2. Zestawienie wskaźników do atrybutów

Tabela 2. Zestawienie wskaźników do atrybutów

Nazwa zespołu atrybutów	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru
1. Układ przestrzenny obiektu	Ruch inwestorski w obszarze centrum (presja na zabudowę wolnych przestrzeni, w tym terenów podskarpia)	Wykaz i analiza wniosków, ich rozstrzygnięcia
	Roszczenia własnościowe spadkobierców właścicieli przedwojennych	
2. Panoramy i widoki	Zmiany, które wpływają na panoramę, osie widokowe i ikoniczne widoki	Wykaz prac i inwestycji (np. pozwoleń budowlanych) – ocena ich znaczenia w panoramie, wyznaczenie stałych miejsc do monitorowania, opis zmian w wyznaczonych zespołach (te powstałe w wyniku prac rem.-kons. przy obiektach, np. wymiana pokryć dachowych, kolorystyki elewacji, jak też zmiany w zagospodarowaniu podskarpia, np. parking, zmiany w układzie zieleni)
	Zmiany budowlane obejmujące sąsiedztwo i tło panoramy	Ocena wpływu inwestycji na panoramę UNESCO (wysokość zabudowy i powiązania widokowe)
3. Zabudowa	Zmiany i przekształcenia wprowadzone w zabudowie kwartałów i zespołów budowlanych na terenie UNESCO – działania inwestycyjno-remontowe właścicieli i zarządców	Wykaz pozwoleń konserwatorskich na prace przy obiektach zabytkowych (obiekt, zakres prac, inwestor, czas trwania, źródła finansowania), ocena wpływu tych prac w szerszym kontekście
	Dokumentacja prac, przeprowadzone badania naukowe	Wykaz dokumentacji, krótki opis ustaleń badawczych
	Stopień zachowania i wykorzystanie historycznych piwnic	Monitoring stanu zachowania, formułowanie wniosków sprawdzanych przy następnym monitoringu
	Stopień zachowania oryginalnej, historycznej substancji – elementy kamieniarki, odkrywki murów	
	Stan zachowania wystroju elewacji – elementy sgraffita, tynki oraz elementy należące do warsztatu odbudowy	
	Stan zachowania tradycyjnej dla czasów odbudowy stolarki okiennej (okna skrzynkowe otwierane na zewnątrz)	Wykaz obiektów, gdzie zachowała się tradycyjna stolarka, monitoring stanu zachowania
	Obecność urządzeń technicznych na zewnątrz budynków – np. klimatyzatorów	Wykaz pozwoleń konserwatorskich na montaż urządzeń
	Wjazd pojazdów ciężkich (dostawczych, maszyn budowlanych) mający szkodliwy wpływ na zachowanie skarpy	Wykaz prac, do których niezbędne jest użycie maszyn
4. Wystrój przestrzeni	Stan elementów małej architektury – śmietniki, ławki, słupki, latarnie	Wykaz elementów historycznych i odbudowy
	System oświetlenia ulic oraz iluminacja poszczególnych obiektów i zespołów zabudowy	Monitoring prac bieżących (awarie techniczne, naprawy) – obecne prace nad całościową koncepcją
	Remonty, konserwacja i wymiana nawierzchni	Monitoring prac bieżących (awarie techniczne, naprawy) – obecne prace nad całościową koncepcją

Tabela 2. Zestawienie wskaźników do atrybutów cd.

Nazwa zespołu atrybutów	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru
4. Wystrój przestrzeni	Zagospodarowanie terenów zieleni – podskarpie, dziedzińce wewnątrz kwartałów – oraz wprowadzenie dodatkowej zieleni jako wystrój ulic i placów – kwietniki, klomby	Monitoring bieżących prac pielęgnacyjnych – obecne prace nad całościową koncepcją
	Wymiana stolarki okien witrynowych w części parterów – dążenie do powiększania partii przeszklonych, otwierania przestrzeni kawiarnianych	Wykaz pozwoleń konserwatorskich na prace
	Montaż nośników reklam, szyldów, dodatkowego wystroju akcentującego obecność funkcji komercyjnej	Wykaz pozwoleń konserwatorskich na montaż nowych i wymianę istniejących nośników, ocena zgodności z projektem
5. Zespół wartości niematerialnych	Obecność miejsc związanych z ważnymi dla historii Polski wydarzeniami, wybitnymi postaciami	Rodzaj aktywności, organizator, czas trwania, liczba uczestników
	Symboliczne miejsca pamięci związane z II wojną światową i walkami powstańczymi 1944 r.	

8.3. Inne czynniki mające wpływ na obiekt i jego otoczenie

Tabela 3.

Nazwa elementu monitoringu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru
1. System zarządzania	Istnienie planu zarządzania	Raport z wykonywanych zadań, źródła finansowania wraz z wykazami wszystkich poniższych działań
	Istnienie programów zagospodarowania dla zabytków (wg art. 25 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami)	Wykaz programów do poszczególnych obiektów
	Zmiany funkcji obiektów – stopień komercjalizacji	Liczba lokali użytkowych i ich charakterystyka, liczba miejsc hotelowych i ich kategorii
	Występowanie podstawowych usług związanych z mieszkańcami (przychodnia, sklep spożywczy, usługi, administracja)	Wykaz obiektów, liczba stałych użytkowników
	Struktura społeczna ludności	Monitorowanie liczby stałych mieszkańców
	Zmiany własnościowe	Monitorowanie rodzaju własności
2. Dokumentacja obiektu	Prowadzenie badań naukowych: archeologicznych, architektonicznych, historycznych	Wykaz prowadzonych badań – forma ankiety do dokumentacji (obiekt, zakres prac, autor, czas wykonania, źródła finansowania)
	Wykonanie dokumentacji, inwentaryzacji architektonicznej i zasobu zabytków ruchomych na terenie UNESCO (m.in. dobra dokumentacja fotogrametryczna)	
3. Popularyzacja (wewnętrzna i zewnętrzna)	Nowe publikacje, konferencje, wystawy, foldery, filmy (o samym obiekcie, również plenery) itp.	Wykaz bibliograficzny wydawnictw dotyczących obiektu, konferencji, wystaw, folderów, filmów (źródła finansowania)
4. Prace konserwatorskie	Stan techniczny obiektów	Wykaz prac konserwatorskich przy obiekcie – forma ankiety do dokumentacji (w formie tabeli: obiekt, zakres prac, data wykonania rozpoczęcia i odbioru, źródła finansowania)
	Jakość przeprowadzonych prac	Ocena komisji odbierającej

5. System bezpieczeństwa na terenie UNESCO	Stan zabezpieczenia poszczególnych obiektów i zespołów – m.in. systemy monitorowania, stan zabezpieczenia aw i ppoż (instalacja odgromowa, system wczesnej detekcji dymu)	Wykaz zabezpieczeń oraz ocena prawidłowości funkcjonowania urządzeń zabezpieczających
6. Czynniki zewnętrzne i zagrożenia	Wpływ środowiska naturalnego – np. stabilność skarpy, wody podskórne, opady atmosferyczne	Monitoring jednostek specjalistycznych
	Natężenie ruchu turystycznego	Monitoring ruchu turystycznego (analiza istniejącego stanu, potrzeby)
		Monitoring oddziaływania ruchu turystycznego na substancję zabytkową
	Dostępność obszaru i poszczególnych jednostek kultury, informacji turystycznej	Monitoring komunikacji miejskiej, wykaz godzin funkcjonowania, ograniczenia (np. czasowe zamknięcia)
	Prace związane z infrastrukturą techniczną i działania pośrednio wpływające na stan obiektu, np. zmiany w otoczeniu: przebudowa dróg, zmiany systemu komunikacji	Wykaz działań (rodzaj prac, wprowadzone zmiany, czas trwania)
	Akty wandalizmu, np. kradzieże elementów metalowych, graffiti na ścianach, inne zniszczenia	

8.4 Wybrana bibliografia

M. Barański, A. Sołtan, *Warszawa ostatnie spojrzenie. Niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944 r.*, Warszawa 2004 r.

M. Barański, *Międzynarodowa recepcja Odbudowy Starego Miasta w Warszawie*, [w:] *Zniszczone ale nie utracone*, pod red. M. Konopki, Warszawa 2006 r., ss. 129–139.

P. Majewski, *Jak zbudować „zamek socjalistyczny”? Polityczne konteksty odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie w latach 1944–1956*, [w:] *Zbudować Warszawę Piękną... O nowy krajobraz stolicy (1944–1956)*, pod red. Warszawa 2003 r., ss. 25–96.

P. Majewski, *Ideologia i konserwacja*, Warszawa 2009 r.

T. Mischał, S. Żaryn, *Najstarsza kamienica warszawska*, Teka Konserwatorska, 1956 r., z. 4, s. 19–40.

M. Lewicka-Cempa, *Identyfikacja autentyczności staromiejskiej zabudowy Warszawy*, Opracowanie graficzno-tekstowe, Warszawa 2005, maszynopis w Biurze Stołecznego Konserwatora Zabytków.

K. Pawłowski, *Jak doszło do wpisu Starego Miasta na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO?*, Kronika Warszawy, 2000, 5/115.

K. Pawłowski, *Wpis Starego Miasta na Listę światowego Dziedzictwa UNESCO, Przesłanki, uwarunkowania, argumenty*, [w:] *Zniszczone ale nie utracone*, pod red. M. Konopki, Warszawa 2006 r., ss. 117–128.

F. Ptaszyński, *Mury miejskie w latach 1980 – 1990*, Kronika Warszawy, 2000 r., z. 5/115.

T. Przykowski, J. Zachwatowicz, *Mury obronne Warszawy*, Warszawa 1938.

A. Rottermund, *Zamek Królewski w Warszawie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2002.

B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984 r.

H. Szwankowska, *Badania historyczne i terenowe Starego Miasta*, Kronika Warszawy, 2000 r., 5/115.

Z. Tomaszewski, *Inwentaryzacja murów obronnych Starej Warszawy*, Teka Konserwatorska, 1956 r., z. 4,

A. Tomaszewski, *Prehistoria i historia odbudowy Starego Miasta w Warszawie – legenda i rzeczywistość*, [w:] *Zniszczone ale nie utracone*, pod red. M. Konopki, Warszawa 2006 r., ss. 31–44.

J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole konserwacji i rekonstrukcji zabytków*, [w:] *Człowiek i Nauka*, Warszawa 1979 r., ss. 320–339.

J. Zachwatowicz, *Trudności i sukcesy odbudowy Starego Miasta*, [w:] *Zniszczone ale nie utracone*, pod red. M. Konopki, Warszawa 2006 r., ss. 23–31.

S. Żaryn, *W służbie zabytków Warszawy*, Warszawa 2002 r.

BRYGGEN W BERGEN – MIEJSCE ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

Johanne Gillow

Fot. Katarzyna Piotrowska

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł jest częścią wkładu Norweskiego Komitetu Narodowego Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS w polski projekt, który ma na celu doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dobrami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń Norwegii i Polski.

Miejsca w Norwegii wybrane do uwzględnienia w projekcie to Røros, Bryggen i kościół słupowy Urnes jako obiekty najbardziej interesujące w odniesieniu do miejsc wybranych w Polsce. Norwescy eksperci, z których każdy jest członkiem ICOMOS Norwegia, zostali poproszeni o opisanie miejsc za pomocą ich atrybutów, elementów i cech związanych z wpisaniem ich na Listę Światowego Dziedzictwa. Omówione zostaną zagrożenia dla tych miejsc i czynniki zewnętrzne negatywnie wpływające na ich atrybuty, a na koniec kwestia monitoringu miejsc. Niniejszy artykuł obejmuje wyłącznie Bryggen. Mapki i fotografie pochodzą z Agencji ds. Zarządzania Dziedzictwem Kulturowym w Bergen.

Bryggen

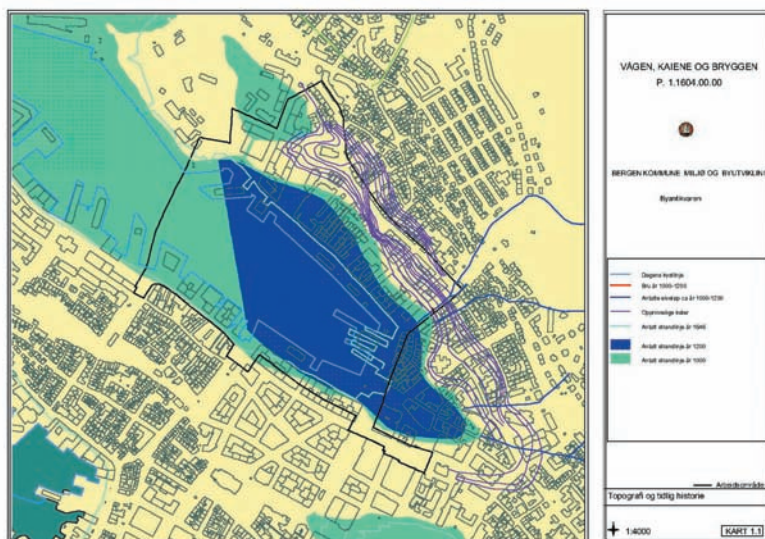
W porównaniu z zabytkowym centrum miasta Bergen Bryggen to dosyć niewielki kompleks składający się z ok. sześćdziesięciu małych drewnianych budynków, dwu- lub trzypiętrowych. Ma on jednak duże znaczenie, gdyż określa długi i ważny okres w historii Bergen, a nawet w historii gospodarczej i społecznej krajów nadbałtyckich, które znajdowały się pod wpływem Hanzy.

W Bergen znajduje się korzystnie położony port zlokalizowany w pobliżu toru wodnego wzdłuż długiego wybrzeża Norwegii, osłonięty jednak od surowego Morza Północnego przez wyspy i fiordy. Znaczenie portu w Bergen jest oczywiste, o czym świadczą wzmianki o nim już w najstarszych tekstach, takich jak sagi i pisma monastyczne.

Bergen zostało założone w 1070 r. przez króla Olava Kyrre (Olaf III Pokojowy). Przez długie lata miasto było siedzibą norweskich królów. Zabytki z okresu, kiedy Bergen było stolicą Norwegii, do 1299 r., wciąż dominują w miejskim krajobrazie kulturowym. Siedziby Korony i Kościoła usytuowane były na strategicznym przylądku, skąd w pełni widoczne były zarówno fiordy, jak i miasto. Główna droga prowadząca od zamku i statków monarchy do jego królewskiej posiadłości Alrekstad, leżąca kilka kilometrów na południe od Bergen, wciąż jest widoczna przy Øvregaten, ulicy biegnącej wzdłuż tylnej części Bryggen, równolegle do nabrzeża. Podczas gdy Bryggen stopniowo powstawało w dzielnicy portowej w pobliżu kompleksu budynków królewskich, samo miasto rozwijało się w obrębie wewnętrznej części zatoki, na obszarze znanym dziś jako Vågsbunnen.

W tamtym okresie linia brzegowa była cofnięta, a duże części Bryggen oraz dzisiejszego centrum średniowiecznego miasta osadzone są na drewnianych fundamentach i wypełnieniach stanowiących cenne obiekty kulturowe, ale także duże wyzwanie dla stabilności i konserwacji. Obszar ok. 4 km² w centrum miasta jest chroniony poprzez surowe restrykcje ustawy o dziedzictwie kulturowym jako średniowieczne pozostałości kulturowe. Powyższa mapka przedstawia rozwój linii brzegowej. Kolor zielony oznacza naturalną linię brzegową, w przybliżeniu z 1000 r., kolor niebieski – stan z XIII w., a kolejna linia brzegowa z 1646 r. oraz jej obecny przebieg są naszkicowane. Mapka została sporządzona w związku z rejestracją i oceną wartości dziedzictwa Bryggen i strefy buforowej w latach 2001-2003 przez Agencję ds. Zarządzania Dziedzictwem Kulturowym w Bergen.

1. Bryggen.

Wpływy międzynarodowe

Jak pokazuje mapka, zespół zabudowań w Bryggen powstał przez długi czas, od pierwszych jedno-piętrowych budynków przy brzegu, stopniowo rozrastających się w stronę morza, z nabrzeżem i dużymi drewnianymi strukturami wypełnionymi kamieniem i ziemią, stanowiącymi fundamenty nowych budynków.

W średniowieczu Bergen należało do największych miast w Skandynawii i Europie Północnej. W mieście kwitła gospodarka oparta na handlu ogromnymi ilościami zasobów naturalnych długiego wybrzeża Norwegii oraz artykułami pierwszej potrzeby, takimi jak zboża czy inne towary konsumpcyjne z Europy. Jeszcze wcześniej zachodnie wybrzeże Norwegii było mocno związane z zachodnią i północną częścią rejonu północnoatlantyckiego. Różnorodność kulturowa widoczna jest w zakresie języka oraz regionalnych tradycji budowlanych na podstawie planów, materiałów i konstrukcji. Przykład stanowią znaleziska z wykopalisk z lat 60. i 70. XX w., obejmujące ślady konstrukcji masztowych, również w istniejących obecnie budynkach w Bryggen. Jest to prehistoryczna metoda budowy znana w całym tym regionie.

W konsekwencji rozwoju handlu Bergen charakteryzowało się już międzynarodowymi wpływami, kiedy Hanza otworzyła w mieście swoje biuro w XIV w., przejmując kontrolę nad dzielnicą portową w Bryggen i zmuszając norweskich kupców do stopniowego przenoszenia swoich magazynów i obiektów handlowych do zachodniej części zatoki. Warto zauważyć, że Hanza uzyskała wkrótce monopol na handel sztokfiszem z północy, głównym towarem handlowym i podstawą gospodarki w Bergen.

Jak wspomniano powyżej, Bergen było miastem międzynarodowym jeszcze przed pojawieniem się Hanzy niemieckiej. Według opisów odwiedzających miasto pod koniec XII w. krzyżowców, tutejsi kupcy byli pochodzenia m.in. duńskiego, szwedzkiego, angielskiego, holenderskiego i niemieckiego. Bergen było w tym czasie ważną placówką handlu podstawowymi produktami. Miasto nie otrzymało jednak żadnych przywilejów jako placówka handlowa do 1282 r. W 1299 r. król zdecydował, że wszelki handel z kupcami powinien się odbywać w miastach, i w ten sposób Bergen zyskało większą kontrolę nad handlem pomiędzy północną Norwegią a Europą. Od 1310 r. wszyscy obcokrajowcy objęci byli zakazem prowadzenia handlu na północ od Bergen. Do połowy XIV w. Anglia była największym dostawcą towarów konsumpcyjnych, takich jak zboża czy tkaniny, podczas gdy Niemcy dostarczały wino z Renu. Prawdopodobnie z tego powodu król Sverre stwierdził w 1186 r., że Niemcy eksportowali sztokfisz i masło, a przywozili tylko kłopoty.

Hanzeaci

W połowie XIV w. sytuacja się zmieniła. Import z Wysp Brytyjskich spadał wraz ze wzrostem importu zbóż i ziaren z krajów bałtyckich przez kupców niemieckich. Ci niemieccy kupcy różnili się od swoich poprzedników. Określali się jako „Hanser”, co oznacza gromadę, grupę, i działali w niewielkich zespołach. Zespoły te składały się z ludzi dysponujących kapitałem, statkami oraz znajomością handlu i rynków zagranicznych, i tworzone były za obopólną zgodą na pojedynczą podróż lub na kilka lat. Po tym czasie grupa rozwiązywała się, a jej członkowie dołączali do nowych zespołów. Na początku Hanzeaci przybywali latem jak wszyscy inni kupcy, a na zimę wracali do domów. Zmieniło się to w 1259 r., kiedy to niektórzy Niemcy zaczęli zostawać na zimę i mieli przewagę nad innymi, rozpoczynając handel już wiosną. W 1294 r. Niemcy w porozumieniu z królem zyskali specjalne przywileje po ogłoszeniu embargo na dostawy zbóż, które spowodowało poważny brak zbóż w Norwegii. W 1350 r. mieli już w Bergen ustaloną pozycję.

Przez okres średniowiecza niemieckie miasta stawały się stopniowo coraz bardziej niezależne i skupiały się na handlu. Pojawiła się między nimi współpraca, która z czasem przerodziła się w Ligę Hanzeatycką. Nie jest znana konkretna data założenia Ligi. Nie wiadomo też dokładnie, ilu członków liczyła – liczba ta waha się od 70 do 200 holenderskich i niemieckich miast. Hanza stała się bardziej zorganizowana wraz z wprowadzeniem tzw. Hansedag. Pierwszy odbył się prawdopodobnie w 1356 r. Nie był to organ prawny, zjazdy odbywały się w nieregularnych odstępach czasu, kiedy było to stosowne. Hansedag organizowano przez kolejnych trzysta lat.

Hanzeaci założyli cztery zagraniczne Biura Hanzeatyckie: w Nowogrodzie (pierwsza połowa XIII w. – 1494 r.), Brugii (1253-1520 r.), Londynie (1282-1598 r.) oraz Bergen (1360-1754 r.), niedługo po wielkiej epidemii dżumy, kiedy miasto było znacznie osłabione pod względem społecznym i gospodarczym. Niemcy przejęli w Bryggen kontrolę nad handlem sztokfiszem i tranem z Anglią, a najprawdopodobniej także z rejonem Morza Północnego i Bałtyku. Hanza była potęgą finansową i stopniowo wykupywała budynki w Bryggen. W 1500 r. organizacja była już właścicielem wszystkich zabudowań i wyeliminowała innych kupców. Obszar Bryggen został następnie zamknięty dla mieszkańców Bergen i funkcjonował jako oddzielne państwo na zasadzie prawa eksterytorialności, podobnie jak kolonia.

Związek Hanzeatycki w Bryggen był wyjątkowy pod wieloma względami. Składał się wyłącznie z mężczyzn, z których każdy był kawalerem. Członków związku było do tysiąca. Istniała surowa hierarchia oraz przepisy określające zasady ich codziennego życia oraz organizację i korzystanie z budynków. Biuro było nadzorowane przez mistrzów gildii, taksatorów i niemieckiego sekretarza, którzy razem tworzyli „Ein Ehr-samer Kaufmann”. Zgodnie z zasadami członkowie nie mogli współpracować z lokalną społecznością. Nie mogli także zawierać związków małżeńskich ani tym bardziej współpracować z innymi kupcami w mieście, gdyż istniało ryzyko ujawnienia sekretów handlowych.

Budynki

Zespół zabudowy Bryggen składał się i składa się nadal z szeregow budynków zorganizowanych wzdłuż pasażu w tzw. gård. W obrębie każdego gård, inaczej segmentu, wielu ludzi żyło w społecznościach o surowych regulacjach dotyczących działalności. Kompleks składał się z kilku oddzielnych budynków, pomieszczeń lub lokali handlowych, w których kupcy prowadzili interesy. Każdy gård obejmował także wspól-

2. | Bryggen.
Fot. Katarzyna Piotrowska

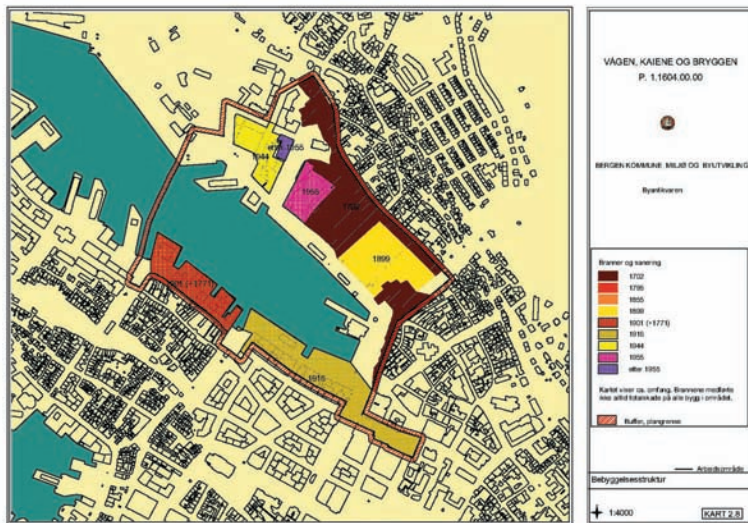
własność nabrzeża, hangaru, dźwigu towarowego, pasażu oraz wspólnego pokoju zebrań i kuchni. Pokoje zebrań i kuchnie nawet zimą były jedynymi pomieszczeniami, w których można było rozpalać ogień. Pokój zebrań był średniowiecznym norweskim pomysłem, przejętym wraz z budynkami w Bryggen przez niemiecką Hanzę. W tylnej części, patrząc od strony nabrzeża, usytuowane były kamienne piwnice. Były one lokalnym średniowiecznym elementem powszechnym w całym kraju, budowano je przeważnie jako odporne na działanie ognia pomieszczenia na cenne towary. Nie tworzone ich jednak z myślą o ochronie obszaru przed pożarem, mimo iż naturalnie mogły zapobiegać rozprzestrzenianiu się ognia.

Dzisiejsze Bryggen prawdopodobnie zmieniło się tylko nieznacznie. Gårdy – lub segmenty – z budynkami o odrębnych właścicielach wciąż istnieją, a ich oddzielne nazwy nadal są w użyciu. Budynki w obrębie gård mają obecnie różnych właścicieli, którzy są jednocześnie współwłaścicielami wspólnych terenów. Budynki w szeregu w wielu przypadkach trudno od siebie oddzielić, poruszając się po kompleksie. Niektóre z nich połączone są ze sobą wewnątrz, inne są jak rzędy niewielkich drewnianych pokoi ułożonych wzdłuż wspólnych krużganków, które pierwotnie służyły do usprawnienia transportu. W niektórych miejscach są one otwarte, gdzie indziej osłonięte boazerią. Zgodnie z tradycją obowiązującą w tej części Norwegii budynki stanowią połączenie drewnianych pomieszczeń o konstrukcji z bali oraz dodatkowej konstrukcji opartej na filarach i belkach. Przypominają nieco konstrukcję słupową i chronione są częściowo poziomym pokryciem. Dachy są strome i pokryte ceglaną dachówką. Podczas gdy pasaże w każdym gårdzie są dość przestronne, odstępy pomiędzy segmentami są niezwykle wąskie, nawet do 20 cm. Przestrzenie te stanowiły odpływ dla deszczówki z dachów, będąc częścią pomysłowego systemu odprowadzania wody. W tylnej części Bryggen otwarta przestrzeń nazwana Bryggestredet została stworzona w trakcie prac restauratorskich w latach 60. XX w. w celu zmniejszenia ryzyka pożaru i ułatwienia strażakom dostępu do budynków.

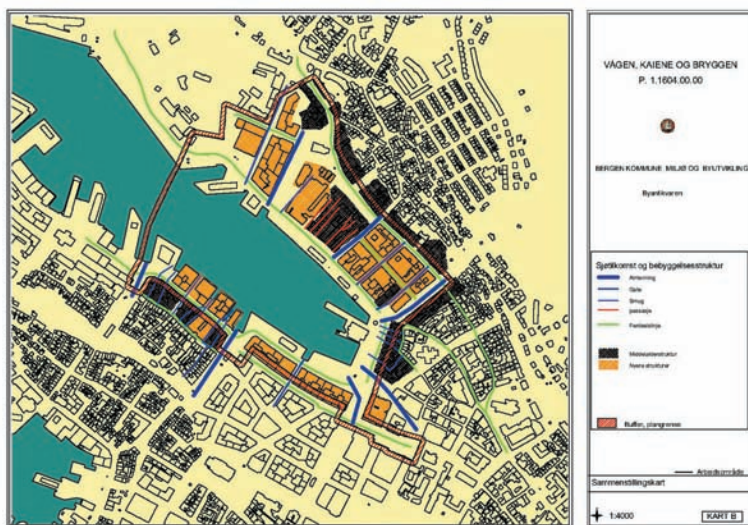
Okres po upadku Hanzy w Bryggen

Hanza prosperowała w Bergen w XV w. Ze strony Korony podejmowane były jedynie nieznaczne wysiłki mające na celu ograniczenie praw organizacji i jej dominacji w handlu. Aż do Reformacji w 1537 r. niewiele się zmieniło. Upadek potęgi zaczął się w 1550 r., kiedy inni Niemcy mieszkający w Bergen zostali zmuszeni do przyjęcia norweskiego obywatelstwa lub opuszczenia kraju, co stanowiło dla Bergen zabezpieczenie przed uzyskaniem przez Niemców większości w mieście i niedopuszczalnym wzrostem władzy w rękach Hanzy.

W XVII w. zaszyły zmiany gospodarcze i kraje basenu Morza Bałtyckiego nie były już jedynymi producentami zbóż na eksport, gdyż pojawiła się konkurencja w postaci Rosji i Danii. Pozwoliło to zmniejszyć monopol, jakim Niemcy cieszyły się przez wieki, a w połowie 1600 r. po raz pierwszy od setek lat właścicielem biura w Bryggen został lokalny obywatel. W XVII i XVIII w. niemieckiej Hanzie odbierano kolejne przywileje.

3. Mapa analityczna strefy buforowej Bryggen ukazująca okresy rozwoju wokół Vågen

4. Kolor niebieski: publiczny dostęp do morza. Kolor czerwony: dostęp prywatny w obrębie pasaży w Bryggen. Kolor zielony: inne główne drogi. Ciemne obszary to średniowieczne konstrukcje budowlane (które występują także poza analizowanym obszarem), żółte oznaczają zabudowę bardziej współczesną. Patrz: mapa powyżej

Jej potęgę zmniejszył także niszczycielski pożar z 1702 r., choć Bryggen zostało przez nią odbudowane. 150 lat po tym, jak pierwszy miejscowy właściciel kupił biuro w Bryggen po ponad 300 latach panowania zagranicznej organizacji, niemal nie było tu już Niemców. Biuro Hanzy zostało zamknięte w 1754 r. W tym samym roku otwarto Biuro Norweskie, które funkcjonowało aż do 1899 r. Wielu jego członków było pochodzenia niemieckiego. W 1899 r. przyjęto dla wewnętrznych części Bryggen plan generalny, wskutek którego 1/3 Bryggen została wyburzona i na przełomie wieków zastąpiona nowymi budynkami z cegły.

W kościele pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny z XII w. przejętym przez Hanzę jeszcze w 1874 r. msze wciąż odbywały się w języku niemieckim, co wskazuje na obecność wpływów niemieckich jeszcze długo po upadku Hanzy.

W ostatnich dekadach XIX i pierwszej połowie XX w. Bryggen straciło znaczenie jako dzielnica portowo-handlowa i powoli podupadało. Pomimo iż zgodnie z ustawą o dziedzictwie z 1927 r. budynki były chronionymi zabytkami, w latach 50. XX w. ich sytuacja pogorszyła się na tyle, że po pożarze z 1955 r., który całkowicie zniszczył niemal połowę pozostałych budynków, dyskutowano o ich rozbiórce. Bryggen ocalało dzięki garstce przewidujących osób, a w 1979 r. pozostałości zostały jako jedno z pierwszych miejsc wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Prace restauratorskie trwały wtedy już od piętnastu lat. Odkąd Bryggen znalazło się na Liście, popularność miejsca wzrosła, także w świadomości Norwegów. Wartość Bryggen jako miejsca światowego dziedzictwa została zatwierdzona i przez ostatnie dziesięć lat, poprzez Projekt Bryggen, stopniowo zwiększano krajowe środki finansowe na monitoring i restaurację dzielnicy.

Bryggen na Liście Światowego Dziedzictwa

Bryggen, stara dzielnica portowa miasta Bergen, to jedno z ponad 700 miejsc kulturowych wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa i jedno z pierwszych, które znalazły się na Liście. Wpisu dokonano w 1979 r. Obecne miejsca światowego dziedzictwa w Norwegii obejmują:

- Bryggen w Bergen (1979 r.);
- miasto Røros i jego okęg górniczy (1980 r.);
- kościół słupowy Urnes (1979 r.);
- rysunki naskalne z Alty (1985 r.);
- archipelag Vega (2004 r.);
- południk Struvego (2005 r.);
- fiordy zachodniej Norwegii – Geirangerfjorden i Nærøyfjorden (2005 r.).

Poza fiordami zachodniej Norwegii, które wpisane są jako obiekty przyrodnicze, wszystkie norweskie obiekty figurują na Liście jako obiekty kulturowe.

Bryggen wciąż stanowi dynamiczną część historycznego centrum Bergen, mieszcząc siedziby firm, sklepy, galerie i warsztaty artystów i rzemieślników.

Kryteria zgłoszenia

Bryggen zostało wpisane na Listę w październiku 1979 r. podczas 3. sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa w Egipcie. Bryggen zostało wpisane zgodnie jedynie z kryterium III:

III. Obiekty powinny wnosić unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej bądź cywilizacji, żywej lub umarłej.

Stało się tak na podstawie roli, jaką odegrało Bergen w działalności handlowej Hanzy pomiędzy XIV w. a połową XVIII w. Stara dzielnica portowa w Bryggen jest jedyną ocalałą pamiątką po jednym z zagranicznych biur Hanzy. Bergen było również jedynym miejscem na Północy, w którym znajdowało się Biuro Hanzy, nigdy jednak nie było miastem hanzeatyckim, co jest powszechnym błędnym przekonaniem. Londyn, Brugia i Nowogród znajdują się na Liście, ale żadne z nich nie zostało wpisane na podstawie swojego udziału w historii Hanzy. Wpis zawiera zwięzły i bardziej obszerny opis Bryggen. W opisach tych wartość Bryggen jako miejsca światowego dziedzictwa jest raczej zasugerowana niż rzeczywiście zdefiniowana. Oba opisy, mimo iż dotyczą tematu, zawierają błędne informacje w zakresie szczegółów, które zostały omówione dalej w niniejszym artykule.

Deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości

W 1979 r. oficjalne deklaracje wyjątkowej uniwersalnej wartości nie były jeszcze obowiązkowe jako element wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa i obecnie nie istnieje taka deklaracja dla Bryggen. Stworzenie przyszłej deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości należy do obowiązków państwa-strony, którym jest Norwegia. Niniejszy artykuł zasugeruje zatem tylko niektóre kwestie, których omówienie zostało uznane za konieczne w procesie określania wartości.

Dokumenty z 3. sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa podkreślają jednak, że „kwestią absolutnie zasadniczą było, aby lista zawierała wyłącznie obiekty, które charakteryzują się wyjątkową uniwersalną wartością. Jeśli to ogólne kryterium nie byłoby stosowane w przypadku każdego zgłoszenia, wartość, a co więcej wiarygodność Listy, szybko by spadała”. Musimy zatem założyć, że w tamtym momencie uznano, iż Bryggen spełnia to ogólne kryterium.

W trakcie 8. sesji Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa w 1984 r. zajęto się kryteriami odnoszącymi się do historycznych miast i centrów, używając Bryggen jako przykładu. Fakt ten można uznać za dalsze rozwinięcie kwestii wyjątkowej uniwersalnej wartości Bryggen, tak jak postrzegał ją Komitet w tamtym okresie. Poniższy tekst został przyjęty przez Komitet:

Artykuł 1 Konwencji przewiduje wpisywanie na Listę Światowego Dziedzictwa »zespołów: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową uniwersalną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki«.

Zespoły budynków architektury miejskiej, które Komitet uznał za spełniające warunki wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa, mogą należeć do jednej z trzech kategorii, a mianowicie: miasta, które nie są już zamieszkane, miasta historyczne, które są zamieszkane, i nowe miasta XX-wieczne. Druga kategoria

opisana jest szerzej jako miasta historyczne, które „z natury rzeczy rozwijały się i będą się nadal rozwijać pod wpływem zmian socjoekonomicznych i kulturowych. Jest to sytuacja, która utrudnia stwierdzenie autentyczności, a politykę ochrony czyni bardziej problematyczną”.

Jest to istotna kwestia, biorąc pod uwagę atrybuty i monitoring miejsca, co zostanie omówione poniżej. Znaczący raport z 8. sesji Komitetu w 1984 r. mówi dalej:

W przypadku zamieszkanego miasta historycznego występuje wiele trudności, w dużej mierze związanych z kruchością tkanki miejskiej (która w wielu przypadkach została poważnie naruszona od początków ery przemysłowej) i z tempem urbanizacji ich bezpośredniego otoczenia. Aby kwalifikować się do wpisania na Listę, miasta powinny posiadać wysoką wartość architektoniczną. Nie będą rozpatrywane na podstawie roli, jaką mogły odgrywać w przeszłości, lub ich symboliki historycznej w myśl kryterium (VI). Aby miasto mogło być wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa, jego układ przestrzenny, struktura, materiały, formy i o ile to możliwe, funkcje grupy budynków powinny w sposób znaczący odzwierciedlać daną kulturę lub następujące po sobie okresy historyczne (cywilizacje), które przyczyniły się do zgłoszenia miejsca.

Komitet wyróżnił cztery kategorie miast i używając Bryggen oraz mużulmańskiej dzielnicy Kairu jako przykładów, określił jedną z tych kategorii następująco:

Sektory, obszary albo wydzielone grupy budynków, które nawet w tej szczątkowej formie, w jakiej przetrwały, w sposób spójny świadczą o charakterze zabytkowego miasta, którego już nie ma. W takich przypadkach te obszary i budynki, które przetrwały, będą stanowiły wystarczające świadectwo wcześniejszej istniejącej całości. Przykłady obejmują mużulmańską dzielnicę Kairu (Egipt) oraz dzielnicę Bryggen w Bergen (Norwegia).

Jak już wspomniano, Bryggen zostało wpisane na Listę zgodnie jedynie z kryterium III, jednak biorąc pod uwagę odniesienie do Bryggen w powyższym cytacie, można uznać, że dotyczy go również kryterium IV.

Jak wskazuje opis powyżej, Bryggen jako struktura jest starsze niż działalność Hanzy, która miała tam miejsce. Wykopaliska z okresu po pożarze w Bryggen w 1955 r. ujawniły, że struktura budynków w dzielnicy pozostała w zasadzie niezmieniona od wczesnego średniowiecza pomimo kilku niszczylielskich pożarów, które dotknęły ten obszar. Obecnie Bryggen traktuje się całościowo, zarówno jako historyczne miejsce ze stojącymi budynkami, jak i jako stanowisko archeologiczne, a bogate pozostałości pod Bryggen uznaje się za równie ważne pod względem naukowym. Podejście to odzwierciedlone jest także w sposobie zarządzania miejscem.

Rozwój i struktury urbanistyczne

Wielki pożar zniszczył w 1702 r. 7/8 miasta Bergen, w tym stare nabrzeże w Bryggen. Był to ostatni wielki pożar, jaki dotknął całe Bryggen. Miasto zostało odbudowane, a budynki w Bryggen jak w większości innych dzielnic odtworzone na tych samych działkach. Ich struktura została mniej więcej zachowana, rozmiary i metody budowlane najprawdopodobniej także. Konstrukcje te i budynki wciąż widoczne są w częściach starego miasta, szczególnie w Bryggen i Vågsbunnen, zabytkowym centrum miasta. Średniowieczna struktura to istotny atrybut Bryggen. W Bergen, historycznym mieście zdominowanym przez zabudowę drewnianą, istnieją stosunkowo duże obszary z domami i konstrukcjami pochodzącymi z okresu odbudowy miasta po pożarze z 1702 r.

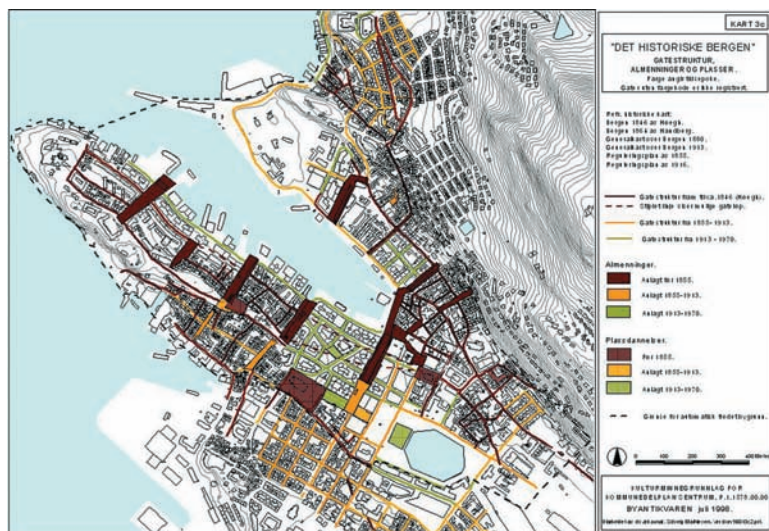
Obszar hanzeatycki był pierwotnie niemal trzy razy większy niż obecne jego pozostałości i rozciągał się wzdłuż całej wschodniej części zatoki od ocalałego budynku muzeum Hanzy w Finnegården przy Vetrilidsallmenningen na południu aż do Dreggsallmenningen na północy. Elementy zwane „allmenningen”, czyli przestrzeń publiczna, pochodzą z bardzo dawnych czasów i stanowią ważne elementy w historycznym krajobrazie miasta. Wzmianka o Vetrilidsallmenning znajduje się już w pierwszych prawach miejskich wprowadzonych przez króla Magnusa Lagabøte w 1276 r.

Wewnętrzna część Bryggen została rozebrana i zastąpiona nowoczesnymi budynkami z cegły na przełomie XIX i XX w., zgodnie z planem generalnym z 1899 r. Została jednak utrzymana w granicach konstrukcyjnych ustalonych na podstawie budynków publicznych i nabrzeża. Co ciekawe, głównego architekta nowych fasad budynków w tej części Bryggen wyraźnie zainspirowały tradycje budowlane starego miasta hanzeatyckiego – Lubeki w Niemczech, dzięki czemu tym bardziej podkreślone zostały związki historyczne z okresem hanzeatyckim i jego wpływ na tożsamość Bergen.

Po 1702 r. wielkie pożary oszczędziły Bergen, miasto zostało jednak poważnie uszkodzone w wyniku wybuchu w 1944 r. i mniejszego pożaru, który w 1955 r. zniszczył około 1/3 pozostałych budynków. Kilka budynków ucierpiało też z powodu niewielkiego pożaru w 1958 r. Do dziś zachowały się 62 budynki.

Bryggen stanowi przykład średniowiecznej zabudowy, którą można było spotkać w zasadzie na całej długości wybrzeży po obu stronach zatoki Vågen pod koniec XVII w. Zabudowa ta odzwierciedla zarówno lokalną topografię, jak i znaczenie praktycznego podejścia do portu w mieście, w którym handel i transport morski stanowiły główne składniki gospodarki. Historyczna mapa z lat 80. XIX w. ukazuje Bergen przed planami rozbiórki części Bryggen w 1899 r. i sporym pożarem z 1916 r., który zniszczył duży obszar po zachodniej stronie zatoki, przeciwległej do Bryggen. Część tę odbudowano i wypełniono zupełnie nową zabudową w odpowiedzi na nowoczesne koncepcje urbanistyczne pierwszych dziesięcioleci XX w.

Budynki w Bryggen mocno odzwierciedlają również regionalne tradycje budowlane charakterystyczne dla tej części Norwegii. Są to tradycje, których cechy można odnaleźć w całym rejonie północnoatlantyckim, co wskazuje na istnienie wyraźnych szlaków handlowych sprzed okresu średniowiecza oraz różnorodność kulturową na tym rozległym obszarze. Technikę budowlaną i rozplanowanie można dostrzec w innych po-

5. Allmenningen i układ głównych ulic w centrum miasta (mapka: Agencja ds. Zarządzania Dziedzictwem Kulturowym, Bergen)

dobnych budynkach wykorzystywanych w celach handlowych i magazynowych, co najwyraźniej widać w Sandviken i Skuteviken, w rejonie na północ od Bergen, który stopniowo przejął funkcję portu, gdzie handlowano podstawowymi produktami, kiedy zakres działalności zwiększył się na tyle, że główny port już nie wystarczał.

W Bryggen i wzdłuż całego zabytkowego portu w Bergen magazyny i obiekty handlowe uporządkowane były w funkcjonalny i raczej demokratyczny sposób, zapewniając wszystkim dostęp do morza i statków przywożących towary. W rezultacie budynki były wąskie i rzędy spadzistych dachów widoczne były od strony morza, o ile nie uniemożliwiali tego czynniki takie jak miejscowa topografia czy głębokość morza.

Zabudowa Bryggen składa się więc głównie z długich szeregów niewielkich drewnianych budynków z długimi, częściowo otwartymi korytarzami wzdłuż pasaży, wspieranymi na drewnianych kolumnach i belkach. Pasaże stanowiły część nieruchomości, na podobnej zasadzie jak podwórza, i nadal są współwłasnością właścicieli różnych budynków, które się wzdłuż nich znajdują. W niektórych przypadkach pasaże stanowiły granicę własności z szeregi budynków po obu stronach, w innych biegły wzdłuż pojedynczego rzędu budynków. W tylnej części znajdują się kamienne piwnice. Szeregi organizowane były według różnych funkcji z przodu, pośrodku i z tyłu, co odpowiednio odzwierciedla wygląd budynków i detale architektoniczne. W Bryggen jest to wciąż widoczne. Podczas gdy przednie zabudowania mieściły biura i pomieszczenia mieszkalne, te usytuowane pośrodku i z tyłu w dużym stopniu wykorzystywano jako powierzchnie magazynowe. Budynki frontowe zmieniały się na przestrzeni wieków, natomiast środkowe i tylne zachowały dużą dozę autentyczności. To jednak budynki frontowe wraz z witrynami sklepów z początków XX w. są znakiem rozpoznawczym Bryggen i całego Bergen, a tym samym stanowią istotny atrybut Bryggen.

Bryggen jest również częścią większego historycznego krajobrazu miejskiego Bergen. Usytuowana

6. Widok na Bergen
z 1740 r.

we wschodniej części zatoki dzielnica Bryggen oraz średniowieczne fortyfikacje w Bergenhus są wyraźnie widoczne i od strony morza już na pierwszy rzut oka dominują w pejzażu Bergen. Droga morska stanowiła kiedyś główny sposób dotarcia do Bergen, które leży pomiędzy górami i dojazd drogą lądową jest dosyć trudny. Skala zabudowań w Bryggen nie różni się znacznie od osiedli mieszkaniowych usytuowanych na zboczu wzgórza za Bryggen czy też zabudowy historycznego centrum miasta. Tutejsze budynki są jednak naturalnie mniejsze niż okoliczne XX-wieczne budynki zlokalizowane w pobliżu Bryggen. Szereg drewnianych budynków o spadzistych dachach przyciąga jednak wzrok i robi wrażenie pomimo rozmiarów i położenia nowszych zabudowań.

Zatoka nadal jest ruchliwym portem. Dostosowując się do współczesnych wymogów i zapotrzebowania, zachowała jednak swoją rolę jako historyczny port i centrum miasta, a działalność wciąż skupia się wokół niej, gdyż stanowi główną otwartą przestrzeń i centralny punkt na planie miasta. Patrząc na cały obszar wzdłuż obu stron zatoki, można zauważyć, jak rozwijało się miasto i jego plany na przestrzeni wieków. Od fortyfikacji i zamku królewskiego w Bergenhus z 1261 r., poprzez Bryggen i średniowieczne centrum miasta, widniejące za XVIII-wiecznym targiem rybnym, oraz obszary zagospodarowane ponownie po pożarach i rozbiórce z początków XX w., po współczesne budynki z ostatnich dziesięcioleci XX w. – widok ten obejmuje każdy okres w historii Bergen.

Jak wspomniano powyżej, w chwili zbliżania się do Bergen, Bryggen jest rozpoznawalne jako centralny punkt miasta. Frontowe budynki o spadzistych dachach są charakterystycznym elementem miejskiego krajobrazu kulturowego. Wraz z fortyfikacjami i średniowiecznymi zabytkami w Bergenhus oraz zabytkowym centrum miasta poza Bryggen stanowią istotną cechę historycznego miasta Bergen. Rola Bryggen jest tym większa, że dzielnica była centrum handlu i transportu morskiego, na którym opierał się dobrobyt Bergen. W historycznych obrazach Bergen Bryggen dominuje jako charakterystyczna cecha miasta. Portowa dzielnica usytuowana po wschodniej stronie zatoki Vågen rozwijała się przez stulecia. Samo słowo „bryggen” oznacza nabrzeże, które powstało w miejscu osłoniętym od północnego wiatru przez przylądek i góry otaczające zatokę. Bryggen reprezentuje początki Bergen i stanowi przykład miejsca, w którym warunki naturalne sprzyjały rozwojowi osady w świetnie prosperujące, międzynarodowe średniowieczne miasto.

Pozostałości kulturowe – zakorzenione dziedzictwo

Dzisiejsze Bryggen powstało częściowo na grubych warstwach pozostałości kulturowych, w niektórych miejscach głębokich nawet na 12 m. Pozostałości kulturowe obejmują ok. 100 000 – 300 000 m³ na obszarze pomiędzy Dreggsallmenning a Nikolaikirkeallmenning. Całkowitą objętość pozostałych warstw kulturowych bogatych w związki organiczne szacuje się na 70 000 – 90 000 m³. Warunki konserwacji były do tej pory – i nadal są – wyjątkowo korzystne. Znaleźiska w obrębie wykopalisk po pożarze z 1955 r., prowadzonych jedynie na niewielkim fragmencie dzielnicy Bryggen, okazały się niezwykle, jeśli chodzi o ich ilość i stan. Nawet substancje organiczne przetrwały przez liczne stulecia.

Od dziesięciu lat niepokój wzbudza obniżający się poziom wód gruntowych pod Bryggen. Doprowadził on do zwiększenia ilości tlenu w warstwach kulturowych, przyspieszając proces niszczenia. Poziom wód gruntowych i stan konserwacji są uważnie monitorowane przez ekspertów naukowych i podjęte zostały kroki mające na celu odwrócenie sytuacji. Bryggen jest dziś uznawane za pomnik dziedzictwa składający się zarówno z budynków i ich rozmieszczenia, jak i znajdujących się pod nimi warstw kulturowych o takim samym znaczeniu.

Jak wspomniano powyżej, dzielnica Bryggen częściowo osadzona jest na głębokich pozostałościach kulturowych, w obrębie których doskonale warunki konserwacji doprowadziły do istotnych odkryć dzięki wykopaliskom przeprowadzonym po pożarze z 1955 r. Znaleźiska te dały nam nową wiedzę i liczne artefakty z życia w Bryggen z XI w. i czasów późniejszych. Niektóre z nich znajdują się wśród eksponatów muzeum w Bryggen.

Pozostałości kulturowe reprezentują ważną cechę Bryggen jako miejsca dziedzictwa: namacalnego i niewidocznego, zakorzenionego w historii jako organiczna całość pomiędzy budynkami, strukturą i stanowiskiem archeologicznym, stanowiącego świadectwo tysiąca lat życia mieszkańców Bryggen.

Biuro Hanzy – wartości niematerialne

Naturalna sytuacja i rola Bergen jako centrum handlu była z kolei tłem dla założenia tutaj Biura Hanzy, jednego z czterech zagranicznych biur organizacji na świecie, co wskazywało na znaczenie Bergen jako punktu handlowego z dostępem do rozległych zasobów naturalnych cenionych w pozostałych krajach Europy.

Stulecia niemieckich wpływów w Bergen dziś wciąż są wyraźne. W większości są to wartości niematerialne, takie jak ogólna świadomość znaczącej roli, jaką odegrali Niemcy w historii i rozwoju Bergen. Ślady niemieckiej bytności można odnaleźć także w starych nazwiskach rodowych związanych najczęściej z rodzinnymi biznesami handlowymi. Można więc powiedzieć, że stanowią kontynuację tradycji. Spuścizna dostrzegalna jest także w nazwach miejsc, ulic, lokalnym akcencie, słowach i powiedzeniach. Nawet w miejscowej kuchni istnieją tradycyjne specjały sprowadzone do Bergen przez Niemców.

Mimo iż wpis na Listę Światowego Dziedzictwa opiera się na funkcji Bryggen jako zamorskiej siedziby Hanzy, nie można oddzielić Bryggen od reszty historycznego miasta i miejskiego krajobrazu, którego jest częścią. Fakt, że Hanza wyeliminowała inne narodowości i zmusiła je do prowadzenia handlu gdzie indziej, również przyczynił się do wzrostu i rozwoju większych rejonów obecnego zabytkowego centrum miasta.

Pod wieloma względami Bryggen stanowi świadectwo tradycji kulturowej. Mimo iż jest częścią historii, która wykracza poza okres hanzeatycki, epoka ta jest naturalnie dominującym elementem w przeszłości dzielnicy. Dzisiejsze Bryggen zostało po 1702 r. odbudowane przez Hanzeatów, którzy dokonali prawdopodobnie niewielkich zmian i ulepszeń w obrębie budynków, aby lepiej dostosować je do swoich potrzeb i gustów. Później miało miejsce jeszcze kilka większych zmian. Istnieją obszerne opisy organizacji życia i handlu przez mieszkających tu Hanzeatów. Dzięki wielu drobnym śladom życia hanzeatyckich mężczyzn w tej odosobnionej dzielnicy pobyt w Bryggen pobudza wyobraźnię. Bryggen stanowi więc świadectwo sposobu życia, tradycji kulturowej i cywilizacji, która zaniknęła.

Odbudowa miasta – tradycje budowlane i skala

Wielki pożar z 1702 r. zniszczył 7/8 miasta, w tym Bryggen. Miasto zostało bardzo szybko odbudowane na tym samym terenie przy zachowaniu granic własności i układu ulic, aby wyglądało tak jak przedtem. Pomimo królewskich rozkazów z Kopenhagi, według których należało budować z cegły lub kamienia, domy zostały odtworzone z tradycyjnych drewnianych konstrukcji – tańszych, mocnych i bezpiecznych, które budowało się znacznie szybciej, co pozwoliło wznowić handel i zredukować straty do minimum. Bez wzglę-

du na to, ile poleceń nadchodziło ze stolicy, po każdym pożarze Bergen odbudowywano zgodnie z silnie zakorzenioną miejscową tradycją. Nawet jeśli ryzyko pożaru było większe, czego skutki wielokrotnie odczuwano, odbudowa za pomocą tradycyjnych technik i materiałów budowlanych reprezentowała prądownie umiejętności i tradycje. Rzemieślnicy i producenci byli częścią regionalnej gospodarki, a pożar oznaczał pracę i wzrost gospodarczy na dużą skalę. Drewniane budynki były normą właściwie do połowy XIX w., kiedy to nowe przepisy dotyczące budownictwa zabroniły stawiania ich w centrum miasta. Plan miasta nie zmienił się znacząco aż do pożaru w 1916 r.

Bryggen reprezentuje zatem także takie umiejętności i tradycje oraz ogromny zakres prac mających na celu odbudowę miasta po wielkim pożarze. Podkreślano to w czasie prac restauratorskich w ostatnim dziesięcioleciu, kładąc bardzo duży nacisk na autentyczność materiałów, narzędzi i technik budowlanych opracowanych na podstawie szczegółowych analiz istniejących budynków oraz umiejętności przekazywanych w regionie z pokolenia na pokolenie.

Ważną cechą jest również skala. Samo Bryggen bez problemu zachowa oczywiście swoją skalę, jednak wizyta w tym miejscu to także kwestia skali otaczających dzielnicę obszarów, zarówno w pobliżu zespołu budynków, jak i w ramach wizualnego odbioru Bryggen jako części historycznego krajobrazu miejskiego. Widoczność Bryggen z całkiem sporych odległości dzięki położeniu blisko nadmorskiego bulwaru zatoki, jak również ze wzgórz i gór wokół Bergen zwiększa podatność miejsca na zmiany w zakresie skali.

Zmiany socjoekonomiczne

W trakcie 8. sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa w 1984 r. stwierdzono, że miasta historyczne, które rozwijały się i będą się nadal rozwijać pod wpływem zmian socjoekonomicznych oraz kulturowych, znajdując się w sytuacji, która utrudnia stwierdzenie autentyczności, a politykę ochrony czyni bardziej problematyczną. Dla samego miejsca światowego dziedzictwa, jakim jest Bryggen, nie stanowi to oczywiście problemu, z drugiej jednak strony jest to ilustracją faktu, że Bryggen znajduje się pod silnym wpływem rozwoju urbanistycznego w okolicy oraz że taki rozwój może z kolei zagrozić autentyczności tego miejsca wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa. Mając to na uwadze, stworzono dla Bryggen strefę buforową w ramach planu zagospodarowania przestrzennego dla centrum miasta, który reguluje zasady zarówno zmian w obrębie istniejących zabudowań, jak i wszelkiej nowej działalności oraz zabrania rozbiórki i wyburzeń wewnątrz strefy buforowej.

Deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości

Jak wspomniano na początku, nie istnieje dla Bryggen oficjalna deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości. Według Komitetu Światowego Dziedzictwa deklaracje wyjątkowej uniwersalnej wartości powinny obejmować streszczenie orzeczenia Komitetu, że miejsce charakteryzuje się wyjątkową uniwersalną wartością, kryteria, zgodnie z którymi miejsce zostało wpisane na Listę, w tym ocenę warunków integralności lub autentyczności oraz obowiązujące wymogi dotyczące ochrony i zarządzania miejscem. Deklaracja wyjątkowej uniwersalnej wartości powinna stanowić podstawę przyszłej ochrony miejsca i zarządzania nim.

Określenie „wyjątkowa uniwersalna wartość” obejmuje kulturowe i/lub przyrodnicze znaczenie, tak wyjątkowe, że wykracza poza granice państw i jest równie ważne dla obecnych i przyszłych pokoleń całej ludzko-

ści. Stała ochrona takiego dziedzictwa jest więc ogromnie istotna dla społeczności międzynarodowej jako całości. W momencie wpisu miejsca na Listę Światowego Dziedzictwa Komitet przyjmuje deklarację wyjątkowej uniwersalnej wartości, która będzie stanowić kluczowe odniesienie dla skutecznej ochrony miejsca i zarządzania nim w przyszłości.

Jak omówiono powyżej, Bryggen zostało wpisane na Listę w czasie, kiedy kładziono mniejszy nacisk na precyzyjne definicje wyjątkowej uniwersalnej wartości jako rozwinięcie kryteriów wpisu, które powinny być podstawą tych deklaracji.

W oficjalnym wpisie Bryggen na Listę Światowego Dziedzictwa nie ma deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości. Bryggen wyraźnie charakteryzuje się jednak wyjątkowymi uniwersalnymi wartościami. Można właściwie stwierdzić, że są to z pewnością wartości wykraczające poza okres, kiedy Bryggen było siedzibą Hanzy, oraz że zastosowanie może mieć kilka kryteriów wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa. Handel odbywający się w Bergen jeszcze przed pojawieniem się Hanzy oraz rozwój obszaru handlowego, ciągnącego się od północnych krańców Norwegii po Europę kontynentalną, to zasadnicze warunki istnienia miast takich jak Bergen. W ramach systemu wymiany cennych zasobów naturalnych pochodzących z morza na podstawowe towary niezbędne do życia, takie jak zboża, tkaniny itd., szlaki transportowe stały się podstawą przetrwania na surowym norweskim wybrzeżu. Hanza miała wpływ także na poziomie kulturowym, a rozwój handlu spowodował rozprzestrzenienie się kultur na obszarze Europy, sprawiając, że niewielkie Bergen zyskało międzynarodowy charakter.

Jak przedstawiono powyżej, obecność Hanzy w Bergen przez kilka stuleci silnie wpłynęła na miasto oraz całą dzielnicę handlową ciągnącą się daleko na północ. Należy założyć, że wpływy działały także w przeciwnym kierunku oraz że na obszarze objętym wpływem Hanzy rozwinęła się swego rodzaju wspólna płaszczyzna kulturowa. Ciężko powiedzieć, czy wymiana miała jakikolwiek wpływ na architekturę, czy technologię, gdyż zakładając swoje biuro w Bergen, Hanza przejęła istniejące norweskie budynki i nieruchomości. Zespół zabudowań w Bryggen bez wątpienia stanowi jednak namacalne świadectwo życia Hanzy niemieckiej w Bergen.

Struktura Bryggen jest wyraźnie funkcjonalna, skierowana w stronę morza i działalności portowej, niepodobna do struktury innych średniowiecznych dzielnic w Bergen. Dziś prezentuje się wyjątkowo. Dzięki wykopaliskom przeprowadzonym w Bryggen po pożarze z 1955 r. możliwe było przesledzenie organizacji i układu zespołu zabudowań poza istniejącymi budynkami. Wykopaliska pokazały, że Bryggen rozwijało się stopniowo od pierwszego tysiąclecia zgodnie z tym samym schematem, a jego rozmiary zwiększały się, począwszy od niewielkich budynków przy brzegu, wychodzących później coraz dalej w morze za pomocą podwodnych ram z bali wypełnionych kamieniami i ziemią, które stanowiły fundamenty dla nowych przybudówek i większych budynków.

Na przestrzeni historii Bryggen dotknęło kilka pożarów, dzielnica była jednak za każdym razem odbudowywana zgodnie z tym samym planem i podstawową strukturą. Spowodowało to nagromadzenie głębokich warstw kulturowych, w których dokonano znaczących odkryć ze względu na wyjątkowo korzystne warunki konserwacji. Należy je chronić i zachować na miejscu do przyszłych analiz i badań naukowych. Przedsięwzięto kroki mające na celu monitoring warunków i stanu konserwacji. Warstwy kulturowe stanowią fundamenty większości istniejących budynków i ich stan jest istotny również pod względem ochrony tych budynków. Bryggen musi zatem być określane mianem światowego dziedzictwa obejmującego zarówno stojące budynki, jak i wyjątkowe warstwy kulturowe pod nimi, wzajemnie od siebie zależne. Jest to środek do zrozumienia wartości tego miejsca.

Same budynki są naturalnie również istotne w zakresie kwestii wartości dziedzictwa. Odbudowane zo-

stały po pożarze z 1702 r. zgodnie z pierwotnymi planami i wymiarami oraz przy użyciu tradycyjnych materiałów, konstrukcji i technik budowlanych, można je postrzegać jako kontynuację tradycji budowlanych wczesnego średniowiecza, zmodyfikowanych nieznacznie przez niemiecką Hanzę. Jako takie spełniają niezbędne warunki wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa:

Układ przestrzenny, struktura, materiały, formy i o ile to możliwe, funkcje grupy budynków powinny w sposób znaczący odzwierciedlać daną kulturę lub następujące po sobie okresy historyczne (cywilizacje), które przyczyniły się do zgłoszenia miejsca.

Bryggen zawsze stanowiło istotny element miejskiego krajobrazu. Położona pomiędzy średniowiecznymi symbolami królewskiej i militarnej potęgi w Bergenhus i współczesnym centrum miasta Vågshallen dzielnica jest symbolem międzynarodowego handlu i rozwoju gospodarczego w Bergen. Liczne ilustracje i fotografie Bergen przedstawiają Bryggen jako punkt centralny. Nawet obecnie, kiedy nienaruszona pozostała tylko jedna trzecia budynków pierwotnego kompleksu, dzielnica ta stanowi bardzo widoczne świadectwo historycznej działalności i stylu życia. Bryggen, a także inne zabytkowe części Bergen, zachowały średniowieczną strukturę opisaną i określoną w pierwszym w Norwegii dokumencie ustanawiającym prawa miejskie, wydanym przez króla Magnusa Lagabøte (Magnus Prawodawca) w Bergen w 1276 r.

Jeśli chodzi o skalę i techniki budowlane, Bryggen nie odbiega od współczesnych miejscowych tradycji, których wpływ można zauważyć w dzielnicach mieszkaniowych i centrum miasta. Mimo iż bardziej nowoczesne części miasta budowane są na większą skalę, całość historycznego centrum postrzegana jest jako harmonijna w zakresie skali, palety i struktury.

Jak wspomniano powyżej, Komitet wyróżnił różne kategorie miast, wybierając Bryggen jako przykład:

Sektory, obszary albo wydzielone grupy budynków, które nawet w tej szczątkowej formie, w jakiej przetrwały, w sposób spójny świadczą o charakterze zabytkowego miasta, którego już nie ma. W takich przypadkach te obszary i budynki, które przetrwały, będą stanowiły wystarczające świadectwo wcześniej istniejącej całości.

W ocenie Bryggen z 1993 r. Komitet ICOMOS zalecił, aby poza trzecim kryterium wpisu na Listę wzięte zostały pod uwagę również kryteria czwarte i piąte:

(IV) Obiekty powinny stanowić wybitny przykład rodzaju budowli bądź zespołu architektonicznego lub krajobrazu, który ilustruje znaczący etap w historii ludzkości.

Oraz:

(V) Obiekty powinny stanowić wybitny przykład tradycyjnego sposobu osiedlania się lub zagospodarowania terenu, reprezentatywny dla danej kultury, zwłaszcza w przypadku, kiedy miejsce narażone jest na wpływ nieodwracalnych zmian (tylko w wyjątkowych okolicznościach lub łącznie z innymi kryteriami).

Autentyczność

Kwestia autentyczności musi oczywiście w pierwszej kolejności odnieść się do samego Bryggen oraz kryteriów wpisu na Listę: „obiekty powinny wносить unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej bądź cywilizacji, żywej albo umarłej”.

Jako ocalałe świadectwo zagranicznej działalności Hanzы w postaci zespołu zabudowań, Bryggen zasadniczo zachowało swój charakter i organizację. Dzięki źródłom pisanim i śladom w obrębie samych

budynków możliwe jest wyobrażenie sobie stylu życia społeczności hanzeatyckiej na przestrzeni kilku stuleci w odosobnionej dzielnicy, różniącego się od życia w mieście, jakie prowadzili mieszkańcy dzielnic sąsiadujących z Bryggen.

Drewno to surowiec, który łatwo się niszczy, zachowanie autentyczności materiału w Bryggen jest zatem sporym wyzwaniem. Budynki mają ponad 300 lat i zbudowane są częściowo z dosyć prostych materiałów. Jest to w dużym stopniu konsekwencją odbudowy całego miasta w tym samym czasie, co spowodowało braki i konieczność oszczędzania na materiałach budowlanych. Wyzwanie to neutralizuje nieco ambicja zachowania przynajmniej metod i materiałów budowlanych. W połączeniu z potrzebą uzupełnienia i zabezpieczenia pierwotnych konstrukcji tam, gdzie to konieczne, zdecydowanie rośnie świadomość znaczenia autentyczności samych budynków.

Bryggen zawsze było częścią dynamicznego miasta i wyzwaniem jest przystosowanie dzielnicy do nowych funkcji, aby zapobiec sytuacji, w której stanie się ona muzeum, ryzykując jednak, że zmiany i nowoczesne przeróbki zagrażą pierwotnemu wyglądowi i autentyczności Bryggen. Cały czas toczy się dyskusja dotycząca zarządzania Bryggen. Liczne drobne modyfikacje, niemające zasadniczego znaczenia dla autentyczności, mogą łącznie stanowić zagrożenie dla autentyczności Bryggen jako całości, a także każdej innej wrażliwej części tego historycznego miasta.

Integralność

Autentyczność ma istotne znaczenie dla integralności Bryggen. Integralność jest jednak w szerszym rozumieniu silnie związana także ze współczesnymi funkcjami kompleksu. Kiedy funkcje te mogą być postrzegane jako pewien sposób kontynuacji pierwotnej roli Bryggen, zagrożenie integralności maleje. Dzisiejsze Bryggen obejmuje wielu właścicieli i jeszcze więcej małych firm, podobnie jak dawniej, mimo iż w ofercie nie ma już sztokfiska, tylko usługi i produkty z niewielkich warsztatów i sklepików z rzemiosłem artystycznym. Znajdują się tu także restauracje i sklepy z pamiątkami. Aby zachowane zostały wartości Bryggen jako miejsca o znaczeniu historycznym oraz poszanowanie dla nich, potrzebna jest równowaga.

Zarówno przed okresem hanzeatyckim, jak i po nim Bryggen stanowiło integralną część Bergen. Poza funkcjami obejmującymi codzienną działalność tutejszych mieszkańców, dzięki której Bryggen nie jest wyłącznie atrakcją turystyczną odizolowaną od miasta i jego zarządu, istotna jest rola Bryggen jako integralnej części Bergen. Dotyczy to również wpływu rozwoju sąsiednich dzielnic. Jak stwierdził w 1984 r. Komitet, w przypadku zamieszkałych miast historycznych występuje wiele trudności, w dużej mierze związanych z kruchością tkanki miejskiej i z tempem urbanizacji ich bezpośredniego otoczenia. Niektóre obszary w pobliżu Bryggen rozwinęły się na dużą skalę w XX w. Dotyczy to zwłaszcza wewnętrznych części Bryggen, gdzie nowe budynki z cegły zastąpiły pierwotne zabudowania, oraz rejonu pomiędzy Bryggen a fortyfikacjami w Bergenhus. Jest to obszar, który zniszczyły pożary oraz potężny wybuch w porcie w 1944 r.

Wciąż istnieją silne wizualne i rzeczywiste związki pomiędzy Bryggen a XVIII-wieczną dzielnicą mieszkaniową po drugiej stronie oraz średniowiecznym centrum miasta na południu, gdzie znajdują się iglice wież kościołów i zwarte zabudowania na niewielką skalę połączone z Bryggen poprzez nadmorski bulwar i wiekową arterię wzdłuż Øvregaten. Średniowieczne instytucje i ruiny średniowiecznych kościołów oraz budynków świeckich wtapiają się w krajobraz Bergen jako historycznego miasta w zakresie planu, skali i organizacji. Jest to dla Bryggen odpowiednie otoczenie.

Wrażliwość i zagrożenia

Bryggen to miejsce wrażliwe na negatywne wpływy i podejmowane są znaczące kroki mające na celu zapobieganie niszczeniu zarówno budynków, jak i warstw archeologicznych. Państwo-strona zainicjowało i sfinansowało szeroko zakrojone prace nad systemem nadzoru, monitorowaniem poziomu wód gruntowych, warunkami chemicznymi i właściwościami konserwacyjnymi. Zainicjowany został również program restauracji budynków, które są w złym stanie z powodu wieku, spadku jakości materiałów czy niestabilnej konstrukcji. Jest to wyzwanie dla historycznej autentyczności, które neutralizowane jest jednak poprzez wykorzystanie tradycyjnych materiałów i technik budowlanych, dzięki czemu zakres ingerencji zredukowany jest do minimum.

Od 2006 r. istnieje także dla Bryggen rozległy plan zarządzania stworzony dzięki współpracy pomiędzy kilkoma partnerami aktywnymi w Bryggen. Powstał on w wyniku zaleceń raportu z oceny z 2000 r. i zawiera praktyczne i organizacyjne wskazówki dotyczące zarządzania obiektem.

Drewniane konstrukcje stopniowo słabną z powodu uszkodzeń i naturalnego spadku jakości materiałów, powodując dodatkowo osiadanie budynków znajdujących się na ziemi. Z tego powodu konstrukcje nośne są w niektórych miejscach narażone na znaczne obciążenie, co grozi złamaniem. Aby zapobiec nieodwracalnym uszkodzeniom, budynki muszą być uważnie monitorowane i, jeśli okaże się to konieczne, ustabilizowane za pomocą dodatkowych umocnień.

Zmiana klimatu jest kwestią gruntownie omawianą w odniesieniu do Bryggen. Dzielnica rzeczywiście stała się na pewien czas narodowym symbolem negatywnych skutków zmiany klimatu, kiedy obszar nawiedziła powódź. Nie zmniejszając powagi kwestii zmiany klimatu, skuteczna okazała się kontrola, naprawa i przekierowanie systemów kanalizacji i wodociągów w pobliżu Bryggen. Od 2006 r. nie było tu powodzi. Poczyniono również przygotowania do umożliwienia przekierowania wód powierzchniowych, tak aby móc utrzymywać i kontrolować poziom wód gruntowych pod Bryggen. Zmiana klimatu stanowi jednak prawdziwe zagrożenie, które z czasem będzie coraz większe. Spodziewane jest stopniowe podnoszenie się poziomu morza, a taka sytuacja z pewnością negatywnie odbije się na Bryggen. Wpłyne także na duże części Bergen, więc na wypadek gdyby zagrożenie okazało się bliskie, należy zastosować środki zapobiegawcze dla całego miasta. W Bryggen wprowadzane są już zabezpieczenia. W procesie restauracji budynków czynione są obecnie przygotowania do ułatwienia podnoszenia budynków w przyszłości, jako środek zaradczy przeciwko zagrożeniu powodzią.

Planowanie przestrzenne i plan zarządzania

Bergen to rozwijające się miasto i jego zabytkowe centrum znajduje się pod naciskiem. Opracowany został i w 2009 r. przyjęty plan ochrony strefy buforowej wokół Bryggen. Jest on stworzony na podstawie analizy wartości dziedzictwa w połączeniu z potrzebą ograniczonego rozwoju. Regulacje opierają się na założeniach wytyczonych przez wartości dziedzictwa.

Od 2006 r. istnieje także dla Bryggen rozległy plan zarządzania stworzony dzięki współpracy pomiędzy kilkoma stronami aktywnymi w Bryggen. Powstał on w wyniku zaleceń raportu z oceny z 2000 r. i zawiera praktyczne i organizacyjne wskazówki dotyczące zarządzania obiektem.

7. | Bryggen.
| Fot. Anna Marconi-Betka

Monitoring

Bryggen objęte jest już rozległym monitoringiem naukowym:

1. Osiadanie budynków mierzone jest kilka razy do roku.
2. Oceny stanu nieodrestaurowanych budynków oraz zapisu uszkodzeń, którymi należy się zająć, dokonano w 2010 r.
3. Budynki są pod stałym nadzorem właścicieli i ekspertów.
4. W obrębie fundamentów i budynków prowadzone są badania mikrobiologiczne.
5. Od dziesięciu lat niepokój wzbudza obniżający się poziom wód gruntowych pod Bryggen. Doprowadził on do zwiększenia ilości tlenu w warstwach kulturowych, przyspieszając proces niszczenia. Poziom wód gruntowych oraz warunki chemiczne w warstwach kulturowych są pod stałym nadzorem naukowym międzynarodowego zespołu specjalistów, którzy monitorują warunki konserwacji. Podjęto także działania mające na celu odwrócenie sytuacji. Do ujmowania wód gruntowych zbudowano 34 studnie głębinowe oraz jedną wielopoziomową.
6. Zmiana klimatu i podnoszący się poziom morza są stale monitorowane przez naukowców. Sytuację należy uważnie śledzić, aby w razie konieczności podjąć natychmiastowe działania.
7. Rozwój działalności i wykorzystanie budynków powinny być monitorowane na przestrzeni czasu, aby chronić autentyczność i integralność Bryggen jako miejsca światowego dziedzictwa.
8. Odnosi się to również do rozwoju sytuacji w strefie buforowej Bryggen oraz wdrażania i zrozumienia regulacji obowiązujących na tym obszarze w odniesieniu do Bryggen i historycznego centrum miasta.
9. Skala, struktury, nieznaczne i bardziej widoczne zmiany, zarówno w obrębie Bryggen, jak i całego miejskiego krajobrazu, w zakresie istniejącej architektury oraz otwartych przestrzeni, które są tak samo narażone na zmiany jak budynki, mogą negatywnie wpłynąć na Bryggen i powinny być monitorowane.

KOŚCIOŁY DREWNIANE POŁUDNIOWEJ MAŁOPOLSKI

WPISANE NA LISTĘ
ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA
– DEKLARACJA WYJĄTKOWEJ
UNIWERSALNEJ WARTOŚCI
I PROPOZYCJA MONITORINGU

Anna Fortuna-Marek

Kościół drewniany południowej Małopolski zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 2003 r. Z wnioskowanych dziewięciu kościołów wpisem na Listę UNESCO objęto sześć świątyń: w Binarowej, Bliznem, Dębnie Podhalańskim, Haczowie, Lipnicy Murowanej i Sękowej.

1. Syntetyczny opis i streszczenie informacji faktograficznych

Prezentowane obiekty leżą w południowej i południowo-wschodniej Polsce, w historycznym regionie Małopolski. Zlokalizowane są na terenie obecnych województw małopolskiego (4 obiekty) i podkarpackiego (2 obiekty). W strukturze administracyjnej Kościoła Rzymskokatolickiego należą do archidiecezji krakowskiej i przemyskiej oraz diecezji rzeszowskiej i tarnowskiej.

Wpisane na Listę UNESCO świątynie położone są na terenie Pogórza Karpackiego, w północnej strefie Karpat Zachodnich. Większość z nich usytuowana jest w malowniczych śródgórskich dolinach.

1. Schematyczne rozmieszczenie miejscowości z drewnianymi kościołami Małopolski wpisnymi na Listę Światowego Dziedzictwa na tle mapy Polski, oprac. R. Kwolek

Granice wpisu

Obiekty nie stanowią zespołu w znaczeniu terytorialnym. Strefy ochronne są więc wyznaczone indywidualnie. W każdym przypadku strefa wpisu to relatywnie niewielki, czytelny teren przykościelny obejmujący najczęściej kościół wraz z najbliższym otoczeniem wyznaczonym ogrodzeniem. Obszar wpisu jest niekiedy poszerzony o zespół plebański (np. unikatowe drewniane zabudowania plebańskie zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła w Bliznem, zespół plebanii z ogrodem plebańskim w Sękowej) czy o teren cmentarza przykościelnego (Lipnica Murowana). Poza wyżej wymienionymi strefami wpisu każdorazowo wyznaczona też została strefa buforowa i strefa ochrony krajobrazu.

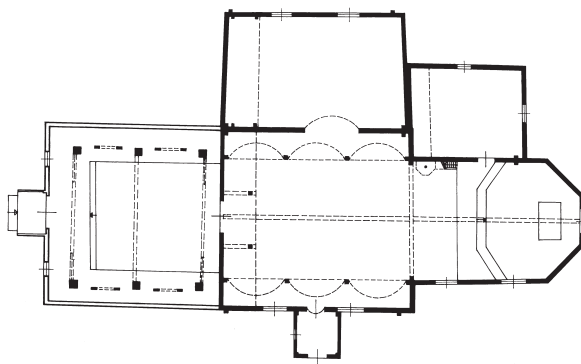
Krótką prezentacją poszczególnych obiektów

Binarowa – kościół pw. św. Michała Archanioła

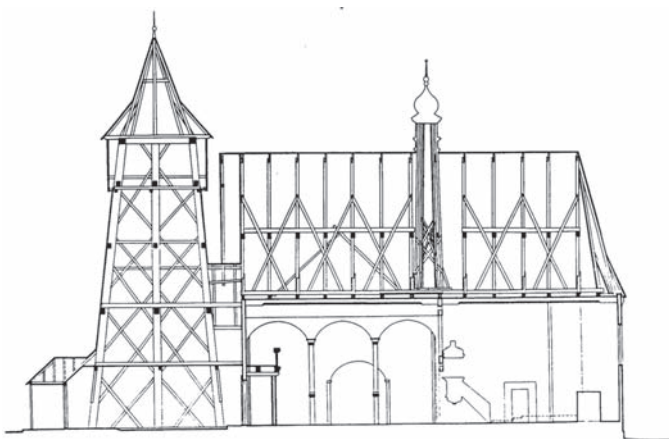
województwo małopolskie, powiat gorlicki, gmina Biecz

Kościół wybudowany został ok. 1500 r. w konstrukcji zrębowej, z użyciem przy przekryciu budowli systemu więźbowo-zaskrzynieniowego. W 1596 r. od zachodu do nawy dostawiono wieżę wzniesioną w konstrukcji słupowo-ramowej. Prawdopodobnie na początku XVII w. świątynię otoczono sobotami, a dach nawy wzbogacono o wieżyczkę na sygnaturkę. W latach 1641-1650 dokonano gruntownej przebudowy: do nawy od północy dostawiono kaplicę Aniołów Stróżów, wieża otrzymała nowe zwieńczenie. Przekształceniu uległo wnętrze świątyni, m.in. przebudowano chór muzyczny, powiększono otwory okienne, w miejsce wcześniejszej polichromii patronowej wykonano nową, niezwykle efektowną, o dużej wartości artystycznej. Rozbudowa i bogate dekorowanie świątyni związane było z działalnością kontrreformacyjną kościoła. Po 1908 r. dachy nawy i prezbiterium oraz górne partie wieży pokryte zostały blachą ocynkową, szalunek gontowy ścian zastąpiono deskowaniem, a zaskrzynienia w nawie podparto arkadami filarowymi. Od lat 90. XX w. prowadzono prace nad przywróceniem stanu kościoła sprzed 1908 r.

2. Rzut poziomy kościoła w Binarowej, rys. B. Potera, 2000, na podstawie pomiaru M. Czuby

3. Przekrój podłużny kościoła w Binarowej, rys. B. Potera, 2000, na podstawie inwentaryzacji z 1953 r. Oprac. W. Nowak, Z. Głąb, PKZ Kraków

4. | Kościół w Binarowej. Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

5. | Kościół w Binarowej. Fot. A. Marconi-Betka, NID

Wartości

Kościół w Binarowej zachowany jest w historycznej postaci, stanowi zabytek w pełni autentyczny. Świątynia należy do najstarszych obiektów wzniesionych w konstrukcji zrębowej (wieńcowej). Jest wybitnym i reprezentatywnym przykładem drewnianej budowli sakralnej o mistrzowsko dopracowanej konstrukcji, która łączy wirtuozerię sztuki ciesielskiej z walorami stylowymi charakterystycznymi dla architektury gotyku. O wyjątkowej wartości obiektu decyduje w dużej mierze dekoracja wnętrz, na którą składają się gotyckie i renesansowe polichromie z XVI i XVII w., integralnie zespolone z architekturą kościoła oraz ołtarze i sprzęty dopełniające funkcjonalnie i estetycznie program wystroju świątyni. Polichromia wnętrza zalicza się do najcenniejszych zespołów malowideł zachowanych w drewnianych kościołach w Polsce. Wyróżnia się niezwykle skomplikowanym programem ikonograficzno-ideowym, nacechowanym elementami dydaktyczno-moralizatorskimi. Prezentuje bardzo wysoki poziom artystyczny. Cykl pasyjny namalowany w 1650 r. stanowi jeden z najwspanialszych i najbogatszych zespołów malowideł ukazujących Passio Christi w polskiej sztuce nowożytnej.

Znaczne wartości historyczne i artystyczne prezentuje także zespół średniowiecznej drewnianej rzeźby ołtarzowej, powstały w końcu XIV w. i bogate wyposażenie pochodzące w dużej części z XVII w. (ołtarz główny, ambona, bogato dekorowane ławki).

Wartość kościoła wynika z połączenia walorów historycznych, architektonicznych, a zwłaszcza artystycznych. Istotnym walorem historycznym, decydującym o autentyczności zabytku, jest jego nieprzerwane funkcjonowanie jako świątyni, czynnego obiektu kultu, zgodnie z intencją jej fundatorów i budowniczych.

6-7. Kościół w Binarowej, fragment wnętrza. Fot. A. Marconi-Betka, NID

Blizne – kościół pw. Wszystkich Świętych

województwo podkarpackie, powiat brzozowski, gmina Jasienica Rosielna

Kościół w Bliznem został wybudowany zapewne około połowy XV w. (nie później niż w 3. ćw. XV w.). Jego fundatorami byli najprawdopodobniej biskupi przemyscy. Warsztat, który budował kościół, wywodził się zapewne z tego samego środowiska co budowniczowie świątyni w Haczowie. W 1549 r. wnętrze kościoła ozdobiono bogatą dekoracją malarską składającą się z przedstawień figuralnych o tematyce staro- i nowotestamentowej, przedzielonych pasami ornamentu roślinnego oraz groteski. Obecna wieża-dzwonnica po raz pierwszy wzmiankowana jest w 1646 r. Równolegle z budową wieży zewnętrzne ściany kościoła na całym jego obwodzie opasano sobotami. Sto lat po ufundowaniu pierwszej polichromii, w 1649 r. ściany i strop nawy pokryto nową warstwą dekoracji malarskiej dostosowaną do zmieniających się gustów i prądów ideologicznych. Początek XVIII w. przyniósł dalsze zmiany – zarówno wystroju, jak i wyposażenia ruchomego świątyni. Około 1700 r. niższe partie północnej i południowej ściany prezbiterium zostały pokryte malowidłami naśladującymi koltrynę złożoną z pionowych pasów pokrytych stylizowanymi kwiatami. W 1811 r. przeprowadzono gruntowny remont świątyni; w jego wyniku rozbiórce uległy soboty. Późniejsze prace remontowe (z II połowy XIX i z XX w.) nie wprowadziły istotniejszych zmian w bryle świątyni. W latach 1964-1974 przeprowadzono kompleksowe prace konserwatorskie przy substancji architektonicznej kościoła. W ich trakcie m.in. odsłonięto wielofazową polichromię ścian zamalowaną w XIX w. oraz poddano konserwacji całe wyposażenie ruchome kościoła.

8-9. | Kościół w Bliznem. Fot. R. Kwolek, NID-OT w Rzeszowie

Wartości

O wyjątkowym znaczeniu kościoła w Bliznem decyduje m.in. doskonale zachowana substancja architektoniczna (m.in. niemal w stu procentach zachowana oryginalna XV-wieczna konstrukcja zrębu ścian oraz storczykowej więźby dachowej z ciesielskimi znakami montażowymi), niezwykle bogate wyposażenie ruchome, obejmujące sprzęty powstałe na przestrzeni od XVI do XIX w., jak też unikatowy zespół malowideł ściennych z XV-XVIII w. Do najcenniejszych elementów wystroju i wyposażenia należą m.in. XVI- i XVII-wieczne figuralne polichromie oraz figura Madonny z I ćw. XVI w. o cechach poststwowoszkowskiej rzeźby małopolskiej. Rzeczą absolutnie wyjątkową, stawiającą blizneński kościół w czołówce zabytków budownictwa drewnianego, jest jego bezpośrednie otoczenie złożone z zabytkowych drewnianych zabudowań plebańskich, tworzących dziś jedyne tego typu założenie w południowej Polsce. Są to następujące obiekty: stara plebania (wikarówka), lamus, dawna szkoła parafialna (organistówka) i stodoła. Całość tworzy wyjątkowo cenny zespół kościelno-plebański, malowniczo wpisany w krajobraz doliny Stobnicy.

10. Kościół w Bliznem, ołtarz główny.
Fot. R. Kwolek, NID-OT w Rzeszowie

11. Kościół w Bliznem, fragment wnętrza.
Fot. R. Kwolek, NID-OT w Rzeszowie

Dębno Podhalańskie – kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła

województwo małopolskie, powiat nowotarski, gmina Nowy Targ

Obecny kościół wzniesiony został – jak wynika z badań naukowych – w drugiej połowie lub w końcu XV w. Datację tę potwierdzają badania dendrochronologiczne, stwierdzające jednolity czas budowy korpusu wraz z konstrukcją dachową. Wieża została dobudowana w odmiennej od korpusu konstrukcji słupowo-ramowej. Do elementów dodanych zapewne w XVII w. należą obiegające kościół soboty oraz kruchta południowa. Wszystkie te elementy harmonijnie uzupełniły bryłę budowli.

12. Kościół w Dębnie.
Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

13. Kościół w Dębnie, fragment wnętrza.
Fot. D. Czaja, NID-OT w Krakowie

Wartości

Kościół w Dębnie zachowany w swej historycznej, niezmienionej od wieków postaci stanowi zabytek w pełni autentyczny. Wyjątkowo cenne są zachowane w świątyni dzieła malarstwa, rzeźby i rzemiosła artystycznego. Strop oraz ściany pokrywają malowidła ściennie wykonane przy użyciu patronów. Ich powstanie datuje się na przełom XV i XVI w. W polichromii pokrywającej niemal wszystkie płaszczyzny wnętrza rozróżniono 77 motywów występujących w 12 układach w bardzo różnorodnych wariantach kolorystycznych. Obok najczęstszych motywów – stylizowanych ornamentów roślinnych i geometrycznych – występują też wątki figuralne oraz motywy architektoniczne nawiązujące do repertuaru form gotyckich. Bogactwa wystroju dopełniają gotyckie ołtarze, obrazy i rzeźby. Zachowany ołtarz główny to cenny zabytek malarstwa tablicowego. Tryptyk ten pochodzi z początku XVI w., jest dziełem krakowskiego warsztatu cechowego, przypisywanym nazwanemu umownie Mistrzowi Tryptyku z Dębna. Wyjątkową wartość przedstawia grupa Ukrzyżowania na belce tęczowej, która obejmuje rzeźbiony krucyfiks z malowanymi kolistymi medalionami na krańcach krzyża z symbolami ewangelistów. Towarzyszą mu konturowo wycięte, malowane postacie Matki Bożej Bolesnej i św. Jana Ewangelisty. Rzeźba Chrystusa datowana jest na czwartą ćwierć XIV w. i należy do mistycznego nurtu europejskiej rzeźby gotyckiej.

Haczów – kościół pw. Wniebowzięcia NMP i św. Michała Archanioła

województwo podkarpackie, powiat brzozowski, gmina Haczów

Początkowo uważano, iż drewniany kościół w Haczowie pochodzi z ok. 1624 r. i został wzniesiony podczas odbudowy wsi po najeździe tatarskim. Odkrycie we wnętrzu świątyni późnośredniowiecznej polichromii, którą dzięki zapisowi archiwalnemu oceniono na 1494 r., spowodowało przesunięcie datowania obiektu. Nadal nie jest znana dokładna data jego budowy, jednak badania architektoniczne i dendrochronologiczne pozwalają obecnie na określenie czasu powstania budowli na pierwszą połowę XV w. Zachowana świątynia jest pierwszym wzniesionym w Haczowie kościołem. W czasie najazdu tatarskiego w 1624 r. kościół został uszkodzony, a następnie gruntownie odnowiony i rozbudowany. Wówczas wzniesiono wieżę, wieżyczkę na sygnaturkę, podcienia – soboty oraz wycięto w nawie koliste otwory okienne. Podczas remontu w 1699 r. wprowadzono do prezbiterium wzmocnienia za pomocą lisic. Między r. 1784 a 1789 powiększono zakrystię, wybudowano kaplicę północną, skarbiec i nowe soboty oraz przekształcono dach nad nawą. Przeprowadzono też prace we wnętrzu, wykonując nowy strop, wstawiając drewniane słupy podtrzymujące zaskrzywienia i dzielące korpus nawowy, oraz ufundowano nowe wyposażenie świątyni.

Wartości

Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archanioła jest najstarszym i najlepiej zachowanym gotyckim kościołem drewnianym konstrukcji zrębowej w skali Europy. Jest też największym gotyckim kościołem drewnianym. Odznacza się on malowniczością i monumentalizmem bryły. Jest tym cenniejszy, iż do naszych czasów przetrwał w stanie niemal niezmienionym pod względem konstrukcyjnym, a jego wnętrze wyróżnia się wystrojem malarskim o bogatym programie ikonograficzno-ideowym i wysokim poziomie artystycznym. Polichromie pochodzą z kilku okresów. Unikatową wartością odznacza się zwłaszcza monumentalna gotycka polichromia figuralna mniej więcej z 1494 r. z przedstawieniami scen ze Starego i Nowego Testamentu, z wizerunkami świętych oraz zachowane pozostałości polichromii stropu z tego samego czasu.

14. Kościół w Haczowie.
Fot. R. Kwolek, NID-OT w Rzeszowie

15. Kościół w Haczowie.
Fot. A. Marek, NID-OT w Rzeszowie

16. Kościół w Haczowie, wnętrze.
Fot. A. Marek, NID-OT w Rzeszowie

17. Kościół w Haczowie, figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem.
Fot. A. Marek, NID-OT w Rzeszowie

18. Kościół w Haczowie, fragment polichromii.
Fot. R. Kwolek, NID-OT w Rzeszowie

Wartość kościoła w Haczowie tkwi w historycznym i artystycznym powiązaniu wszystkich elementów architektury i dzieł sztuk plastycznych, a zarazem w unikatowości obiektu tej skali i o takiej metryce. Świątynia ta znajduje się w rzędzie zabytków podręcznikowych, o niemal symbolicznym znaczeniu dla dziejów badań drewnianej architektury sakralnej w Polsce.

Lipnica Murowana – kościół pw. św. Leonarda

województwo małopolskie, powiat bocheński, gmina Lipnica Murowana

Kościół został wzniesiony pod koniec XV w. Z tego okresu pochodzą również najstarsze zachowane partie polichromii patronowej na stropie nawy. Wzniesiony poza obwarowaniami miejskimi pełnił – i do dziś pełni – funkcję kościoła cmentarnego. Świątynia była wielokrotnie odnawiana, co jednak nie wpłynęło znacząco na jej bryłę i układ przestrzenny.

Wnętrze kościoła nakrywają stropy płaskie, w nawie z zaskrzynieniami. Strop oraz ściany zdobią polichromie pochodzące z kilku okresów. Najstarsze są ornamentalne malowidła stropu nawy i prezbiterium pochodzące z końca XV i z XVI w. W XVII w. zaskrzynienia zostały ozdobione polichromią z motywem kasetonów. Ściany prezbiterium malowano w 1689 r. (wówczas też wykonano polichromię o motywach figuralnych), nawy w latach 1710-1711. W XVII w. kościół opasano sobotami.

19. Kościół w Lipnicy Murowanej.
Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

20. Kościół w Lipnicy Murowanej.
Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

21. Kościół w Lipnicy Murowanej, wnętrze.
Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

Wartości

Kościół w Lipnicy Murowanej odznacza się malowniczością bryły oraz jej świetnym powiązaniem z otoczeniem (teren starego, lecz do dziś użytkowanego cmentarza), jest zlokalizowany na obrzeżu średnio-wiecznego małomiasteczkowego założenia. Jako kościół cmentarny nie podlegał przez stulecia modernizacji, stąd jego szczególny walor autentyczności i swoistego archaizmu. Jego wartość polega na historycznym i artystycznym powiązaniu wszystkich elementów (architektury, wystroju i wyposażenia wnętrza).

Wyjątkową wartość artystyczną, zwłaszcza w kontekście całości wnętrza, posiadały znajdujące się tu do niedawna trzy ołtarze tryptykowe – dzieła małopolskiego cechowego malarstwa tablicowego, wielokrotnie wzmiankowane i omawiane w literaturze fachowej. Ołtarz główny, dedykowany patronowi kościoła, św. Leonardowi, powstał w warsztacie krakowskim na początku XVI w. Wcześniejszy, pochodzący ze schyłku XV w., jest ołtarz boczny ze sceną adoracji Dzieciątka Jezus w polu środkowym. Interesujący jest również trzeci tryptyk, dedykowany św. Mikołajowi, z ok. 1530 r. – przykład epilogu gotyckich tradycji w malarstwie tablicowym. Ołtarze gotyckie po próbie kradzieży w 1992 r. zostały zabezpieczone w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie, w kościele zaś eksponowane są kopie tych dzieł. Do średniowiecznych zabytków należy XIV-wieczna figura Chrystusa Ukrzyżowanego na belce tęczowej. Interesującym zabytkiem z dziedziny instrumentów muzycznych jest niewielki pozytyw szkatułny pochodzący z XVII w.

Sękowa – kościół pw. świętych Filipa i Jakuba

województwo małopolskie, powiat gorlicki, gmina Sękowa

Późnogotycki kościół pw. świętych Filipa i Jakuba (prawdopodobnie drugi we wsi) zbudowany został ok. 1520 r. Pierwotnie był to obiekt jednonawowy z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, kryty wysokim,

22. | Kościół w Sękowej. Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

23. | Kościół w Sękowej.
| Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

24. | Kościół w Sękowej.
| Fot. A. Siwek, NID-OT w Krakowie

wspólnym dachem. Pierwsze przekształcenia nastąpiły w XVII w., a najważniejsze w XVIII w., gdy powstała niska wieża, wieżyczka na sygnaturkę i wysokie soboty, które nadały świątyni indywidualny charakter.

Wzniesiony został w konstrukcji zrębowej z zastosowaniem systemu więźbowo-zaskrzynieniowego. Zachowała się gotycka więźba dachowa konstrukcji storczykowej, z ciesielskimi znakami montażowymi. Wyposażenie kościoła jest skromne, gdyż częściowo uległo zniszczeniu w czasie działań wojennych w 1915 r. Z dawnego wyposażenia zachowała się kamienna późnogotycka chrzcielnica z 1522 r. o kształcie kielichowym, ozdobiona dekoracją maswerkową. Na ścianie południowej przetrwały fragmenty neogotyckiej polichromii figuralnej. Dużą wartość prezentują portale: zachodni zwieńczony łukiem trójlistnym w ośli grzbiet, z dwiema palmetami w narożnikach, wzbogacony reliefową ornamentyką; południowy z nadprożem w kształcie osłego grzbietu. Kościół wyróżnia się strzelistą sylwetą i gotycką proporcją bryły.

Wartości

O szczególnych walorach estetycznych obiektu decyduje wyjątkowa malowniczość bryły kościółka o wymyślnej formie nadającej mu indywidualny wyraz. Efekt ten potęgują wyjątkowo wysokie i strome dachy pokryte gontami, a zwłaszcza sięgające niemal ziemi zadaszenia otaczających kościół sobót.

W drugiej połowie XIX w. świątynia była wielokrotnie wzmiankowana i do 1914 r. uważano ją za najbardziej charakterystyczny i najpiękniejszy kościółek drewniany w Małopolsce. Od 1888 r. chętnie rysowali i malowali go wybitni polscy artyści i konserwatorzy zabytków: Stanisław Wyspiański, Józef Mehoffer, Teodor Axentowicz, Włodzimierz Tetmajer, Jan Sas-Zubrzycki i Kazimierz Skórewicz.

2. Podsumowanie wartości

Wniosek o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO kościołów drewnianych południowej Małopolski posiadał opracowaną deklarację wartości – rozbudowany, opisowy tekst, który w znacznej części skupiał się na analizie linii rozwojowych architektury drewnianej w Europie Zachodniej i Północnej; w mniejszym stopniu na prezentacji wartości tych obiektów jako pewnej charakterystycznej, odróżnialnej i wyjątkowo dobrze zachowanej grupy obiektów sakralnych. Dodatkowo tekst ten odnosił się do dziewięciu wnioskowanych obiektów reprezentujących różne etapy wielowiekowego procesu przemian sakralnej architektury drewnianej, poczynając od średniowiecza, a kończąc na schyłku XVIII w. Wpisem na Listę UNESCO objęto natomiast sześć najstarszych kościołów średniowiecznych.

Prace zespołu działającego w ramach polsko-norweskiego projektu miały przede wszystkim na celu syntetyczne ujęcie tematu, by uwypuklić wartości, jakimi charakteryzują się kościoły drewniane, i wskazać te cechy (atrybuty, nośniki), które decydują o ich wyjątkowej uniwersalnej wartości, będąc zarazem świadectwem ich autentyczności i integralności. Odniesiono się do kilku aspektów, które zdają się decydować o wyjątkowej uniwersalnej wartości tych obiektów. Są to: czas powstania; materiał, konstrukcja, forma architektoniczna; wystrój i wyposażenie; funkcja i wartości niematerialne oraz otoczenie i krajobraz.

Nowa propozycja określenia wartości miejsca – kościołów drewnianych południowej Małopolski – uwzględnia wszystkie wyżej wymienione aspekty i jest syntetyczną próbą ujęcia tego tematu.

Nowa propozycja określenia wartości miejsca

Grupa odniesienia

Zabytkowe świątynie drewniane w wyniku różnorodnych uwarunkowań zachowały się do dzisiaj jedynie na stosunkowo ograniczonych obszarach Europy Centralnej, Wschodniej i Północnej. Można wśród nich wyodrębnić kilka typów sakralnego budownictwa drewnianego związanego z poszczególnymi nurtami chrześcijaństwa (zarówno w zakresie formy architektonicznej, jak i konstrukcji).

Obszar występowania zrębowych świątyń drewnianych był historycznie uwarunkowany i ograniczony. Niewielka enklawa obiektów sakralnych wzniesionych w konstrukcji wieńcowej zachowała się w protestanckiej Szwecji i Finlandii. Na południu obszar ten przekraczał karpacką granicę Polski, ale obiekty te są tam zjawiskiem mniej powszechnym. Od wschodu zasięg ich występowania był szerszy, ale ograniczony do obrządku wschodniego, co sprzyjało przenikaniu elementów architektury kościelnej i cerkiewnej. Na zachodzie Europy w drewnianych świątyniach dominowały konstrukcje słupowo-ramowe.

Oczywistą skalą odniesienia dla kościołów małopolskich są inne europejskie sakralne obiekty drewniane wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa. Wśród takich obiektów o wyjątkowej uniwersalnej wartości są drewniane świątynie zachowane na terenie słowackiej części Karpat (*Wooden Churches of the Slovak Part of the Carpathian Mountain Area*). Świątynie te reprezentują trzy różne typy architektury sakralnej: kościoły rzymskokatolickie nawiązujące do kościołów małopolskich, cerkwie typu łemkowskiego i protestanckie zbory. Odmienny od kościołów typ wykazują prawosławne cerkwie w rumuńskim Maramuresz (*Wooden Churches of Maramures*). Rosyjskie cerkwie prawosławne reprezentowane przez Pogost Kiży (*Kizhi Pogost*), choć wzniesione w konstrukcji zrębowej, są przykładem całkowicie odmiennych rozwiązań stylistycznych. Odrębne grupy drewnianego budownictwa sakralnego, wywodzące się z innych kręgów kulturowych i całkowicie różne od obiektów małopolskich pod względem konstrukcyjnym i stylistycznym, tworzą: norweskie kościoły słupowe (słupowe) z kościołem w Urnes wpisanym na Listę UNESCO (*Urnes Stave Church*) oraz szkieletowe kościoły pokoju w Jaworze i Świdnicy (*Churches of Peace in Jawor and Swidnica*).

Na takim, krótko zarysowanym, tle porównawczym drewniane kościoły południowej Małopolski stanowią wyjątkowy przykład tradycji budowlanych kościołów średniowiecznych w kulturze rzymskokatolickiej. Do ich budowy wykorzystano technikę polegającą na poziomym ułożeniu drewnianych bali (zwaną techniką zrębową/wieńcową) rozpowszechnioną w Europie Północnej i Wschodniej od średniowiecza, lecz zastosowany w nich specyficzny zasób rozwiązań konstrukcyjnych i form architektonicznych pozwala na jednoznaczne przypisanie obiektów do wspólnej grupy należącej do zachodniego kręgu cywilizacji europejskiej, tworzącej wyjątkową enklawę usytuowaną na styku kulturowym Wschodu i Zachodu. To sakralne budownictwo drewniane miało charakter reprezentacyjny i rozwijało się równolegle z architekturą murowaną. Kościoły drewniane stanowiły interesującą alternatywę dla budowli murowanych. Powstawały z fundacji rodzin szlacheckich i były symbolem prestiżu. Fundatorzy kościołów zatrudniali wykwalifikowanych budowniczych i utalentowanych artystów, którzy ozdabiali świątynie.

Wiek (czas powstania)

Kościoły drewniane południowej Małopolski prezentują gotycką tradycję budownictwa sakralnego polskiego średniowiecza. Obiekty te to najlepiej zachowane przykłady najstarszych kościołów drewnianych z tego regionu, które dotrwały do naszych czasów. Ich powstanie datuje się od połowy XV w. (kościół w Haczowie) po 1520 r. (kościół w Sękowej).

Materiał, konstrukcja, forma architektoniczna

Budowle te wywodzą swą funkcjonalną kompozycję przestrzenną z przyjętych z Zachodu wymogów liturgicznych. Są charakterystyczne dla tradycji budowlanej centralnej Europy, tak ze względu na zastosowany materiał (drewno), jak rodzaj konstrukcji (konstrukcja zrębowa). W zabytkach tych przetrwały dawne (niestosowane obecnie) rozwiązania technologiczne i konstrukcyjne. Budowle mają rozbudowaną strukturę przestrzenną, uzyskaną dzięki zastosowaniu doskonałych technicznie ciesielskich rozwiązań konstrukcyjnych (m.in. system więźbowo-zaskrzynieniowo-zaczepowy; precyzyjnie wykonane, skomplikowane narożne łącza). Wyróżniają się charakterystyczną formą architektoniczną, którą tworzą m.in.: wysokie, kryte gontem, jednokalenicowe dachy, izbicowe wieże konstrukcji słupowo-ramowej, soboty (podcienia) otaczające budowle, ciesielski detal architektoniczny (np. portale o gotyckich formach stylowych). Indywidualny w każdym z obiektów dobór form architektonicznych, rozwiązań konstrukcyjnych, elementów detalu ciesielskiego i wystroju wnętrz sprawił, że powstały dzieła wyjątkowe i niepowtarzalne, choć należące do zwartej, łatwo dającej się wyodrębnić grupy obiektów mających wiele wspólnych cech. Wysoka jakość techniczna i artyzm wykonania małopolskich kościołów są świadectwem dojrzałości gotyckiej architektury drewnianej, a ich twórców wywodzi się raczej z miejskiego rzemiosła cechowego niż z ciesielstwa typowego dla budownictwa ludowego.

Wystrój i wyposażenie

Kościoły posiadają wyjątkowo cenny wystrój i wyposażenie, które prezentuje różnorodność technik wykonania i motywów oraz – w większości – wyróżnia się bogatymi programami ikonograficznymi i wybitnymi wartościami artystycznymi. Wybrane obiekty są także reprezentatywną ilustracją stylistycznych przemian dekoracji wnętrz sakralnych, od gotyku poczynając. Wszystkie elementy bogatego i różnorodnego wystroju oraz wyposażenia są harmonijnie z sobą powiązane i doskonale się uzupełniają pod względem treści, funkcji i stylu.

Funkcja i wartości niematerialne

Niemal wszystkie kościoły od stuleci pełnią funkcję liturgiczną i kultową. Są miejscem tradycyjnych uroczystości i obrzędów. W niektórych trwa kult łaskami słynących wizerunków. Wszystkie świątynie są wyrazem lokalnej tożsamości religijno-kulturowej.

Otoczenie i krajobraz

Wybrane kościoły w większości są organicznie zespolone z otoczeniem i stanowią przykład historycznych dominant w układach ruralistycznych, co do dziś stanowi o ich wyjątkowych walorach krajobrazowych. Dodatkowo ich atrakcyjność podnosi malownicze położenie. Każdy z nich – mimo zmiany skali zabudowy w ich otoczeniu – pełni jak dawniej funkcję elementu indywidualizującego krajobraz miejscowości i jest wyznacznikiem tożsamości lokalnych krajobrazów.

3. Kryteria

Kościół drewniany południowej Małopolski wpisano na Listę Światowego Dziedzictwa na podstawie dwóch kryteriów: III i IV.

Podobnie jak w przypadku deklaracji wartości analizie poddano sformułowania zawarte w wyżej wymienionych kryteriach i podjęto próbę modyfikacji tych tekstów, proponując zarazem nowe ich brzmienie:

Kryteria zawarte w ocenie organizacji doradczej Komitetu Światowego Dziedzictwa, 2003 r.

DECISION OF THE WORLD HERITAGE COMMITTEE:

Excerpt from the ICOMOS Evaluation

Evaluation of criteria

Criterion iii: The churches are considered to bear an exceptional testimony to the tradition of church building from the Middle Ages. The churches have also been preserved in the context of the vernacular village and landscape setting.

Criterion iv: The nominated churches are exceptionally well preserved and representative examples from the medieval type of church, which respected the ambitions of their sponsors.

Criterion vi: Even though the churches obviously have continued fulfilling their liturgical and cult function for several centuries, ICOMOS does not consider this to be sufficient for applying this criterion.

Recommendation for the future

ICOMOS considers that this nomination could be completed with properties in Hungary, Romania, Slovakia, and/or Ukraine, where the churches can represent later periods as well as other types of traditions (potential for serial nomination).

Recommendation with respect to inscription

That the six medieval wooden churches of Binarowa, Blizne, Debno, Haczow, Lipnica Murowana, and Sekowa be inscribed on the World Heritage List on the basis of criteria iii and iv:

Criterion iii: The wooden churches of Little Poland bear important testimony to medieval church building traditions, as these related to the liturgical and cult functions of the Roman Catholic Church in a relatively closed region in central Europe.

Criterion iv: The churches are the most representative examples of surviving Gothic churches built in horizontal log technique, particularly impressive in their artistic and technical execution, and sponsored by noble families and rulers as symbols of social and political prestige.

Propozycja nowego brzmienia kryteriów

Kryterium III: Kościoły drewniane Małopolski są wyjątkowym świadectwem średnio-wiecznego budownictwa sakralnego, zachowanym jedynie na ściśle określonym obszarze centralnej Europy. Przetrwały w nich niestosowane już rozwiązania tech-

nologiczne i budowlane, specyficzne dla czasów, w których były wznoszone. Stanowią unikalny relikwiel wielowiekowej linii rozwojowej tradycyjnych świątyń drewnianych, pełniąc nadal funkcje liturgiczne Kościoła Rzymskokatolickiego.

Kryterium IV: Wybrane obiekty są najwybitniejszymi przykładami zachowanych gotyckich kościołów wznoszonych w konstrukcji zrębowej. Budowle te stanowią odrębne zjawisko w powszechnej geografii sztuki, wyróżniając się charakterystyczną formą, skomplikowaną konstrukcją, imponującym kunsztem wykonania technicznego oraz wartościami artystycznymi wystroju i wyposażenia.

4. Autentyczność

Wszystkie kościoły spełniają podstawowe kryteria określone dla autentyczności i integralności architektonicznych zabytków. Są one gotyckimi budowlami zachowanymi w historycznej postaci. Autentyczne są: materiał (wykonane w niektórych obiektach badania dendrochronologiczne potwierdzają XV-wieczne pochodzenie drewna użytego do budowy świątyń), rozwiązania konstrukcyjne (zrębowa konstrukcja naw, prezbiteriów i dobudówek, słupowo-ramowa konstrukcja wież, system więźbowo-zaskrzynieniowy, niekiedy oryginalne XV-wieczne storczykowe więźby dachowe), forma architektoniczna określona głównie przez charakterystyczny trójczołowy rzut (z wyjątkiem bezwieżowego kościoła w Lipnicy Murowanej) i bryłę wyróżniającą się dzięki zastosowaniu: wysokich dachów kryjących nawę i prezbiterium, wyodrębnionych izbicowych wież, podcieni obiegających budowlę, jak również wystrój i wyposażenie wnętrz (pochodzące z różnych okresów historycznych).

Polichromie pokrywające ściany i stropy kościołów – będące zasadniczym elementem wystroju wnętrz – prezentują różnorodne: techniki i style, tematykę i programy ikonograficzne, funkcję (dekoracyjną i edukacyjną jako swoista Biblia pauperum) i fundacje (biskupie, szlacheckie, mieszczańskie, a nawet chłopskie), ukazują dokonania warsztatów, które niejednokrotnie przenosiły na lokalny grunt polski recepcje graficznych wzorów najwybitniejszych artystów Europy Zachodniej. Autentyzm tych dzieł nie budzi wątpliwości badaczy, a prowadzone przy wystroju prace konserwatorskie z pełnym pietyzmem odnosiły się do zachowania i nieprzekształcania oryginalnej substancji zabytkowej. Oryginalny jest także mistrzowsko opracowany ciesielski detal architektoniczny.

Małopolskie kościoły drewniane są przykładami tradycji i technologii wykształconych w średniowiecznych środowiskach cechowych – w znakomitych warsztatach budowlanych, zatrudniających wysoko wyspecjalizowanych rzemieślników, zapewniających perfekcję wykonania. Pewne przekształcenia tych świątyń w ciągu wieków nie zatarły ich pierwotnego, zachowawczego wyrazu stylistycznego. Oczywiście stosunkowo nietrwały materiał, jakim jest drewno, wymuszał niejednokrotnie częściową wymianę substancji w tych obiektach (nowe gonty, podwaliny, czasami część zrębu czy konstrukcji więźby dachowej), jednak prace te nie wpłynęły negatywnie na zabytkową strukturę i charakter budowli. Ciągłość tradycji warsztatowych zapewniała stosowanie tych samych technik i materiałów. Współcześnie obowiązujące zasady konserwatorskie kontynuują dawne metody, zapewniając pełny autentyzm struktury, detalu i wystroju.

Małopolskie kościoły drewniane charakteryzuje też autentyzm funkcji, treści i obrzędowości. Większość z nich nieprzerwanie od stuleci pełni funkcję liturgiczną i kultową, będąc miejscem tradycyjnych uroczystości i obrzędów. W niektórych nadal trwa kult łaskami słynących wizerunków. Świątynie te są też świadec-

twem wartości kultury duchowej o odniesieniach uniwersalistycznych, które są zarazem swoistym dokumentem lokalnej tożsamości religijno-kulturowej.

5. Integralność

Wszystkie elementy architektoniczne (także części składowe dobudowane w wyniku historycznego rozwoju architektury drewnianej) oraz zabytkowy wystrój i wyposażenie świątyń są ze sobą integralnie związane. Istota integralności tych obiektów tkwi w historycznym i artystycznym powiązaniu wszystkich elementów: architektury i dzieł sztuk plastycznych. Każdy z kościołów jest też do dziś dominującym historycznym elementem w układzie ruralistycznym, dobrze wpisanym w otaczający krajobraz i jako taki pełni funkcję czynnika integrującego walory kulturowe i przyrodnicze lokalnych krajobrazów.

Integralność drewnianych kościołów południowej Małopolski można rozpatrywać nie tylko indywidualnie, w odniesieniu do każdego z wybranych kościołów poprzez analizę jego formy, funkcji i treści. Wszystkie te obiekty, choć nie tworzą zespołu w sensie terytorialnym, należą do zwartej i bardzo charakterystycznej grupy budowli sakralnych integralnie ze sobą powiązanych ze względu na czas powstania, funkcję, zastosowany materiał i zasób rozwiązań konstrukcyjnych oraz form architektonicznych.

6. Zarządzanie i ochrona konieczne do utrzymania wyjątkowej uniwersalnej wartości

Kwestie prawne i własnościowe

Wszystkie kościoły drewniane wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa zostały uprzednio wpisane do rejestru zabytków, który zgodnie z ustawą o ochronie zabytków stanowi jedną z czterech form ochrony zabytków. Kościoły i ich otoczenie, a niekiedy też zabytkowe obiekty będące elementami zespołów kościelnych, wpisane są do rejestru zabytków nieruchomości (tzw. rejestr A). Ponadto odrębnymi decyzjami tworzącymi rejestr zabytków ruchomych (tzw. rejestr B) wpisana jest większość elementów zabytkowego wystrój i wyposażenia wnętrza wszystkich sześciu kościołów. Obecnie trwają prace nad wdrożeniem kolejnej formy ochrony tych obiektów poprzez uznanie ich przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za Pomniki Historii (dla trzech kościołów wnioski o uznanie za Pomnik Historii zostały już opracowane).

Kościoły drewniane południowej Małopolski posiadają opracowany w 2002 r. plan zarządzania (*Management development and spatial plan. Supplementary documentation*, Authors: M.Sc. Roman Marcinek, Ass. Prof. PhD. D.Sc. Ing. Arch. Zbigniew Myczkowski, M.Sc. Andrzej Siwek; Consultant of management plan: Prof. PhD. DSc. Ing. Arch. Anna Mitkowska). W planie tym zaproponowano m.in. strefy buforowe konieczne do zapewnienia ochrony wglądów widokowych (zarówno „na” obiekt, jak i „z” obiektu) dla każdego z sześciu kościołów oraz pozwalające na ochronę ich dalszego otoczenia dla zachowania specyficznego krajobrazu kulturowego tych miejsc. Niestety do chwili obecnej większość obszarów wyznaczonych w tym planie jako strefy buforowe nie ma miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, uchwalonych przez odpowiednie rady gmin. Ogólne wytyczne dotyczące ochrony części terenów wskazanych w wyżej wymienionym planie jako strefy buforowe zawarte są jedynie w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin.

Zgodnie z prawem polskim realizacja ochrony prawnej obiektów wpisanych do rejestru zabytków wcho-

dzi w zakres działań administracji rządowej, a opieka nad zabytkami sprawowana jest przez właścicieli i posiadaczy zabytkowych obiektów. Ochrona prawna kościołów drewnianych południowej Małopolski należy do kompetencji małopolskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków (kościół w Binarowej, Dębnie Podhalańskim, Lipnicy Murowanej i Sękowej) oraz podkarpackiego wojewódzkiego konserwatora zabytków (kościół w Bliznem i Haczowie). Strona kościelna jako właściciel obiektów gwarantuje odpowiednie utrzymanie obiektów zgodnie z wymogami zasad konserwatorskich. Administracja rządowa zapewnia fachowy nadzór, inicjuje niezbędne prace konserwatorskie, działania zabezpieczające i współfinansuje działania ochronne. Celem tych działań jest utrzymanie i zabezpieczenie zachowanych dotąd zabytków drewnianej architektury sakralnej w ich autentycznej formie oraz bogactwie wyposażenia i dekoracji. Kościoły drewniane, wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa jako obiekty zabytkowe o najwyższych wartościach historycznych i artystycznych, pozostają w ramach struktur organów administracji publicznej i instytucji państwowych pod szczególną stałą ochroną.

Źródła finansowania

Do prawidłowej realizacji zadań przy obiektach zabytkowych niezbędne jest zapewnienie odpowiednich środków finansowych. Obecnie drewniane kościoły wpisane na Listę podlegają określonemu w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami systemowi dofinansowania do prac konserwatorskich przy obiekcie wpisanym do rejestru zabytków. System ten złożony jest z wielu różnorodnych i niezależnych od siebie elementów. Finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz zabezpieczających jest obowiązkiem podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku – właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych. Wsparciem w realizacji tych zadań mogą być środki finansowe pozyskiwane przez właściciela z różnych źródeł: funduszy europejskich, rządowych (przysługujące przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego oraz dotacje udzielane przez wojewódzkiego konserwatora zabytków), samorządowych (samorząd wojewódzki i gminny). W większości szerzej zakrojonych prac remontowych i konserwatorskich występuje współfinansowanie, w którym uczestniczą: parafia, budżet państwa i budżety samorządów lokalnych. Niejednokrotnie właściciele obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa wskazywali na potrzebę utworzenia odrębnego funduszu dla najcenniejszych zabytków, co ułatwiłoby należyte sprawowanie opieki i właściwą ich ochronę.

Wszystkie prace remontowe i konserwatorskie koordynowane są przez właściciela obiektu, tj. proboszczów, pod merytoryczną kontrolą wojewódzkiego konserwatora zabytków przy udziale konserwatorów diecezjalnych z ramienia kurii diecezjalnych. Nadzór merytoryczny nad wszelkimi podejmowanymi pracami sprawują wojewódzkie urzędy ochrony zabytków.

Konserwacji wystroju i wyposażenia dokonują specjalistyczne firmy z kwalifikacjami do wykonywania tego rodzaju prac.

Propozycja monitoringu drewnianych kościołów południowej Małopolski

Prawidłowa i skuteczna ochrona światowego dziedzictwa wymaga przede wszystkim zrozumienia wartości poszczególnych miejsc. Pomocne w tym względzie wydaje się syntetyczne opracowanie orzeczenia wyjątkowej uniwersalnej wartości, wskazanie atrybutów (nośników) tych wartości oraz wykazanie autentyczności i integralności obiektów. Dopiero pełna świadomość tego, w czym tkwi i na czym polega wyjątkowa uniwersalna wartość miejsca, pozwala na stworzenie takiego systemu monitorowania, który może zapewnić odpowiednią kontrolę stanu i funkcjonowania miejsca, pozwolić szybko i skutecznie reagować na

ewentualne zagrożenia lub niekorzystne zmiany, a także sprawdzać skuteczność i celowość stosowanych dotychczas rozwiązań dotyczących ochrony miejsca. Tak rozumiany monitoring jest ważną częścią prawidłowo działającego systemu zarządzania i ochrony miejsc światowego dziedzictwa.

W ramach prac nad propozycją monitoringu dla kościołów drewnianych południowej Małopolski opracowano trzy tabele: Tabele 2 i 3 dotyczą różnorodnych elementów podlegających monitoringowi, dla których zaproponowano odpowiednie wskaźniki i sposoby ich pomiaru. Tabela 1 zawierająca atrybuty dobra wraz z ich krótką charakterystyką jest natomiast materiałem pomocniczym do prawidłowego monitorowania stanu zachowania miejsca w odniesieniu do poszczególnych atrybutów (tabela 2).

Tabela 3 zawiera wskaźniki i sposoby ich pomiaru odnoszące się do: elementów zarządzania dobrem, jego zabezpieczenia i użytkowania, różnorodnych czynników zewnętrznych stanowiących potencjalne zagrożenie dla miejsca (obiektu), a także dokumentacji, badań, działań edukacyjnych i popularyzatorskich, które również mają wpływ na decyzje podejmowane w zakresie szeroko rozumianej ochrony i opieki nad miejscem (obiektom). W tabeli 3 za jeden z elementów monitoringu uznano też prace konserwatorskie przy architekturze kościołów. Ten element wydzielono ze świadomością, że konserwacja ma bezpośredni wpływ na stan zachowania obiektu zabytkowego i ochrony jego wartości, których nośnikami są poszczególne atrybuty (a więc element ten powinien w zasadzie pojawić się w tabeli 2). Prace remontowo-konserwatorskie przy obiekcie architektonicznym mogą bowiem wpływać na stan różnych atrybutów (materiał, rozwiązania konstrukcyjne, forma architektoniczna, elementy ciesielskie). Nie wydaje się konieczne, by proponowane w ramach monitoringu wykazy, oceny i analizy dotyczące prac konserwatorskich przy architekturze należało rozбивać na poszczególne atrybuty.

Tabela 1 prezentuje atrybuty kościoła w Haczowie – jednej z sześciu świątyń wpisanych na Listę UNESCO wraz z ich krótką charakterystyką. Wszystkie wskazane dla haczowskiego kościoła atrybuty (materiał; konstrukcja; forma architektoniczna; wystrój i wyposażenie; funkcja i wartości niematerialne oraz otoczenie i krajobraz) można z powodzeniem przypisać pozostałym pięciu obiektom. Pewne różnice wystąpią jedynie w ich charakterystyce i ocenie znaczenia poszczególnych atrybutów dla wartości obiektu. Dlatego bez przeszkód zaproponowany w tabeli 2 monitoring odnoszący się do sprawdzania stanu zachowania poszczególnych atrybutów, które decydują o wyjątkowej uniwersalnej wartości tych obiektów, można zastosować do każdego z sześciu drewnianych kościołów południowej Małopolski wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa.

Podobnie jak w przypadku monitoringu dotyczącego systemu zarządzania i ochrony oraz czynników zewnętrznych (tabela 3) wskaźniki wyszczególnione w tabeli 2 należą do różnych rodzajów indykatorów. Są to zarówno wskaźniki ilościowe – które możemy zmierzyć (obliczyć) i podać je przy użyciu liczb (liczba, procent, kwota itp.), jak i wskaźniki jakościowe (nienumeryczne), również niezwykle ważne dla utrzymania wartości każdego z monitorowanych obiektów (np. ocena jakości przeprowadzonych prac konserwatorskich).

Tabela 1. Atrybuty dobra – na przykładzie kościoła w Haczowie

Atrybut	Fotografie	Charakterystyka atrybutu
Materiał	 	Wysokiej jakości, oryginalny drewniany budulec Sposób obróbki wskazujący na wysokie kwalifikacje rzemieślników
Konstrukcja	 	Doskonałość techniczna rozwiązań konstrukcyjnych (kunszt wykonania) Występowanie niestosowanych obecnie rozwiązań konstrukcyjnych Sposób obróbki wskazujący na wysokie kwalifikacje rzemieślników Konstrukcja zrębowa Zastosowanie systemu więźbowo-zaskrzynieniowo-zaczepowego charakterystycznego dla najstarszych zrębowych kościołów drewnianych Zastosowanie więźby storczykowej wpływającej w decydujący sposób na stabilność i elastyczność konstrukcji dachu Zaawansowane technicznie łączenia ciesielskie decydujące o stabilności konstrukcji Słupowo-ramowa konstrukcja izbicowej wieży

Tabela 1. Atrybuty dobra – na przykładzie kościoła w Haczowie cd.

Atrybut	Fotografie		Charakterystyka atrybutu
Forma architektoniczna			Monumentalizm bryły i rozbudowana struktura przestrzenna Charakterystyczne elementy: izbicowa wieża, soboty, wysokie dachy, wieżyczka na sygnaturkę, będące wyróżnikami zwartej, łatwo dającej się wyodrębnić grupy kościołów
Dekoracyjne elementy ciesielskie i kowalskie, inskrypcje			Dekoracyjnie rzeźbione zaczepy Znaki ciesielskie (w Haczowie brak) Dekoracyjnie opracowane portale Dekoracyjnie opracowane obramienia okienne (w Haczowie brak) Zachowane ryte napisy na zewnętrznych ścianach kościoła informujące o ważnych wydarzeniach z historii miejscowości
Polichromia			Bogactwo programu ikonograficznego Monumentalna gotycka polichromia figuralna Występowanie elementów z różnych okresów, reprezentujących różną stylistykę i ich integralne powiązanie Autentyczność – zachowanie oryginalnej substancji

Tabela 1. Atrybuty dobra – na przykładzie kościoła w Haczowie cd.

Atrybut	Fotografie	Charakterystyka atrybutu
wyposażenie i wystroj	 	występowanie elementów wyposażenia z różnych okresów, reprezentujących różną stylistykę i ich integralne powiązanie Autentyczność – zachowanie oryginalnej substancji
Funkcja		Pełnienie (trwanie) pierwotnej funkcji – liturgicznej (nie w Haczowie) Miejsce innych uroczystości i obrzędów religijnych Trwanie kultu łaskami słynącego wizerunku
Otoczenie/zespół zabytkowy (w granicach wpisu UNESCO)	 	Istnienie zabytkowych elementów zespołu Istnienie starodrzewu Ogrodzenie (niezabytkowe, neutralne)

Tabela 1. Atrybuty dobra – na przykładzie kościoła w Haczowie cd.

Atrybut	Fotografie	Charakterystyka atrybutu
Krajobraz		Zachowane wglądy na obiekt Kościół jako dominanta w krajobrazie Malowniczość położenia Wartość obiektu jako elementu krajobrazu kulturowego

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do stanu obiektu (jego poszczególnych atrybutów)

Nazwa atrybutu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru/badania	Jednostka realizująca	Częstotliwość
Materiał				
Podwalina, zrąb ścian, stropy, wieża, stolarka itp.	Stopień zachowania zabytkowego budulca Wierność wykonania zastępowanych elementów nowym budulcem Występowanie uszkodzeń mechanicznych Zawilgocenie, zagrzybienie, obecność drewnojadów	Dokumentowanie (m.in. foto) i wykaz (lista) wymienianych elementów Ocena (tak/nie) każdego wymienianego elementu Wykaz (opis) uszkodzeń Wykaz ilościowy zaatakowanych elementów	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie Przy każdym remoncie Corocznie
Gont	Stopień nasycenia środkami ochronnymi Występowanie uszkodzeń mechanicznych i biologicznych Rodzaj i sposób obróbki wymienianego gontu	Data ostatnio wykonanej wymiany lub konserwacji i ocena stanu Procentowo ilość uszkodzonych klepek Ocena jakości nowego materiału	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie Przy każdym remoncie
Blacha	Stan zachowania blachy Rodzaj i sposób obróbki wymienianej blachy	Data ostatnio wykonanej wymiany lub konserwacji blachy i ocena stanu zachowania Ocena jakości nowego materiału i jego dostosowania do zabytkowego obiektu	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie Przy każdym remoncie
Konstrukcja				
Zrąb, łączenia ciesielskie, wieża, zaskrzynienia, zaczepy, konstrukcja wieży i izbicy	Stan zachowania elementów konstrukcyjnych Wierność wykonania zastępowanych elementów konstrukcyjnych	Ocena stanu technicznego Lista wymienianych elementów oraz opis wszelkich niezgodności	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie Przy każdym remoncie

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do stanu obiektu (jego poszczególnych atrybutów) cd.

Nazwa atrybutu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru/badania	Jednostka realizująca	Częstotliwość
Forma architektoniczna				
Bryła	Przekształcenie bryły	Zakres ewentualnego przekształcenia bryły – opis zmian w odniesieniu do ostatniego monitoringu	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Elementy ciesielskie, kowalskie, inskrypcje				
Detale wystroju architektonicznego	Przekształcenie elementu	Zakres przekształcenia – opis zmian w odniesieniu do ostatniego monitoringu	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Zaczepy, portale, obramienia okienne, inne	Stopień uszkodzeń mechanicznych i biologicznych Wierność wykonania zastępowanych elementów	Opis uszkodzenia, zniszczenia Lista wymienianych elementów, opis wszelkich niezgodności	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Znaki ciesielskie	Stopień i stan zachowania	Notowanie zmian w odniesieniu do wykonanej wcześniej inwentaryzacji Ocena stanu technicznego	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Inskrypcje na zrębie	Stopień i stan zachowania	Notowanie zmian w odniesieniu do wykonanej wcześniej inwentaryzacji Ocena stanu technicznego	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Polichromia				
	Stan zachowania warstwy malarskiej	Opis zagrożeń i zmian (zawilgocenie, zagrzybenie, zabrudzenia, plamy, przebarwienia, odspojenia, złuszczenia warstwy mal., czynne drewnojady, ubytki mal., inne) Pomiar wilgotności Wykaz prac przeprowadzonych przy polichromii (na podstawie listy obiektów objętych wpisem do rejestru zabytków), w formie tabeli: obiekt, zakres prac, data wykonania (rozpoczęcia i odbioru, źródła finansowania) Ocena przeprowadzonych prac, analiza danych	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
	Wilgotność powietrza Prace konserwatorskie		Właściciel Jednostka prowadząca monitoring	Na bieżąco
	Jakość i celowość przeprowadzonych prac konserwatorskich		Komisja	Przy każdej konserwacji
Wypozażenie				
	Kompletność elementów wyposażenia	Liczba elementów wyposażenia (sprawdzenie ze spisem wykonanym w momencie „0”) Wykaz prac przeprowadzonych przy elementach wyposażenia (na podstawie listy obiektów objętych wpisem do rejestru zabytków), w formie tabeli: obiekt, zakres prac, data wykonania (rozpoczęcia i odbioru, źródła finansowania) Ocena przeprowadzonych prac, analiza danych Wykaz elementów wyposażenia zastąpionych kopiami	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
	Prace konserwatorskie			
	Jakość i celowość przeprowadzonych prac konserwatorskich Autentyzm elementów wyposażenia (oryginały czy kopie)		Komisja	Każda konserwacja Corocznie

Tabela 2. Monitoring dobra w odniesieniu do stanu obiektu (jego poszczególnych atrybutów) cd.

Nazwa atrybutu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru/badania	Jednostka realizująca	Częstotliwość
Funkcja				
Sakralna	Zgodność z pierwotnym przeznaczeniem Dostępność obiektu dla zwiedzających	Tak/nie/okazjonalnie Niedostępny/trudno dostępny/łatwo dostępny	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Trwanie kultu łaskami słynącego wizerunku	Natężenie ruchu pielgrzymkowego	Liczba pielgrzymów	Właściciel	Corocznie
Otoczenie/zespół zabytkowy (w granicach wpisu UNESCO)				
Zabytkowe elementy otoczenia	Kompletność zabytkowych elementów zespołu Stan zachowania zabytkowych elementów zespołu (np. budynki, ogrodzenie, starodrzew, cmentarz, kapliczki itp.)	Wykaz zmian w odniesieniu do ostatniego monitoringu, dokumentacja fotograficzna Ocena stanu technicznego	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Starodrzew	Stan zachowania Prace pielęgnacyjne	Liczba drzew od momentu „0”, ocena stanu zdrowotnego Wykaz i analiza wydanych pozwoleń konserwatorskich na pielęgnację zieleni zabytkowej i ocena wykonanych prac pielęgnacyjnych	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Zagospodarowanie otoczenia	Stan zagospodarowania otoczenia Zmiany zagospodarowania, wprowadzanie nowych elementów	Wyznaczenie elementów podlegających monitoringowi (lista – np. ogrodzenie, parking, obejście, nowo projektowana zieleni, oświetlenie). Fotografie ze stałych, wyznaczonych punktów Analiza i opis zmian w odniesieniu do ostatniego monitoringu	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Krajobraz				
Krajobraz w granicach strefy buforowej	Zmiany w krajobrazie w granicach strefy buforowej Zapisy w mpzp mające wpływ na obiekt i jego otoczenie Inwestycje w granicach strefy buforowej	Zdjęcia satelitarne, podkłady mapowe, fotografie wykonywane ze stałych charakterystycznych punktów. Analiza i opis zmian w odniesieniu do ostatniego monitoringu Wykaz mpzp i ocena wpływu zapisów na obiekt i jego otoczenie Zdjęcia satelitarne, podkłady mapowe, wykaz i analiza (ocena) wydanych pozwoleń budowlanych	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie
Zachowane wglądy na obiekt	Zmiany krajobrazowe	Fotografie wykonywane ze stałych charakterystycznych punktów Analiza i opis zmian w odniesieniu do ostatniego monitoringu	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie

Tabela 3. Monitoring dobra – system zarządzania i ochrony oraz czynniki zewnętrzne mające wpływ na obiekt i jego otoczenie

Nazwa elementu monitoringu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru	Jednostka realizująca	Częstotliwość
System zarządzania	Właściciel (opiekun, zarządca)/ zmiany własności Dane administracyjne/zmiany administracyjne Finansowanie (źródła finansowania, wysokość przyznanych środków) Istniejące formy ochrony/ zmiany formy ochrony Istnienie/aktualność planu zarządzania	Dane dotyczące własności, finansowania i form ochrony – ankiety i analizy Tak/nie	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Corocznie
Zabezpieczenie obiektu	Obecność i stan zabezpieczenia ppoż (instalacja odgromowa, system wczesnej detekcji dymu, system gaśniczy itp.) Obecność i stan zabezpieczenia antywłamaniowego (m.in. systemy monitorowania obiektu)	Wykaz zabezpieczeń oraz ocena prawidłowości funkcjonowania urządzeń zabezpieczających (analiza sprawozdań jednostek odpowiedzialnych)	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Corocznie
Czynniki zewnętrzne/ zagrożenia	Wpływ środowiska (powódzie, erozja stoków, osuwiska) Prace związane z infrastrukturą techniczną i działania pośrednio wpływające na stan obiektu	Wykaz zaistniałych zagrożeń, ankiety i analiza sprawozdań jednostek odpowiedzialnych	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Corocznie i w przypadku wystąpienia jakiegokolwiek zagrożenia
Użytkowanie	Dostępność obiektu Nateżenie ruchu turystycznego Zmiany funkcjonalne	Opisowy Liczba odwiedzających Wykaz ewentualnych zmian	Jednostka prowadząca monitoring przy współpracy zarządcy miejsca	Corocznie
Prace konserwatorskie (dotyczy architektury)	Prowadzenie prac konserwatorskich Jakość i celowość przeprowadzonych prac Zidentyfikowane potrzeby prac konserwatorskich	Wykaz prac remontowo-konserwatorskich przy obiekcie (w formie tabeli: obiekt, zakres prac, data wykonania (rozpoczęcia i odbioru, źródła finansowania) Wykaz wydanych decyzji – pozwoleń konserwatorskich, ocena komisji, analiza danych Wykaz	Jednostka prowadząca monitoring Komisja	Corocznie
Dokumentacja, badania, edukacja i popularyzacja	Prowadzenie badań naukowych, w tym archeologicznych Dokumentacje Publikacje, konferencje, wystawy, filmy, foldery itp. Działania edukacyjne Istnienie szczegółowej inwentaryzacji architektonicznej oraz dokumentacji polichromii (m.in. dokumentacja fotogrametryczna)	Wykazy: prowadzonych badań, dokumentacji, publikacji, konferencji, wystaw, wydarzeń Tak/nie	Jednostka prowadząca monitoring	Corocznie

Wybór bibliografii

- Brykowski R.**, *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, Wrocław 1981;
- Brykowski R.**, *Drewniana architektura kościelna diecezji przemyskiej*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 46, 1976;
- Brykowski R.**, *Zabytki architektury powiatu gorlickiego*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, Kraków 1968;
- Brykowski R.**, *Uwagi o konstrukcji, etapach budowy i konserwacji gotyckiego drewnianego kościoła w Haczowie*, „*Ochrona Zabytków*”, R. XIX, 1966, nr 1 (72), s. 20-31;
- Brykowski R., Kornecki M.**, *Drewniane kościoły w Małopolsce Południowej*, Wrocław 1984;
- Chrzanowski T., Kornecki M.**, *Zabytki plastyki gotyckiej w diecezji przemyskiej*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 46, 1976 r., s. 101-140;
- Czuba M.**, *Drewniany kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych w Bliznem. Uratowane dziedzictwo*, Blizne 1996;
- Czuba M.**, *Drewniany kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych w Bliznem. Zarys monograficzny*, Blizne 2001;
- Czuba M.**, *Rzymskokatolickie kościoły drewniane w granicach dawnego województwa ruskiego*, [w:] *Na pograniczu kultur. Drewniana architektura sakralna w Polsce i na Ukrainie*, Przemyśl 2001;
- Gadomski J.**, *Pozostałości późnogotyckich malowideł na deskach stropu drewnianego kościoła w Haczowie i zagadnienie ich ekspozycji*, [w:] „*Rzeszowska Teka Konserwatorska*”, t. III-IV, Rzeszów 2002
- Kornecki M.**, *Drewniany kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archanioła w Haczowie*, Rzeszów 1994;
- Kornecki M.**, *Gotyckie kościoły drewniane na Podhalu*, Kraków 1987;
- Kornecki M.**, *Kościoły drewniane w Małopolsce*, Kraków 1999;
- Kornecki M.**, *Kościoły Lipnicy Murowanej*, „*Currenda*”, Tarnów, nr 10-12, 1992;
- Kornecki M.**, *Sękowa. Z dziejów kościoła drewnianego*, „*Kościoły Drewniane*” 67, 1998;
- Kornecki M.**, *Uwagi do systematyki gotyckich kościołów drewnianych w Małopolsce*, „*Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*” t. IV; 1970, s. 139-162;
- Kościoły drewniane południowej Małopolski, dokumentacja do wniosku o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, oprac. **M. Kornecki** – kierownik tematu, **R. Marcinek** – kierownik zespołu, **J. Bogdanowski** – konsultant opracowania; członkowie zespołu: **O. Dyba, Z. Myczkowski, A. Siwek, T. Śledzikowski**; współpraca: **M. Czuba, A. Laskowski**, Warszawa 2000;
- Krassowski W.**, *Notatka o konstrukcji i podziałach architektonicznych ścian kościoła w Dębnie pow. Nowy Targ*, „*Ochrona Zabytków*” XV, 1962, z. 2;
- Kurpik W.**, *Chronologia kościoła w Haczowie na podstawie wyników konserwacji i badań malowideł ściennych*, „*Ochrona Zabytków*”, t. XXIX, 1976, nr 4 (115);
- Kurpik W.**, *Odkrycie malowideł późnogotyckich na deskach pierwotnego stropu kościoła w Haczowie*, *Teka Konserwatorska*. Polska Południowo-Wschodnia, Rzeszów 1983;
- Laskowski A., Organisty A.**, *Kościół pw. św. Michała Archanioła w Binarowej*, Rzeszów 2000;
- Łopatkiewicz P.**, *Zabytki dawnego malarstwa ściennego z terenu województwa krośnieńskiego*, [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. I, pod red. J. Gancarskiego, Krosno 1996;
- Łopatkiewicz P.**, *Zabytki plastyki gotyckiej województwa krośnieńskiego. Rzeźba drewniana. Malarstwo tablicowe*, Krosno 1996;
- Malinowska J.**, *Wystrój kościoła w Haczowie w świetle protokołu wizytacyjnego z 1754 r.*, *Teka Konserwatorska*. Polska Południowo-Wschodnia, Rzeszów 1983;
- Medwecka Z.**, *Inwentaryzacja malowideł ściennych w kościele w Dębnie Podhalańskim*, „*Ochrona Zabytków*” XV, 1962, z. 2;
- Szymański S.**, *Wystroje malarskie kościołów drewnianych*, Warszawa 1970.

O WYJĄTKOWEJ UNIWERSALNEJ WARTOŚCI KOŚCIOŁA W URNES I JEGO OTOCZENIA

Ola Storsletten

Fot. Katarzyna Piotrowska

1. Kościół słupowy w Urnes oglądany od strony północnej. Fot. H. Christie

Wstęp

Niniejszy artykuł jest częścią projektu wspieranego przez Europejski Obszar Gospodarczy, który ma na celu „Doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dobrami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu w oparciu o doświadczenia Norwegii i Polski”.

Dokument podzielono na pięć rozdziałów. Rozdział pierwszy zawiera krótką charakterystykę kościoła słupowego w Urnes jako zabytku o wyjątkowej uniwersalnej wartości (OUV). Drugi poświęcony jest zagrażającym mu czynnikom. W rozdziale trzecim opisano istniejący system monitoringu, kolejny natomiast przedstawia propozycję usprawnień. Na koniec analizie poddana zostaje możliwość jednoczesnego zgłoszenia do wpisu na Listę kościoła w Urnes i jednego lub kilku innych norweskich kościołów słupowych.

1. Opis

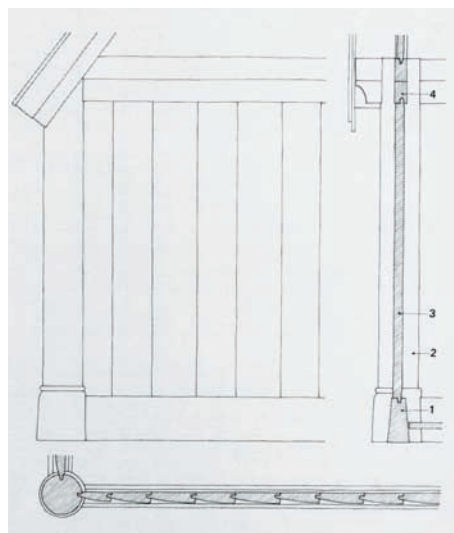
Kościół słupowy w Urnes znajduje się na brzegu Sognefjorden w okręgu Sogn og Fjordane w południowo-zachodniej Norwegii, w punkcie o współrzędnych geograficznych N 61° 18' i E 7° 20'.

Analiza dendrochronologiczna pozwala datować budowlę na lata 30. XII wieku. W 1979 r. kościół zgłoszono do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

1.1 Podstawowe informacje

Kościół słupowy charakteryzuje szczególna konstrukcja ścian; składają się na nią podwalina, pionowe słupy oraz belka oczepowa. W obręb tego szkieletu wstawione są pionowe deski pomagające usztywnić

2. | Konstrukcja ściany
w kościele słupowym.
1 to podwalina,
2 to słup, 3 to deska
ścienna, 4 to belka
oczepowa.
Rys. H. Christie

3. | Sosny.
Fot. O. Storsletten

konstrukcję. Budulcem jest zazwyczaj drewno sosnowe, które doskonale nadaje się do prac budowlanych i snycerskich. Dzięki temu, że wszystkie elementy drewniane znajdują się nad powierzchnią gruntu, niektóre z kościołów słupowych przetrwały do dzisiaj.

W wiekach średnich kościoły słupowe budowano zarówno na terenie Skandynawii i w Islandii, jak i na innych wyspach Morza Północnego. W samej Norwegii wzniesiono co najmniej tysiąc obiektów tego typu. Kościoły rozrzucone były po wszystkich zamieszkałych terenach kraju. Najczęściej były to budowle niewielkie, składające się z nawy z dodanym prezbiterium, zdarzały się jednak również większe. Zaliczały się do nich kościoły słupowe z podwyższoną częścią centralną. Przykładem takiego kościoła jest ten w Urnes.

Po wprowadzeniu reformacji w 1537 r., dawne kościoły słupowe zaczęto stopniowo zastępować nowymi obiektami. Do 1650 r. ich liczba spadła pięciokrotnie; w 1850 r. pozostało ich już jedynie sześćdziesiąt.

4. Kościół słupowy w Urnes od strony południowej.
Rys. z pierwszej połowy XIX wieku

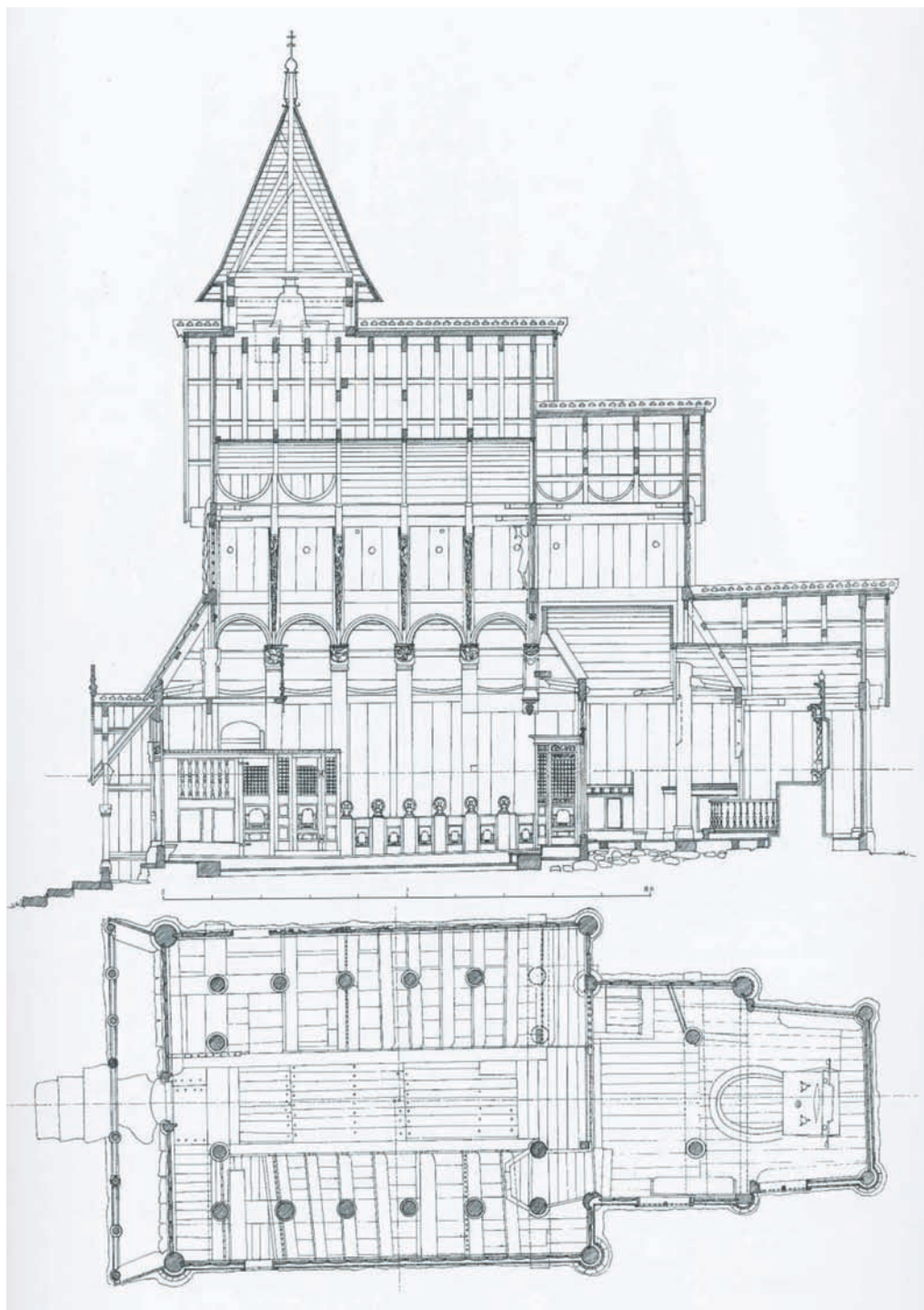
Jednocześnie stało się jasne, że stanowią obiekty zagrożone zniszczeniem. W 1844 r. utworzono Towarzystwo Ochrony Zabytków Norwegii. Jednym z jego głównych priorytetów była ochrona kościołów słupowych. Niejednokrotnie zdarzało się, że aby zachować zabytek dla następnych pokoleń, Towarzystwo zmuszone było wykupić go od władz parafii. Jednym z takich nabytków był właśnie zakupiony w 1881 r. kościół w Urnes.

Obecnie na terenie Norwegii znajduje się tylko 28 kościołów słupowych. Niektóre z nich zrekonstruowano w skansenach, inne zachowały się przeważnie w głębi kraju, gdzie parafie często były zbyt biedne, by pozwolić sobie na wzniesienie nowego kościoła.

Kościółem słupowym jest również kościół z Vang w południowej Norwegii, który zdecydowano się rozebrać, gdy zarząd parafii w latach 40. XIX wieku planował jego zburzenie. Zrekonstruowano go jako kościół na potrzeby śląskiej parafii ewangelickiej. Obecnie mieści się w Karpaczu, niewielkim miasteczku w południowo-zachodniej Polsce. Zachowały się jedynie niektóre elementy oryginalnej konstrukcji ścian. To dlatego kościół w Karpaczu nie uważano dotąd za prawdziwy przykład kościoła słupowego, mimo jego wspaniałych rzeźbionych portali. Wnioski te może zmienić dopiero dalsza, bardziej wnikliwa analiza obiektu.

1.2 Cechy obiektu

Kościół słupowy stanowi unikatowy wkład Norwegii w światową historię architektury. Do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wybrano spośród istniejących kościołów właśnie ten w Urnes głównie dlatego, że wykorzystano w nim elementy pochodzące z wcześniej znajdującego się w tym samym miejscu kościoła.

5. Kościół słupowy w Urnes,
przekrój podłużny i rzut
budowli. Rys. E. O. Schou

W uzasadnieniu zgłoszenia w 1977 r. napisano: „Kościół w Urnes zbudowano w drugiej połowie XII wieku; stanowi on jeden z najstarszych i najlepiej zachowanych przykładów architektury słupowej. Słupy w części nawowej wierńczą głowice kostkowe z rytymi dekoracjami figuralnymi. Wyżej ciągną się wąskie panele, które zdobią reliefy przedstawiające smoki oraz fryzy roślinne. Do zachodniego portalu nawy głównej przylegają zwieńczone głowicami kostkowymi półkolumny, na których wspierają się profilowane archiwolty. Naprzeciw zachodniej ściany szczytowej znajduje się zadaszenie podtrzymywane przez kolumny zwieńczone również głowicami kostkowymi. Drewno, z którego wykonano ścianę północną nawy, pochodzi z budowli około stu lat starszej. To samo dotyczy portalu tej ściany z przypominającym dziurkę od klucza otworem. Tutaj wyrtyto zdobienie przedstawiające splecione w walce zwierzęta; pokrywa ono belki ościeży i nadproże. Same drzwi również zdobią ornamenty podobnego rodzaju, tyle że bardziej płaskie. Dekoracja snycerska pokrywa zachodnią ścianę szczytową nawy i wschodnią ścianę szczytową prezbiterium; muszą one stanowić pozostałość z wcześniejszej budowli. Do tego zespołu należy również północno-wschodni słup narożny dzisiejszego chóru.

Ze średniowiecznego wyposażenia kościoła zachowała się rzeźbiona w drewnie scena Kalwarii nad prezbiterium, dwa świeczniki ołtarzowe z emaliowanego brązu pochodzące z Limoges oraz wykonane z elementów toczonych tron biskupi. Nastawa i pulpit, galeria, ławki oraz balustrada oddzielająca prezbiterium od nawy głównej, a także drewniane sklepienie nawy pochodzą dopiero z ok. 1700 r. Mniej więcej w 1600 r. prezbiterium rozbudowano w technice słupowej w kierunku wschodnim. Dobudowane partie zdobią malowidła przedstawiające zwoje, motywy architektoniczne, oraz apostołów; wszystkie datuje się na rok 1601¹.

Ponadto dokument uzasadnia wpisanie kościoła na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w następujący sposób: „Spośród trzydziestu zachowanych w Norwegii kościołów słupowych, obiekt w Urnes jest wyjątkowy z punktu widzenia architektury i historii sztuki, a także jako bezcenne źródło informacji. Kościoły słupowe uważa się zazwyczaj za najciekawsze, najdoskonalej rozwinięte budowle drewniane na obszarze zachodnioeuropejskiej strefy kulturowej. Kontynuują one tradycję architektury drewnianej wspólnej niegdyś wielkim połaciom Europy, dzisiaj jednak niemal całkowicie utraconej. Spośród zachowanych kościołów słupowych Norwegii, ten w Urnes wykonano z największym mistrzostwem; w nim też zachował się szereg niezwykle kunsztownych elementów snycerskich. Klasę samą w sobie stanowią pozostałości snycerki z wcześniejszego obiektu², który znajdował się na tym miejscu w wieku XI. Budowla ta najwyraźniej pełna była monumentalnych, niezwykle cennych zdobień. Kościół w Urnes stanowi najważniejszy przykład architektury słupowej o wręcz unikalnym charakterze, kościoły słupowe nie zachowały się bowiem w żadnym innym kraju europejskim”.

Argumentację tę powtórzono w 1995 r. przy okazji ponownej oceny kościoła w Urnes jako miejsca światowego dziedzictwa³. Argumenty te w dużej mierze wciąż pozostają aktualne. Do tekstu należałoby wprowadzić jednak pewną poprawkę: w 1977 r. w Norwegii istniało 29 kościołów słupowych. Jeden zachował się również w południowozachodniej Szwecji.

Wykorzystanie technik dendrochronologii pozwala obecnie na bardziej precyzyjne datowanie budowli. Ponownie wykorzystane elementy pochodzą ze stojącego w tym samym miejscu wcześniejszego kościoła słupowego i datuje się je na ok. 1070 r. Niedawna, powtórna analiza wyników badań archeologicznych

¹ Zgłoszenie do wpisu, 11 lipca 1977 r.

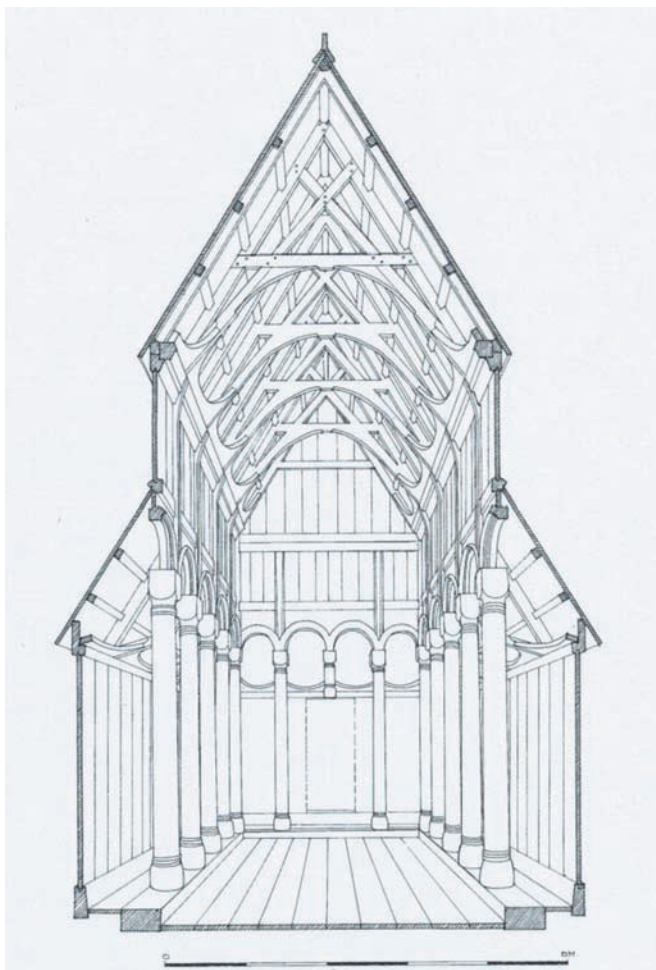
² Tekst wspomina o „wcześniejszych obiektach”; tutaj musiał mieć miejsce błąd w cytowaniu.

³ Ocena kościoła słupowego w Urnes: Konwencja Światowego Dziedzictwa, 12 grudnia 1995 r.

prowadzonych w latach 50. XX wieku wykazała, że na miejscu znajdowały się dwie dodatkowe generacje budowli sakralnych ze słupami wkopanymi głęboko w ziemię!

Datowanie budulca wykorzystanego w kościele w Urnes na lata 30. XII wieku potwierdza wcześniejsze próby datowania oparte na motywach stylistycznych. Próbkę materiału pobrano zarówno w części podziemnej obiektu, jak i ze słupów oraz ścian. Jak dotąd kościół w Urnes jest najstarszym naukowo datowanym kościołem słupowym w Norwegii.

Pierwotna konstrukcja budynku w dużej mierze przetrwała do dziś. Poza cechami opisywanymi w zgłoszeniu należy również wspomnieć o innych ciekawych elementach, takich jak obniżenie podłogi w środkowej części nawy. Na tle innych norweskich kościołów stanowi to ewenement. To samo można powiedzieć o prawdopodobnie oryginalnym otworze okiennym w zachodniej ścianie szczytowej nawy. Ciekawa, a dotychczas właściwie niedostrzegana, jest też konstrukcja dachu w obrębie nawy z naprzemiennymi wiązarami i parami wiązarów. Skierowane na zewnątrz ciśnienie działające na belki oczepowe w kierunku podłużnym równoważą belki po stronie wewnętrznej. Dachy kilku dawnych kościołów słupowych w Sogn miały podobną konstrukcję; obecnie zachowała się ona jedynie w obiekcie w Urnes.

6. Kościół słupowy w Urnes,
przekrój poprzeczny nawy.
Rys. H.Christie

⁴ Ocena kościoła słupowego w Urnes, 1995, str. 4

7. Urnes od południowego zachodu.
Fot. J.Christiansen

Równie ważną cechą kościoła w Urnes jako miejsca światowego dziedzictwa stanowi jego otoczenie, które dziś robi na zwiedzających nie mniejsze wrażenie niż w latach 70. Długi fiord Sognefjorden łączy zachodnie wybrzeże z obszarem położonym w głębi lądu. Po obu stronach fiordu ciągną się strome zbocza wzgórz z rozproszonymi na nich gospodarstwami i poletkami ziemi uprawnej. W okresie letnim kościół niemal całkowicie chowa się za drzewami, w zimie jednak jego majestatyczne usytuowanie oferuje piękny widok na fiord.

1.3 Kryteria

Gdy w 1979 r. kościół w Urnes zgłoszono do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, za argument posłużyły oficjalne kryteria I, II, oraz III. Dokument Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS) z tego samego roku opisuje ten obiekt jako „jeden z najbardziej misternych przykładów architektury drewnianej [...] typowej dla Europy Północnej od epoki neolitycznej po wieki średnie”⁴.

W innym miejscu znajduje się także stwierdzenie, że kościół w Urnes zasługuje na to, by stać się „reprezentantem tej niezwyklej grupy drewnianych budowli na liście UNESCO z wielu względów, które czynią go zabytkiem wyjątkowej rangi.

Po pierwsze ze względu na swój wiek: przebudowany mniej więcej w połowie XII wieku kościół w Urnes zawiera elementy pochodzące ze starszego, wzniesionego sto lat wcześniej kościoła słupowego, którego ślady ujawniły przeprowadzone w latach 1956-57 prace wykopaliskowe.

- Wyjątkowy charakter jego struktury, którą cechuje wykorzystanie cylindrycznych kolumn z głowicami kostkowymi i półokrągłych łuków, wykonanych z drewna stanowiącego w tamtych czasach typowy dla tych terenów materiał, w którym wyrażał się język kamiennej architektury romańskiej.

⁴ Ocena kościoła słupowego w Urnes, 1995, str. 4.

8. Kościół słupowy w Urnes. Prowadzący do nawy portal północny z częściami zachowanymi z wcześniejszej budowli.
Fot. B. Lindstad

- Wyjątkowa jakość zabytkowych rzeźbionych dekoracji; od strony zewnętrznej mowa tu zwłaszcza o zdobionych plecionką panelach i elementach typowych dla tradycji Wikingów, pochodzących z poprzednio stojącej na tym miejscu budowli (XI wiek), a wewnątrz kościoła o niesamowitych XII-wiecznych głowicach z przedstawieniami figuralnymi, które dają początek tzw. stylowi z Urnes.
- Bogactwo przedmiotów liturgicznych z okresu średniowiecznego: figury Chrystusa, Dziewicy Maryi i św. Jana, elementy krucyfiksu, wykonany z rzeźbionego drewna tron biskupi, świeczniki z emaliowanego brązu itd.
- Doskonały stan zachowania jednorodnego zespołu architektonicznego. Upiększenia z XVII wieku (1601 i ok. 1700 r.) i ogólne prace restauratorskie przeprowadzone w latach 1906-1910.
- Położenie kościoła na tle niesamowitej polodowcowej doliny na północnym brzegu Sognefjorden.

Z perspektywy czasu raczej trudno zaprzeczyć, że kościół w Urnes rzeczywiście ukazuje „znaczącą wymianę wartości (...) w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki (...)” (II). Nie ulega również wątpliwości, że daje „wyjątkowe świadectwo” tradycji kulturowej, która już przestała istnieć (III). Nieco bardziej problematyczne wydaje się jednak stwierdzenie, jakby kościół ten stanowił „wybitne dzieło twórczego geniuszu człowieka”(I). Mimo że pochodzące z dawnego kościoła drzwi w północnej ścianie nawy i ich ryte zdobienia robią dziś niesamowite wrażenie i stanowią bez wątpienia jeden z najcenniejszych zabytków Norwegii, niegdyś były prawdopodobnie czymś bardzo powszechnym. We wczesnych wiekach średnich musiało istnieć wiele podobnych budowli zdobionych snycerką w stylu z Urnes. Dla oceny kościoła jako miejsca światowego dziedzictwa spostrzeżenie to nie ma jednak większego znaczenia.

1.4 Integralność

Odkąd kościół w Urnes zakupiło w 1881 r. Towarzystwo Ochrony Zabytków Norwegii, obiekt służy jako muzeum i otoczony jest najwyższą troską. Do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa zgłoszono

9. | Urnes i kościół
słupowy
w Urnes, widok
od południowego
zachodu.
Fot. J. Christiansen

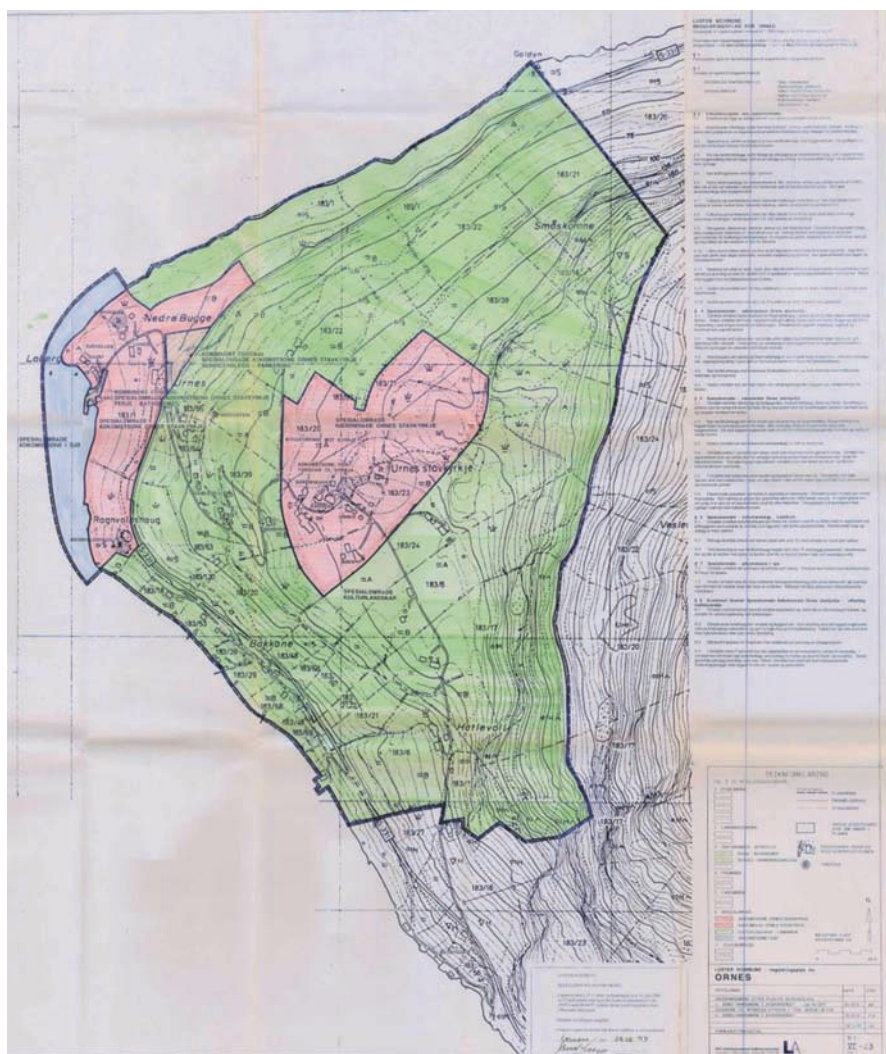
go na mocy pierwszej w Norwegii ustawy o norweskim dziedzictwie kulturowym z 1905 r. Kiedy w 1912 r. powstał Zarząd ds. Kulturowego Dziedzictwa, obiekt od samego początku był jednym z najważniejszych zabytków znajdujących się pod jego opieką. W ramach systematycznych prac konserwatorskich prowadzonych przy wszystkich kościołach słupowych w kraju, zarząd wyremontował w latach 2008-2010 również świątynię w Urnes.

Dla integralności kościoła niezwykle istotne jest jego otoczenie. Nie należy dopuścić do budowy nowych obiektów, które mogłyby je zmienić. Na mocy ustawy o dziedzictwie kulturowym ochroną objęty jest zarówno kościół, jak i dawny cmentarz parafialny; obszar z grubsza pokrywający się z tym, który określa się jako miejsce światowego dziedzictwa. Już w latach 70. XX w. teren ten objęty był ochroną na mocy przepisów budowlanych. Wspomniany już dokument z 1995 r. postulował zwiększenie środków ochrony.⁵ Obecnie obowiązujące przepisy, które pochodzą z 1997 r., uznają obszar wokół kościoła i teren nadbrzeżny za objęte całkowitą ochroną obszary o szczególnej wartości kulturowej i wprowadzają w ich obrębie rygorystyczne ograniczenia aktywności budowlanej (na mapie kolor czerwony). Pozostałe otoczenie kościoła objęte jest ochroną częściową, w której dopuszcza się działalność rolniczą (kolor zielony).

Zarówno tereny rolnicze, jak i tradycyjne punkty wybrzeża, do których niegdyś przybijały łodzie podróżnych, mają olbrzymi wpływ na wrażenie, jakie wywiera na odwiedzających miejsce światowego dziedzictwa. Nawet dalej położone budowle mogą mu bardzo zaszkodzić. Dlatego też władze odpowiedzialne za ochronę zabytków w regionie Sogn og Fjordane prowadzą obecnie kampanię na rzecz wprowadzenia wokół kościoła dodatkowej strefy buforowej.

⁵ Ocena kościoła słupowego w Urnes, 1995, str. 10

10. Mapa pokazująca
objęte ochroną
tereny Urnes, 1997

1.5 Autentyczność

Podobnie jak wiele innych kościołów słupowych w Norwegii, po okresie reformacji kościoł w Urnes w znacznym stopniu przebudowano. Około 1600 r. rozbudowano w technice słupowej prezbiterium, a pod koniec wieku jeden ze słupów narożnych w nowobudowanym przedsionku prowadzącym do nawy ucięto (!). Z początkiem XVIII wieku dobudowano sufit w nawie i w prezbiterium, a także dodano otwory okienne w niżej położonych połaciach dachowych po obu stronach nawy głównej, aby zwiększyć dopływ światła do wnętrza. Po usunięciu większej części zadaszenia wokół budynku dodano kilka okien również na ścianie południowej. Wieżyczka pochodzi z 1705 r. Później deski dachowe pokryto dachówką.

W 1881 r. kościół trafił w ręce Towarzystwa Ochrony Zabytków Norwegii i już wkrótce rozpoczęły się prace restauratorskie. W pierwszym rzędzie usunięto niektóre świetliki i okna, a także zastąpiono dachówkę gontem drewnianym. Ślady remontu na ścianach południowych pokryto z zewnątrz warstwą desek. Niektóre przeróbki w kościele w Urnes uważa się obecnie za cenne elementy historii budowli.

11. Kościół słupowy
w Urnes
i przykościelny
cmentarz, widok
z lotu ptaka.
Fot. J. Christiansen

12. Kościół słupowy
w Urnes, nawa od
strony wschodniej.
Fot. J. Havran

2. Zagrożenia

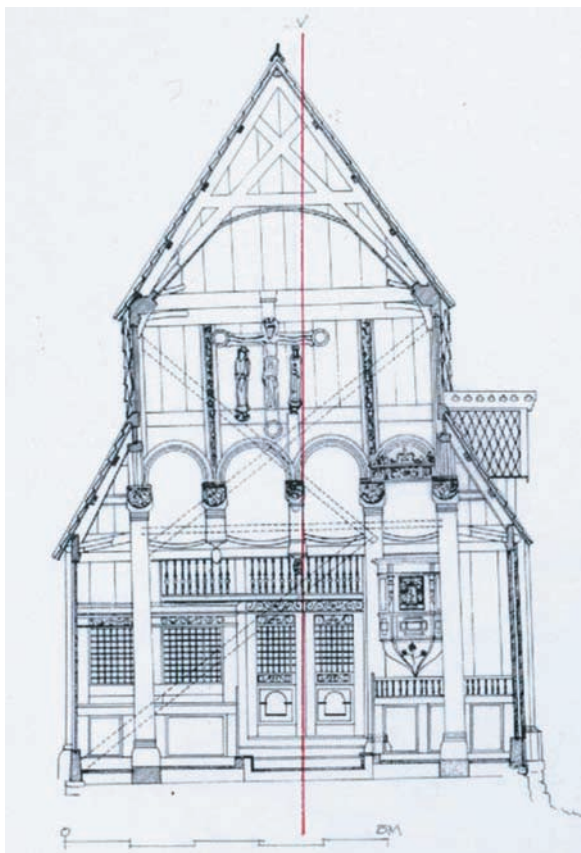
2.1 Czynniki atmosferyczne

Podobnie jak wszystkie konstrukcje drewniane, kościoły słupowe narażone są na szkodliwe działanie czynników atmosferycznych, takich jak opady i promienie słoneczne, ale przy prawidłowej konserwacji konstrukcja słupowa jest w stanie doskonale poradzić sobie z deszczem czy śniegiem. Szczególną uwagę należy jednak zwrócić na elementy znajdujące się tuż nad podłożem.

Jeżeli budowla jest w dobrym stanie, prawdopodobnie poradzi sobie również ze spodziewaną zmianą klimatu, ze zwiększoną ilością opadów w lecie i wyższymi temperaturami w zimie. Ciężar śniegu powinien zneutralizować ostry kąt nachylenia połaci dachowych (60 stopni).

Zapowiadane zmiany klimatyczne obejmują również coraz częstsze występowanie skrajnych warunków atmosferycznych, w tym silnych wiatrów. Kościół w Urnes od wielu lat nieznacznie przechylił się na stronę północną. Zjawisko to zauważono już na początku XX wieku, ale w ostatnich latach zdaje się ono nasilać. Jednym z celów podjętych w latach 2008-2010 prac remontowych było zabezpieczenie kościoła przed naporem wiatrów południowych, które teoretycznie mogłyby go przewrócić. Alarmującą perspektywą była również możliwość uszkodzenia zabytkowych elementów w ścianie północnej przez wyginającą się belkę ściany. Obecnie budowlę ocenia się jako bezpieczną.

13. Kościół słupowy w Urnes, przekrój poprzeczny nawy w kierunku wschodnim, 1910. Linia pionowa zaznaczona na czerwono.
Rys. E. O. Schou

Również światło słoneczne może stanowić poważne zagrożenie. Gdyby starsze elementy portalu ściany północnej umieszczono w ścianie południowej, elementy snycerskie w mniejszym lub większym stopniu zatarłyby się już po względnie krótkim czasie. Zachowana na południowej fasadzie lamperia posłużyła do ukrycia i ochrony wielu później dodanych otworów okiennych w ścianie. Przy okazji chroni ona również oryginalne deski ścienne. Taką samą funkcję pełnią klapy umieszczone nad snycerką w zachodniej ścianie szczytowej nawy i wschodniej ścianie szczytowej prezbiterium.

2.2 Zniszczenia fizyczne

Osobną grupę zagrożeń stanowią zniszczenia fizyczne. Ze względu na dużą liczbę delikatnych elementów sosnowych i wykorzystanie smoły na wszystkich powierzchniach odsłoniętych, szczególnie niebezpieczeństwo stanowią pożary. W 1992 r. podpalono jeden z kościołów słupowych w Norwegii. Mimo że budynek był położony na przedmieściach Bergen, uległ całkowitemu spopieleniu, zanim straż pożarna zdołała dotrzeć na miejsce zdarzenia. Po 1992 r. ochrona pozostałych kościołów słupowych przed pożarem stała się kwestią niezwykle istotną. W kościele w Urnes w tym okresie istniał już specjalny system dostarczania wody w razie pożaru.

Wkrótce zbudowano replikę spalonego kościoła słupowego z Fantoft. Dzięki funduszom pochodzącym z polisy ubezpieczeniowej budowla została wprawdzie znakomicie wykonana, nie zalicza się już jednak do 28 zabytkowych kościołów słupowych.

Należy się również liczyć z możliwością mechanicznych uszkodzeń elementów konstrukcji przez zwiedzających. Istotny czynnik ryzyka stanowi w tym przypadku ułatwiony dostęp do kościoła. Jeszcze do niedawna do kościoła w Urnes można było dotrzeć jedynie od strony fiordu. Prowadziła do niego wąska ścieżka dla pieszych ciągnąca się wzdłuż drobnych gospodarstw rolnych i pól uprawnych. Obecnie kościół ma bezpośrednie połączenie z siecią dróg publicznych, dzięki czemu można dojechać samochodem niemal pod teren cmentarza.

Niepowetowaną stratą byłoby też uszkodzenie za pomocą siekiery lub innego ciężkiego narzędzia rzeźbionych dekoracji zachowanych z wcześniejszego kościoła. Olbrzymie znaczenie mogą mieć jednak

14. Po lewej: kościół słupowy w Fantoft po pożarze; po prawej: replika. Fot. A.Kjersheim

15. Kościół słupowy
w Urnes, lina przed
portalem północnym.
Fot. O. Storsletten

również drobniejsze zniszczenia, na przykład odrywanie przez turystów na pamiątkę niektórych części delikatnych elementów snycerskich w partiach zachowanych ze starszego kościoła. Portal na północnej ścianie nawy z dekoracjami w stylu z Urnes stanowi jeden z najważniejszych symboli kulturowych Norwegii. Obecnie od zwiedzających oddziela go jedynie broniąca dostępu, nisko zawieszona lina.

3. Monitoring

Podobnie jak pozostałe norweskie kościoły słupowe, ten w Urnes poddany jest kompleksowemu monitoringowi. Sam budynek raz do roku podlega kontroli przeprowadzanej przez Towarzystwo Ochrony Zabytków Norwegii. Towarzystwo dba również o regularne zabezpieczanie smolą odsłoniętych części budynku i zapewnia prace konserwatorskie. System ochrony przeciwpożarowej regularnie sprawdza Zarząd Dziedzictwa Kulturowego. To właśnie Zarząd przeprowadził również prace remontowe w latach 2008-2010.

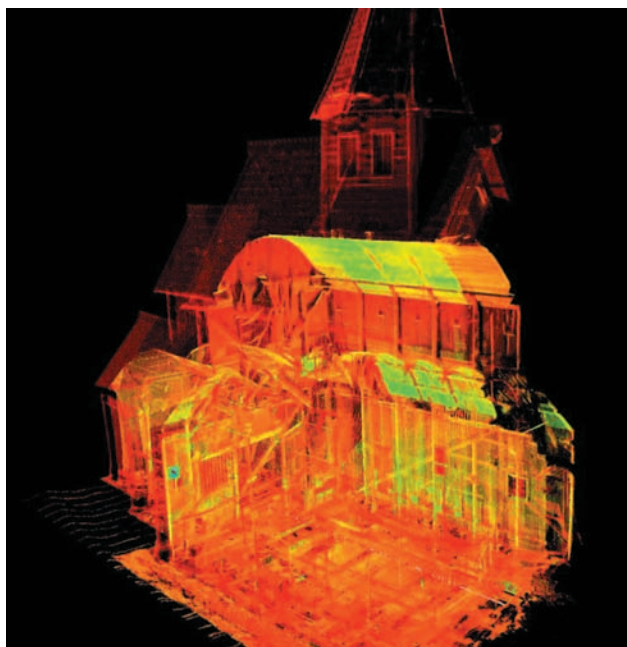
3.1 Kontrole mechaniczne

Główny wskaźnik stanowią wszelkie zmiany w oryginalnych częściach konstrukcji. Mają one ogromne znaczenie, nawet jeśli wyraźnie naruszona zostaje pierwotna wytrzymałość konstrukcji i jej wygląd. W takich wypadkach nowoczesne metody oceny bezpieczeństwa konstrukcji mają ograniczone zastosowanie. Przykładem mogą być tutaj zakończenia drewnianych podwalin łączące je ze ścianami w obrębie nawy głównej, które w większości zniknęły. Innym przykładem są słupy narożne nawy, których strukturę poważnie nadwerżyły procesy gnilne. W każdym innym budynku można by je po prostu zastąpić nowymi elementami – w tym jednak przypadku wszystkie one stanowią przedmiot zabytkowy!

16. Kościół słupowy w Urnes, brakujące zakończenie podwaliny w północnej ścianie nawy.
Fot. O. Storsletten

Aby wykryć zmiany w konstrukcji, niezbędny jest systematyczny monitoring. W 2008 r. wykonano skanowanie całego budynku w technologii 3D. Dzięki wykorzystaniu stałych oznaczeń na skałach otaczających kościół możliwe stało się skonstruowanie cyfrowego modelu budowli. Obecnie pozwala on na śledzenie nawet najdrobniejszych zmian w konstrukcji.

17. Kościół słupowy w Urnes, model ogólny.
Wykonanie: NIKU

Skanowane są również zachowane elementy pochodzące ze starszego kościoła. Porównanie nowych zapisów z pierwotnym modelem umożliwia ich bieżącą kontrolę. Model odwzorowuje strukturę budowli z dokładnością do jednego milimetra i w razie potrzeby może posłużyć do odtworzenia zabytkowych zdobień.

3.2 Kontrole wzrokowe

Z praktycznego punktu widzenia najbardziej problematycznym aspektem skanowania jest tworzenie nowych zapisów cyfrowych dla porównania wyników. Warto też dodatkowo upewnić się, że ktoś przez cały czas będzie miał budowlę pod kontrolą. W okresie letnim kościół jest otwarty dla zwiedzających i strzegą go członkowie Towarzystwa. W zimie jego bezpieczeństwo w dużej mierze zależy od osób mieszkających w pobliżu kościoła.

Obecnie w Urnes mieszka jedynie około trzydziestu osób. Z punktu widzenia bezpieczeństwa kościoła ważne jest, aby liczba ta nie uległa dalszemu zmniejszeniu. Należy wziąć to pod uwagę przy tworzeniu planów zagospodarowania przestrzennego na tym obszarze.

4. Dwie tabele

W zamieszczonej poniżej tabeli przedstawiono czynniki mogące wpływać na stan różnych części kościoła. Główne atrybuty świątyni podzielone są na składniki. Największą wartość mają zdobione elementy pochodzące z wcześniejszej konstrukcji. Niektóre pozbawione są wszelkiej ochrony, inne przykryto kłapami. W największym niebezpieczeństwie znajdują się położone w dolnej części budynku części odsłonięte. Wśród oryginalnych elementów obecnego kościoła są części zarówno zasłonięte, jak i odsłonięte. Części odsłonięte są narażone na niszczący wpływ czynników atmosferycznych; zdobienia mogą uszkodzić zwiedzający. Mniej uwagi poświęcono w tabeli później dodanym elementom budynku, takim jak pokrywający dach drewniany gont. Pominięto wnętrze kościoła i prace tam prowadzone, a także zabudowania i roślinność na otaczającym obszarze.

Tabela 1

Atrybut	Składnik	Czynniki stanowiące zagrożenie
A1 Części zachowane z wcześniejszego kościoła słupowego	Belki wykorzystane ponownie jako podwaliny	Wilgoć
A1	Odsłonięte deski ściennie i inne elementy z rytymi zdobieniami w niżej położonych partiach ścian	Uszkodzenia fizyczne powodowane przez zwiedzających, czynniki atmosferyczne
A1	Odsłonięte deski ściennie i inne elementy bez rytych zdobień w niżej położonych partiach ścian	Uszkodzenia fizyczne powodowane przez zwiedzających, czynniki atmosferyczne
A1	Zasłonięte deski ściennie i inne elementy bez zdobień w niżej położonych partiach ścian	Brak
A1	Zasłonięte deski ściennie ze zdobieniami w wyżej położonych partiach ścian	Brak
A1	Odsłonięte deski ściennie i inne elementy w wyżej położonych partiach ścian	Czynniki atmosferyczne

Tabela 1 cd.

Atrybut	Składnik	Czynniki stanowiące zagrożenie
A2 Oryginalne elementy w obecnym kościele	Odsłonięte deski ściennie i inne elementy z rytymi zdobieniami w niżej położonych partiach ścian	Uszkodzenia fizyczne powodowane przez zwiedzających, czynniki atmosferyczne
A2	Zasłonięte deski ściennie i inne elementy w niżej położonych partiach ścian	Brak
A2	Odsłonięte deski ściennie i inne elementy z rytymi zdobieniami w wyżej położonych partiach ścian	Czynniki atmosferyczne
A2	Zasłonięte deski ściennie i inne elementy w wyżej położonych partiach ścian	Brak
A3 Nieoryginalne elementy w obecnym kościele	Części odsłonięte	Czynniki atmosferyczne
A3	Części zasłonięte	Brak

Druga tabela sugeruje, w jaki sposób i w jakich odstępach czasowych należy przeprowadzać monitoring kościoła i kto powinien za to odpowiadać. Dzięki technice skanowania można obecnie nie tylko zmierzyć nieregularności w konstrukcji całego budynku, ale także śledzić nawet najmniejsze zmiany zachodzące w obrębie zabytkowej snycerki. Obydwa zadania są niezwykle istotne i powinny być wykonywane w regularnych odstępach czasowych. Zachowane pod podłogą elementy poprzedniego kościoła należy sprawdzać w drodze kontroli wzrokowych. Pracę powinien wykonywać doświadczony specjalista. Podobnie jak w przypadku innych prac prowadzonych na terenie kościołów słupowych, monitoring powinien także podlegać Zarządowi Dziedzictwa Kulturowego.

Tabela 2

Wskaźnik	Jak oceniać	Częstotliwość	Instytucje odpowiedzialne
Cały budynek	Skanowanie	Co pięć lat	Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego
Odsłonięte części zdobione zachowane z wcześniejszej budowli	Skanowanie	Co pięć lat	Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego
Ponownie wykorzystane belki	Kontrole wzrokowe	Co pięć lat	Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego

5. Kościół w Urnes jako część wpisu seryjnego?

W ramach dwustronnego projektu między Polską a Norwegią wyszło na jaw zróżnicowanie przyjętych w obu krajach praktyk w zakresie zgłoszeń do wpisu na Listę UNESCO. Kościół w Urnes został zgłoszony indywidualnie w 1979 r., w roku 2003 r. wpisano natomiast na listę sześć drewnianych kościołów południowej Małopolski (wpis seryjny). W pewnym sensie wpisy seryjne stanowią element ochrony i zarządzania dziedzictwem. Podobna strategia mogłaby obniżyć presję wywieraną na kościół w Urnes.

W 2011 r. mijają 32 lata, odkąd kościół wpisano na Listę. Byłoby dziwne, gdyby nowe pokolenie badaczy nie patrzyło na pierwotne uzasadnienie zgłoszenia z nieco innej perspektywy. Pomysł zbiorowego zgłoszenia nie jest nowy. Dokument z 1995 r. jasno stwierdza, że „w przygotowaniu przyszłej norweskiej listy wstępnej należy zwrócić uwagę na możliwe włączenie innych kościołów słupowych, szczególnie tego z Borgund, który jest najlepiej zachowany, i który posłużył za model XIX-wiecznym pracom restauratorskim na terenie kraju”⁶.

⁶ Ocena kościoła słupowego w Urnes, 1995, str. 12.

18. Kościół słupowy
w Borgund
oglądany od strony
południowo-
-wschodniej.
Fot. O. Storsletten

Z perspektywy czasu szczególnie trafnym kryterium zgłoszenia kościoła z Urnes wydaje się kryterium IV, które wymaga, aby obiekt był „wybitnym przykładem typu budowli”. Najbardziej autentycznym spośród norweskich kościołów słupowych jest jednak kościół w Borgund, również położony w regionie Sogn og Fjordane, a pochodzący mniej więcej z 1180 r. Podobnie jak kościół w Urnes, ten w Borgund stanowi własność Towarzystwa Ochrony Zabytków Norwegii i ma przede wszystkim charakter muzealny.

Kościół w Borgund również posiada podwyższoną część centralną. Zachowało się ponadto zadaszenie wokół budynku, a także dzwonnica o konstrukcji słupowej. Większości przeróbek dokonano jeszcze w średniowieczu, kiedy to do prezbiterium dobudowano apsydę z wieżyczką, a deski dachowe pokryto drewnianym gontem. Przetrwała nawet dzwonnica pochodząca z tego samego okresu co kościół. W dzwonnicy wisiały niegdyś duże dzwony, podczas gdy mniejsze umieszczano w wieżyczce nad nawą. W czasach średniowiecznych dzwonnice miał również kościół w Urnes.

Równoczesne zgłoszenie kościołów w Urnes i Borgund oznaczałoby ważne wzmocnienie wartości istniejącego miejsca światowego dziedzictwa. Wspólnie mogłyby reprezentować zarówno pierwszą generację norweskich kościołów drewnianych, jak i w pełni rozwinięty kościół słupowy.

Inną możliwością stanowi zgłoszenie najlepiej zachowanych przykładów wybranych spośród wszystkich typów kościołów słupowych. Do wpisu na Listę można też zgłosić wszystkie 28 kościołów słupowych Norwegii jednocześnie. W porównaniu z kościołami w Urnes i Borgund wydaje się to jednak sprawą trudną, między tymi kościołami występuje bowiem znaczna różnica jakości.

**PODEJŚCIE
METODOLOGICZNE
DO MONITORINGU DÓBR
ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA
UNESCO NA PODSTAWIE
WYJĄTKOWEJ
UNIWERSALNEJ
WARTOŚCI
MIASTA RØROS
I JEGO OKRĘGU
GÓRNICZEGO**

Terje Nypan

Wstęp

UNESCO ustanawia wymogi dotyczące przekazywania raportów na temat stanu i rozwoju wyjątkowej uniwersalnej wartości dóbr. Z tego względu istotna jest kwestia znalezienia dobrych wskaźników operacyjnych, które pozwolą mierzyć stan konserwacji¹.

Niniejszy artykuł jest częścią projektu wspieranego przez Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego, który ma na celu: doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dobrami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO — opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń Norwegii i Polski. Stanowi również część projektu współpracy pomiędzy Polskim i Norweskim Komitetem Narodowym Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS oraz podsumowanie dwóch poprzednich raportów projektu.

Oznaczenie wyjątkowej uniwersalnej wartości nie jest dokumentem określającym wartość, ale określeniem wymogów koniecznych, aby obiekt został wpisany na Listę, mającym ułatwiać warunki administracyjne (w tym monitoring i raportowanie). Oznaczenie wyjątkowej uniwersalnej wartości to narzędzie administracyjne. Jest to logiczny punkt wyjścia dla rozwoju systemu zarządzania i monitoringu. Referencyjny tekst wyjątkowej uniwersalnej wartości wraz z opisem atrybutów, składników, elementów i cech dołączony jest do dokumentów nominacyjnych z 2009 r.² Dokonano w nim pewnych zmian i proponowany tekst wyjątkowej uniwersalnej wartości jest podstawą rozwoju systemu monitoringu.

Monitoring powinien się skupiać na stanie (konserwacji) czynników wyjątkowej uniwersalnej wartości. Monitorowane zmienne to atrybuty (operacyjne), a w przypadku każdego obiektu/miejsca monitorowany jest jego stan (fizyczny). Atrybuty, ich cechy i elementy tworzą podstawę wyboru zmiennych. Wybrana liczba tych zmiennych lub grup (zbiorów) zmiennych stanowi wskaźniki, które będą monitorowane. Wyniki podsumowane są w tabelach.

0 metodologii

System monitoringu obejmuje określone wskaźniki, procedury i przypisaną organizację odpowiedzialną między innymi za raportowanie stanu wskaźników. Artykuł nie stanowi próby stworzenia funkcjonującego systemu monitoringu, lecz jedynie ram metodologii tworzenia takich systemów. Decydującym elementem metodologii jest „hierarchiczny” model wzajemnych połączeń pomiędzy kluczowymi terminami opisowymi.

Składnik, cecha i element to deskryptory ułożone w hierarchii. Monitoring powinien się skupiać na stanie (konserwacji) czynników wyjątkowej uniwersalnej wartości. Monitorowane zmienne to atrybuty (operacyjne). W przypadku każdego obiektu/miejsca monitorowany jest jego „stan (fizyczny)”.

Relacje pomiędzy: atrybutami, składnikami, cechami i elementami.

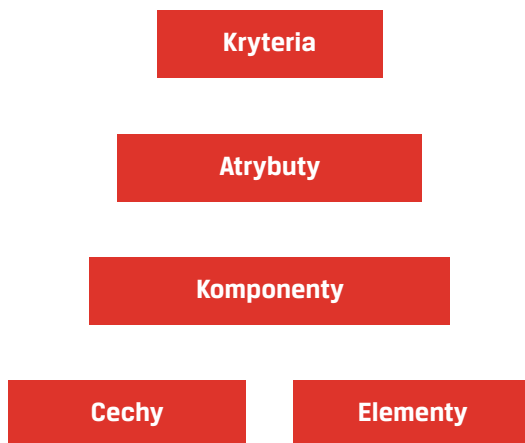
1. Z **kryteriów** nominacji i ich związku z danym miejscem wyłania się zestaw atrybutów.
2. **Atrybuty** te stanowią najszersze i najbardziej pojemne deskryptory określające właściwości miejsca.

¹ Miasto Røros i jego okręg górniczy, norweska nominacja z 2009 r. dot. rozszerzenia obszaru wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa jako miasto górnicze Røros. Struktura zarządzania.

² Miasto Røros i jego okręg górniczy. Norweska nominacja z 2009 r. dot. rozszerzenia obszaru wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa jako miasto górnicze Røros. Norweskie Ministerstwo Środowiska. Oslo, styczeń 2009 r.

3. W przypadku każdego z atrybutów zestaw **składników** służy do opisu istotnych aspektów lub części danego atrybutu.
4. W przypadku każdego składnika **cechy i elementy** opisują i określają jego właściwości. Cechy i elementy to najniższy poziom wykorzystywanych zmiennych deskryptorów.

Rys. 1. Struktura i relacje pomiędzy terminami opisowymi używanymi w dokumencie.

Deskryptory to zmienne, które określają główne elementy miejsca i pozwalają na analizę jego (wyjątkowych) właściwości. Z punktu widzenia monitoringu metoda ta pozwala precyzyjniej łączyć wybrane zmienne monitoringu z atrybutami, które monitorują (patrz tabele).

Należy również wziąć pod uwagę to, że administracyjna natura oznaczenia wyjątkowej uniwersalnej wartości i wynikającego z niej systemu monitoringu powinna podkreślać monitorowanie (wyłącznie) najważniejszych i najbardziej zagrożonych atrybutów miejsca. System monitoringu musi być opłacalnym mechanizmem zarządzania. Odpowiedzialność operacyjną należy wyraźnie i jasno delegować.

Miasto górnicze Røros – miejsce światowego dziedzictwa i wyjątkowa uniwersalna wartość

Kryteria nominacji

Miasto Røros zostało i jest nominowane na podstawie kryteriów (iii), (iv) i (v)

Kryterium (iii)

(iii) wnosić unikatowe lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej bądź cywilizacji, żywej lub umarłej.

Kryterium (iv)

(iv) stanowić wybitny przykład rodzaju budowli bądź zespołu architektonicznego lub technicznego, albo też krajobrazu, który ilustruje znaczący etap w historii ludzkości.

Kryterium (v)

(v) stanowić wybitny przykład tradycyjnego sposobu osiedlania się lub zagospodarowania terenu albo obszaru morskiego, reprezentatywny dla danej kultury (lub kultur) lub też relacji człowieka ze środowiskiem, zwłaszcza w przypadku, kiedy miejsce narażone jest na wpływ nieodwracalnych zmian.

Pierwotne orzeczenie dot. wyjątkowej uniwersalnej wartości

Miasto Røros i jego okręg górniczy – miejsce światowego dziedzictwa – obejmuje jedyne w swoim rodzaju miasteczko górnicze założone w 1646 r., zbudowane w całości z drewna i otoczone krajobrazem kulturowym, który w wyjątkowy sposób niemal w całości ukazuje, jak działalność górnicza, transport i tryb życia musiały zostać dostosowane do ograniczeń narzuconych przez środowisko naturalne – górskie doliny, zimny klimat, odległą lokalizację bez dróg i warunki minimalnie odpowiednie do występowania lasów i uprawy roli. Na tej podstawie rozwinęła się jedyna w swoim rodzaju kultura, która częściowo zaniknęła, jednak zachowano wyjątkowe świadectwo jej istnienia.

Wyjątkowa uniwersalna wartość związana jest z:

- miasteczkiem górniczym Røros, wpisanym już na Listę Światowego Dziedzictwa;
- krajobrazem kulturowym rolnictwa miejskiego wraz z działkami i polami otaczającymi miasto oraz letniskami i domami letniskowymi usytuowanymi na terenach nieuprawnych w pobliżu miasta;
- przemysłowym krajobrazem kulturowym noszącym ślady wszystkich etapów działalności górniczej;
- krajobrazem kulturowym noszącym ślady systemów transportu, takich jak stare drogi, szlaki transportowe i kolejki linowe;
- pierwszą elektrownią.

Wyjątkowa uniwersalna wartość wspierana jest i uzupełniana przez krajobraz kulturowy w strefie buforowej, który odzwierciedla te same elementy, stanowiąc tym samym obraz zakresu działalności górniczej oraz jej znaczenia dla całego regionu Røros. Objęte są także:

- wioski i obszary zabudowane, które powstały wraz z kopalniami i hutami;
- krajobrazy kulturowe charakteryzujące się produkcją węgla drzewnego;
- systemy transportu wraz z kanałami wodnymi do splawu drewna;
- krajobrazy kulturowe na terenach zamieszkałych przez Samów (lud Sámi).

Całość zachowanych indywidualnych elementów daje niemal całkowity obraz tego, jak funkcjonowało miasteczko górnicze, i będzie chroniona przez zarząd miasta Røros i jego okręgu górniczego. Źródło: dokument nominacyjny.

- **Miasto Røros i jego okręg górniczy – miejsce światowego dziedzictwa i jego okręg górniczy – obejmuje wyjątkowe pod względem historycznym miasteczko górnicze założone w 1646 r. Budowle powstały w całości z drewna i otoczone są krajobrazem kulturowym, który w niepowtarzalny sposób niemal w całości ukazuje, jak działalność górnicza, transport i tryb życia dostosowane zostały do ograniczeń narzuconych przez środowisko społeczne i naturalne – zakłady wydobywania miedzi, górskie doliny, zimny klimat, odległą lokalizację bez dróg i warunki minimalnie odpowiednie do występowania lasów i uprawy roli.**
- **Miasto Røros i jego okręg górniczy stanowią całość będącą wyjątkowym przykładem tradycyjnego osadnictwa i zagospodarowania terenu. Różne rodzaje działalności, które prowadzone były na tym obszarze, stanowią spójną i współzależną całość. Od 1644 r., kiedy to w górach w Røros została odkryta ruda miedzi, przez kolejne 333 lata do momentu, kiedy zakłady wydobywania miedzi zbankrutowały w 1977 r., w tym odległym i słabo zaludnionym rejonie rozwijała się wyjątkowa kultura.**
- **Drewniane nordyckie miasta są znaczącym obrazem tradycji budowlanych północnej Europy. Røros to znakomity przykład nordyckiego miasta o drewnianej zabudowie. Jego pierwotna struktura została całkowicie zachowana, a będące wciąż w dobrym stanie budynki pochodzą z XVIII i XIX w. Plan miasta jest przykładem tego, jak europejskie koncepcje urbanistyczne były przejmowane i dostosowywane do lokalnych warunków i tradycji budowlanych w tym odosobnionym górskim miasteczku.**
- **Spółeczeństwo i miasto rozwijały się przez 330 lat jego istnienia i uprzemysłowienia, a budynki dodawano i zmieniano. Jednakże podstawowe techniki budowlane, rodzaje budynków i stratyfikacja społeczna pozostały w zasadzie niezmienione aż do późnego wieku XX, kiedy to zakończono produkcję przemysłową.**
- **Na tej podstawie rozwinęły się jedyne w swoim rodzaju społeczeństwo i kultura, które częściowo zaniknęły, jednak zachowano wyjątkowe materialne świadectwo ich istnienia.**

„Przekład” niniejszego orzeczenia wyjątkowej uniwersalnej wartości prowadzi do określenia atrybutów od 1 do 14. Do celów związanych z rozwojem monitoringu logiczne i niezbędne było dodanie kolejnych dwóch zmiennych (atrybuty nr 15-16), którymi są unikatowość i wrażliwość.

Lista atrybutów

1. Szczególny rodzaj planowania przemysłowego wprowadzony w Norwegii przez duńskich królów w XVI i XVII w.
2. Charakterystyczny przykład tego rodzaju technologicznego i przemysłowego rozwoju.
3. Regularny układ urbanistyczny przystosowany do górskiego terenu.
4. Wyjątkowo zachowana tradycyjna osada ludzka zbudowana za pomocą tradycyjnych metod konstrukcji.
5. Całość zespołu urbanistycznego i jego indywidualne części składowe.
6. Przemysłowe krajobrazy kulturowe, budynki i haldy.
7. Liczne zachowane budynki reprezentują norweską tradycję budowania z drewna, której rozkwit przypadł na XVIII i XIX w.

8. Budynki odzwierciedlają dwojaki rodzaj zajęć mieszkańców: górnictwo i rolnictwo, przy czym grupy zabudowań zlokalizowane były wokół niewielkich podwórz.
9. Wyraźny podział urbanistyczny i typologia zespołów architektonicznych budynków klas społecznych stanowiących osadę.
10. Poszczególne budynki, jak również ich reprezentatywność dotycząca różnych typów (społecznych) obecnych w społeczności i obejmująca produkcję rolną na własne potrzeby, zapasy na zimę i potrzebę trzymania w stajniach zarówno zwierząt wykorzystywanych do transportu, jak i domowych.
11. Miejski krajobraz rolniczy (w tym na obszarze okręgu).
12. Przemysłowe krajobrazy kulturowe (w tym na obszarze okręgu).
13. Środowisko naturalne: górskie doliny, zimny klimat, ruda miedzi.
14. Sieć jezior i rzek pełniących funkcję szlaków transportowych i zmniejszających duże odległości dzielące miasteczko od portów i dużych miast, wykorzystywanych również do dostaw żywności i innych podstawowych przedmiotów.
15. Røros reprezentuje wysoki stopień unikatowości ze względu na swoją lokalizację.
16. Miasto stało się wrażliwe na wpływ zmian gospodarczych od momentu, kiedy zaprzestano wydobywania miedzi po 333 latach nieustannej działalności.

Działania rozwojowe, które podjęto na podstawie niniejszej inicjatywy, podsumowane są w poniższych tabelach.

1. Lista atrybutów.
2. Atrybuty i składniki przedstawione w dokumencie nominacyjnym.
3. Atrybuty, składniki, cechy i elementy przedstawione w dokumencie nominacyjnym.
4. Czynniki wpływające na mienie oraz środki zaradcze i ustawodawstwo uporządkowane według atrybutów i składników.
5. Proponowana struktura monitoringu. Nazwa miejsca: Røros.

Tabela 1. Lista atrybutów

	Atrybut
A.1.	Odzwierciedla szczególny rodzaj planowania przemysłowego wprowadzony w Norwegii przez duńskich królów w XVI i XVII w.
A.2.	Charakterystyczny przykład tego rodzaju rozwoju technologicznego i przemysłowego.
A.3.	Regularny układ urbanistyczny przystosowany do górskiego terenu.
A.4.	Wyjątkowo zachowana tradycyjna osada ludzka zbudowana za pomocą tradycyjnych metod konstrukcji.
A.5.	Całość zespołu urbanistycznego i jego indywidualne części składowe.
A.6.	Budynki przemysłowe i haldy powstałe na przestrzeni lat.
A.7.	Liczne zachowane budynki reprezentują norweską tradycję budowania z drewna, której rozkwit przypadł na XVIII i XIX w.
A.8.	Zespoły architektoniczne budynków odzwierciedlają dwojaki rodzaj zajęć mieszkańców: górnictwo i rolnictwo, przy czym grupy rodzinne zorganizowane były w obrębie niewielkich podwórz.
A.9.	Wyraźny podział urbanistyczny i typologia zespołów architektonicznych budynków klas społecznych stanowiących osadę.
A.10.	Poszczególne budynki, jak również ich reprezentatywność dotycząca różnych typów (społecznych) obecnych w społeczności i obejmująca produkcję rolną na własne potrzeby, zapasy na zimę i potrzebę trzymania w stajniach zarówno zwierząt wykorzystywanych do transportu, jak i domowych.
A.11.	Miejski krajobraz rolniczy (w tym na obszarze okręgu).
A.12.	Przemysłowe krajobrazy kulturowe (w tym na obszarze okręgu).
A.13.	Środowisko naturalne: górskie doliny, zimny klimat, ruda miedzi.
A.14.	Sieć jezior i rzek pełniących funkcję szlaków transportowych i zmniejszających duże odległości dzielące miasteczko od portów i dużych miast, wykorzystywanych również do dostaw żywności i innych podstawowych przedmiotów.
A.15.	Røros reprezentuje wysoki stopień unikatowości ze względu na swoją lokalizację.
A.16.	Wrażliwość na wpływ zmian gospodarczych od momentu, kiedy zaprzestano wydobywania miedzi po 333 latach nieustannej działalności.

Tabela 2. Atrybuty i składniki przedstawione w dokumencie nominacyjnym

Atrybut	Składnik
A.1 Odzwierciedla szczególny rodzaj planowania przemysłowego wprowadzony w Norwegii przez duńskich królów w XVI i XVII w.	
A.2 Røros stanowi charakterystyczny przykład tego rodzaju technologicznego i przemysłowego rozwoju.	
A.3 Regularny układ urbanistyczny przystosowany do górskiego terenu.	
A.4 Wyjątkowo zachowana tradycyjna osada ludzka zbudowana za pomocą tradycyjnych metod konstrukcji.	
A.5 Całość zespołu urbanistycznego i jego indywidualne części składowe.	2.1 Krajobraz 2.2 Miasteczko górnicze Røros 2.3 Huta i plac Malmplassen 2.4 Haldy 2.5 Kościół
A.6 Budynki przemysłowe i powstałe na przestrzeni lat haldy.	

Tabela 2. Atrybuty i składniki przedstawione w dokumencie nominacyjnym cd.

Atrybut	Składnik
A.7 Liczne zachowane budynki reprezentują norweską tradycję budowania z drewna, której rozkwit przypadł na XVIII i XIX w.	
A.8 Zespoły architektoniczne budynków odzwierciedlają dwojaki rodzaj zajęć mieszkańców: górnictwo i rolnictwo, przy czym grupy rodzinne zorganizowane były w obrębie niewielkich podwórz.	
A.9 Wyraźny podział urbanistyczny i typologia zespołów architektonicznych budynków klas społecznych stanowiących osadę.	
A.10 Poszczególne budynki, jak również ich reprezentatywność dotycząca różnych typów (społecznych) obecnych w społeczności i obejmująca produkcję rolną na własne potrzeby, zapasy na zimę i potrzebę trzymania w stajniach zarówno zwierząt wykorzystywanych do transportu, jak i domowych.	2.5.1 Dom Cathariny Borchgrevink – mieszczańska rezydencja 2.5.2 Rasmusgården – dom górnika 2.5.3 Dzielnica Flanderborg 2.5.4 Dom Tyristuggu – pomieszczenia mieszkalne dla bezrolnych 2.5.5 Rozwój urbanistyczny w XX w.
A.11 Miejski krajobraz rolniczy (w tym na obszarze okręgu).	3.1 Dzielnica Småsetran na północny wschód od centrum miasta 3.2 Dzielnice Østerhaga i Djupdalshaga na wschód od centrum miasta 3.3 Dzielnice Stormohaga i Kvitsandshaga w zachodniej części miasta 3.4 Letnie pastwiska górników i mieszkańców miasta, różnice społeczne 3.5 Inne krajobrazy rolnicze
A.12 Przemysłowe krajobrazy kulturowe (w tym na obszarze okręgu).	5.1 Femundshytta 4.1 Pole Stortvart 4.2 Pole Nordgruvefeltet 4.3 Elektrownia Kuråsfossen 6.2 Tereny górnicze
A.13 Środowisko naturalne: górskie doliny, zimny klimat, ruda miedzi.	6.1 Ważne krajobrazy kulturowe w strefie buforowej 1.1 Klimat 1.2 Geologia skał, czwartorzęd 1.3 Cieki wodne 1.4 Lasy 1.4 Fauna
A.14 Sieć jezior i rzek pełniących funkcję szlaków transportowych i zmniejszających duże odległości dzielące miasteczko od portów i dużych miast, wykorzystywanych również do dostaw żywności i innych podstawowych przedmiotów.	5.2 Zimowy szlak transportowy, zimowy szlak transportowy z Tufsingdal do Røros
A.15 Røros reprezentuje wysoki stopień unikatowości ze względu na swoją lokalizację.	
A.16 Miasto stało się także wrażliwe na wpływ zmian gospodarczych od momentu, kiedy zaprzestano wydobywania miedzi po 333 latach nieustannej działalności.	

Numery w kolumnie „składniki” to numery rozdziałów dokumentu nominacyjnego, z których pochodzą.
Niniejsza tabela mogłaby zostać uzupełniona o składniki dla każdego atrybutu od A1 do A16. Ze względów dydaktycznych zdecydowaliśmy się nie wypełniać tutaj tabeli, gdyż skomplikowałoby to kwestię przedstawienia zawartości bieżącego dokumentu nominacyjnego.

Tabela 3. Atrybuty, składniki, cechy i elementy przedstawione w dokumencie nominacyjnym

Atrybut	Składnik	Cecha / element
A.1 Planowanie przemysłowe w XVI i XVII w.	C.1 Całkowity obszar, na którym usytuowane jest miasteczko górnicze Røros	F.1 Cały obszar obejmujący główne pola górnicze, Storwartz F.2 Pola Nordgruvefeltet F.3 Stare miasteczko górnicze F.4 Przemysłowy krajobraz kulturowy kopalni F.5 Krajobraz kulturowy rolnictwa miejskiego wraz z niewielkimi działkami F.6 Odosobnione pola w okolicy miasta wraz z letnimi pastwiskami oraz gospodarstwami i drogami F.7 Kolej F.8 Elektrownia F.9 Domy w starym miasteczku górniczym usytuowane są na wschód od gospodarstwa Åsengården w centrum miasta
A.2 Charakterystyczny rozwój technologiczny i przemysłowy (...)		
A.3 Regularny układ urbanistyczny przystosowany do górskiego terenu	C.1 Przykład nordyckiego miasta o drewnianej zabudowie	F1. Kościół F.2 Ulica Bergmannsgata jest szersza w części położonej niżej i zwęża się w miarę, jak biegnie wyżej, tworząc „złudną” perspektywę, co wskazuje na związek z urbanistyką środkowoeuropejską z okresu baroku.
A.4 Tradycyjna osada o tradycyjnej zabudowie	C.1 Kościół C.2 Domy miejskie C.3 Chronione zabytki	Wszystkie – F.1 Przegląd chronionych zabytków i regularne kontrole ich stanu Wszystkie – F.2 Stan konserwacji C.2 C.3 – F.1 Domy były drewniane, niewyposażone w boazerię C.2 C.3 – F.2 W XIX i XX w. większość domów mieszkalnych otrzymała pokrycie zewnętrzne C.2 C.3 – F.3 Domy miejskie to ciasne skupiska gospodarstw rolnych, w których budynek główny wychodzi na ulicę. Gospodarstwa rolne znajdują się jedno przy drugim wzdłuż ulic C.2 C.3 – F.4 Nie ma tu kwater robotniczych czy wyraźnie wytyczonych dzielnic robotniczych, co jest powszechne również w innych dużych śródowniskach górniczych
A.5 Wszystkie części składowe zespołu urbanistycznego	C.1 – 2.1 Krajobraz C.2 – 2.2 Miasteczko górnicze Røros C.3 – 2.3 Huta i plac Malmplassen C.4 – 2.4 Haldy C.5 – 2.5 Kościół C.6 Flanderborg C.7 Gospodarstwo Åsengården ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	C.2 F.1 – 2.1.1 Plan miasta z 1711 r. C.2 F.2 – 2.2.1 Ulica Bergmannsgata C.3 F.3 – 2.3.1 Wciąż funkcjonuje jako centrum działalności i miejsce spotkań C.1 F.4 – 2.4.1 Główne cechy krajobrazu wyglądają niemal tak samo jak wtedy, kiedy działały jeszcze zakłady wydobywania miedzi C.4 C.5 F.5 – 2.5. Wraz z 2.4 dominują w pejzażu miasta C.5 F.6 Imponujący gmach z białymi kamiennymi ścianami w stylu późnego baroku, widoczny z każdego punktu w mieście F.7 Flanderborg, bardziej jednolita struktura, niższe klasy F.8 Zabudowania gospodarcze i gospodarstwo Åsengård ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi deskryptor
A.6 Budynki przemysłowe, haldy	C.1 Haldy	A.5 C.4 C.5 F.5 – 2.5. Wraz z 2.4 dominują w pejzażu miasta
A.7 Budynki reprezentują norweską zabudowę drewnianą	C1. Zarejestrowano 460 budynków gospodarczych C.2 200 z nich zostało odrestaurowanych	F.1 Dwojaki rodzaj zajęć mieszkańców, górnictwo i rolnictwo, ich grupy zorganizowane w obrębie niewielkich podwórz F.2 Prezentują z wyjątkową dokładnością, w jaki sposób, aby przetrwać, górnicy i inni pracownicy musieli wykorzystywać wszelkie dostępne zasoby naturalne jako dodatek do zarobków w zakładach wydobywania miedzi F.3 Żadne inne górnicze miasto, którego krajobraz kulturowy został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa, nie prezentuje tak kompletnego wykorzystania skąpych zasobów F.3 Tradycyjne techniki budowania z drewna

Tabela 3. Atrybuty, składniki, cechy i elementy przedstawione w dokumencie nominacyjnym cd.

Atrybut	Składnik	Cecha / element
A.8 Zespoły architektoniczne budynków odzwierciedlają dwójaki rodzaj zajęć mieszkańców, zorganizowane są w obrębie podwórz	C1. Zespoły architektoniczne budynków C.2 Odrębne domy C.3 Różnice w niektórych częściach miasta	F.1 Dwojaki rodzaj zajęć mieszkańców, górnictwo i rolnictwo, ich grupy zorganizowane w obrębie niewielkich podwórz F.2 Obecna i zachowana z przeszłości struktura urbanistyczna
A.9 Podział urbanistyczny i typologia zespołów architektonicznych klas społecznych	C.1. Warunki socjalne C.2. Dom Cathariny Borchgrevink – mieszczańska rezydencja C.3 Rasmusgården – dom górnika C.4. Dzielnica Flanderborg C.5. Dom Tyristuggu – pomieszczenia mieszkalne dla bezrolnych C.6. Stormoen i Øra rozwinęły się jako przedmieścia	C1. F.1 Brak oddzielnych obszarów z domami dla robotników C.1 F.2 Różne dzielnice i rodzaje budynków odzwierciedlające stratyfikację społeczeństwa C2.F1 Konstrukcja z drewnianych kłód o połączeniach wrębowych z zewnętrzną boazerią pionową, ozdobiona detalami architektonicznymi w stylu Ludwika XVI C2. F.2 Wykorzystywana jako rezydencja dyrektora od 1804 do 1939 r. C.3 F.1 Dom mieszkalny to konstrukcja z drewnianych kłód o połączeniach wrębowych z zewnętrzną boazerią pionową od strony ulicy i ścianami z litego drewna od podwórza. Pod kątem w stosunku do podwórza dobudowano kuchnię z otwartym paleniskiem C.3 F.2 Na podwórzu znajduje się obora oraz stajnia do użytku własnego górnika, jak również dodatkowe stajnie do wynajęcia z miejscem dla dziesięciu koni C.4 F.1 Pierwsza rozbudowa miasta. Dzielnica ta ma mniej zaplanowany charakter niż centrum starego miasta C.4 F.2 Domy stoją tyłem do rzeki ze względu na chłód i zanieczyszczenie C.4 F.3 Powyżej dzielnicy Flanderborg znajduje się droga Sleggveien prowadząca bezpośrednio do hałd. Żużel z hałd do pewnego stopnia zsuwa się w dół w kierunku tylnej części domów C.4 F.4 Brak obór czy stajni dla zwierząt C.4 F.5 Małe chaty zamieszkiwane były przez najbiedniejszych: robotników pracujących na dniówkę, rzemieślników, wdowy czy kobiety niezamężne C.5 F.1 Hałdy piętrzą się za domem, a żużel zsuwa się w dół w kierunku jego tylnej ściany C.5 F.2 Jest tam mały pokój mieszkalny z drewna, z zewnętrznym przejściem i niewielką kuchnią z otwartym paleniskiem. Do północnej ściany szczytowej dobudowano małą drewnutnię
A.10 Budynki reprezentujące różne typy (społeczne) tworzące społeczność. Obejmujące produkcję rolną na własne potrzeby, zapasy żywności na zimę i potrzebę trzymania w stajniach zarówno zwierząt wykorzystywanych do transportu, jak i domowych	C.1 – 2.5.1 Dom Cathariny Borchgrevink – mieszczańska rezydencja C.2 – 2.5.2 Rasmusgården – dom górnika C.3 – 2.5.3 Dzielnica Flanderborg C.4 – 2.5.4 Dom Tyristuggu – pomieszczenia mieszkalne dla bezrolnych C.5 2.5.5 Rozwój urbanistyczny w XX w. ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	C.1 F.1 Patrz A.9 C.2 C.2 F.1 Patrz A.9 C.3 C.3 F.1 Patrz A.9 C.4 C.4 F.1 Patrz A.9 C.4 C.5 F.1 Patrz A.9 C.3 W XIX i XX w. większość domów mieszkalnych otrzymała pokrycie zewnętrzne

Tabela 3. Atrybuty, składniki, cechy i elementy przedstawione w dokumencie nominacyjnym cd.

Atrybut	Składnik	Cecha / element
A.11 Miejski krajobraz rolniczy	C.1 – 3.1 Dzielnica Småsetran na północny wschód od centrum miasta C.2 – 3.2 Dzielnice Østerhaga i Djupdalshaga na wschód od centrum miasta C.3 – 3.3 Dzielnice Stormohaga i Kvitsandshaga w zachodniej części miasta C.4 – 3.4 Letnie pastwiska górników i mieszkańców miasta, różnice społeczne C.5 – 3.5 Inne tereny rolnicze ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	A.11 F.1 – 11.1 Pokazują, dlaczego miasto zostało założone i w jaki sposób funkcjonowało. Ich znaczenie leży w ich relacji z miasteczkiem górniczym Røros, stanowią integralną część całości. Dwojaki rodzaj zajęć górnika, górnictwo i rolnictwo, wyraźnie widać w krajobrazie dzięki liczным niewielkim wiatom na siano oraz działkom, na przykładzie których nadal widać, w jaki sposób łączono oba rodzaje zajęć A.11 F.2 – 11.2 Otwarty kiedyś, wylesiony krajobraz wokół miasta Røros obecnie zarasta, jednak stopień zarastania jest ograniczony przez czynne uprawy rolne C.1 F.3 – 3.1.1 Podział działek w dzielnicy Småsetran jest dobrze zachowany C.2–3 F.4 W innych częściach wiaty na siano w dużym stopniu zostały zachowane. Budynki te są w różnym stanie, a ich prawo własności jest często skomplikowane lub niejasne C.5 F.5 Nowe budynki zostały w większości odpowiednio usytuowane, biorąc pod uwagę kwestię zachowania jedności i integralności miasta C5 F.6 Krajobraz kulturowy na terenach zamieszkałych przez Samów (lud Sámi) C5 F.7 Krajobraz otwartych pastwisk ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi deskryptor
A12 Przemysłowe krajobrazy kulturowe	C.1 – 4.1 Pole Storwartz C.2 – 4.2 Pole Nordgruvefeltet C.3 – 4.3 Elektrownia Kuråsfossen C.4 – 6.2 Tereny górnicze C.5 – 5.1 Huta Femundshytta ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	C1-5 F.1 – 4.1.1 Przemysłowe, reliktowe krajobrazy kulturowe, które obejmują również budynki i obiekty techniczne, noszą ślady 333 lat działalności górniczej. Pozostały one w większości nienaruszone od czasu, kiedy zaprzestano działalności C1. F.2 – 4.1.2 Kolejka linowa pomiędzy kopalniami Olavsgruva i Storwartz została odnowiona C1. F.3 – 4.1.3 Kopalnia Muggruva C1. F.4 – 4.1.4 Kopalnia Christianus Sextus C.3 F.5 – 4.1.5 Elektrownia Kuråsfossen C.5 F.6 – 5.1.1 Huta jest w stanie całkowitej ruiny, niemal nienaruszona pośród rozległego krajobrazu naturalnego ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi deskryptor
A.13 Środowisko naturalne	C.1 – 6.1 Ważne krajobrazy kulturowe w strefie buforowej C.2 – 1.1 Klimat C.3 – 1.2 Geologia skał, czwartorzęd C.4 – 1.3 Cieki wodne C.5 – 1.4 Lasy C.6 – 1.4 Fauna ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	C.3. F1 Białe „wydmy piaskowe” C.3. F.2 Na tym rodzaju skał wokół jeziora Femunden rośnie karłowata odmiana sosny C.4 F.3 Źródła dwóch największych skandynawskich cieków wodnych: jezioro Aursunden wraz z rzeką Glomma oraz jezioro Femunden z rzekami Trysil/Klara i Gøta. Cały okręg poprzecinany jest dużymi i małymi rzekami i jeziorami C.5 F.4 Lasy w zaniku. Zanieczyszczenie, wypas zwierząt domowych i zimny klimat nie pozwoliły drzewom odrosnąć. Obecnie krajobraz przechodzi kolejne zmiany C.6 F.5 Park narodowy Forollhogna chroniący siedliska dzikich reniferów – jedynych żyjących populacji w Europie C.6 F.6 W południowo-wschodniej części parku narodowego Femundsmarka żyją niedźwiedzie, rosomaki, orły przednie, rybołowy i puchacze wirginijskie
A.14 Sieć jezior i rzek funkcjonująca jako szlaki transportowe	C.1 – 5.2 Zimowy szlak transportowy z Tufsingdal do Røros	Krajobrazy kulturowe i środowisko naturalne, które zostały naruszone w niewielkim stopniu Budynki w dużych gospodarstwach, które zapewniały stajnie i zakwaterowanie podróżującym
A.15 Unikatowość		
A.16 Wrażliwość		

Tabela 4. Czynniki wpływające na mienie oraz środki zaradcze i ustawodawstwo uporządkowane według atrybutów i składników

Atrybut	Składnik	Czynniki, środki zaradcze i ustawodawstwo
A.1 Planowanie przemysłowe w XVI i XVII w.	C.1 Całkowity obszar, na którym usytuowane jest miasteczko górnicze Røros	Ogólnie: większość terenów w obrębie okręgu klasyfikuje się jako tereny ANR (tereny rolnicze, środowisko naturalne i obszary rekreacyjne), na których obowiązuje zakaz budowania nowych obiektów. Potrzebę tworzenia nowych obszarów przemysłowych i mieszkalnych można zaspokoić bez narażania wyjątkowej uniwersalnej wartości mienia. Ustawa o planowaniu i budownictwie z 14 czerwca 1985 r. odnosi się do mienia i strefy buforowej, ustępy 19, 20, 25-6, 74-2, 92, 93. Ustawa o kontroli zanieczyszczenia z 13 marca 1981 r. Dekret królewski z 15 sierpnia 2006 r.
A.2 Charakterystyczny rozwój technologiczny i przemysłowy (...)		Nie wymieniono żadnego określonego czynnika.
A.3 Regularny układ urbanistyczny przystosowany do górskiego terenu	C.1 Przykład nordyckiego miasta o drewnianej zabudowie	3.4.5 Ustawa o koncesji z 31 maja 1974 r. 3.4.7 Dekret królewski z 15 sierpnia 2006 r.
A.4 Tradycyjna osada o tradycyjnej zabudowie	C.1 Kościoł C.2 Domy miejskie C.3 Chronione zabytki	Kościoły, które powinny być zarządzane tak, jak gdyby były chronione, zgodnie z ustawą o dziedzictwie kulturowym. Ustawa o dziedzictwie kulturowym z 9 czerwca 1978 r.
A.5 Wszystkie części składowe zespołu urbanistycznego	C.1 – 2.1 Krajobraz C.2 – 2.2 Miasteczko górnicze Røros C.3 – 2.3 Huta i plac Malmplassen C.4 – 2.4 Haldy C.5 – 2.5 Kościoł C.6 Flanderborg C.7 Gospodarstwo Åsengården ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	Dziś miasteczko górnicze Røros to żywe miasto, w którym najważniejsze gałęzie przemysłu to produkcja przemysłowa i turystyka. Wewnątrz istniejącego obszaru dziedzictwa kulturowego presja dalszego rozwoju waha się od nieistotnej do umiarkowanej ważnej. Nacisk kojarzony jest głównie z prośbami o nowe sposoby wykorzystania zabudowań gospodarczych. Aby zagwarantować stałe osiedlanie się i przeciwdziałać tendencji do nabywania budynków i wykorzystywania ich jako domów letniskowych, władze mają prawo nakładać obowiązek stałego zamieszkania zgodnie z ustawą o koncesji. W 1975 r. ograniczono możliwość zakładania centrów handlowych poza historycznym centrum miasta. Jest to prowadzony nadal przy poparciu rządu projekt promocji, wsparcia i rozwoju miasta jako centrum lokalnego handlu. Nowe osiedla mieszkaniowe mogą potencjalnie zagrażać przyrodzie i wyjątkowej wartości. Obszar na południe od linii kolejowej, znajdujący się w sąsiedztwie centrum miasta Røros. Ten obszar produkcyjny o długiej tradycji od dłuższego czasu przechodzi restrukturyzację, jednakże bez jednolitego planu. Zainicjowano starania mające na celu jasne określenie, w jaki sposób dzielnica ta będzie wykorzystywana w przyszłości, oraz zapewnienie projektu, który będzie wspierał historyczne centrum. Lotnisko – strefa chroniona, przedłużenie pasa startowego – nie jest głównym przedmiotem zainteresowania. W obrębie strefy chronionej obowiązuje zakaz wznoszenia nowych obiektów, jednak teren nadal można utrzymywać za pomocą tradycyjnych metod, a konsekwencje dla strefy chronionej zostaną w rezultacie uznane za nieistotne w odniesieniu do wyjątkowej uniwersalnej wartości mienia. Plany zagospodarowania terenu dla centrum miasta Røros (1994 r.) Plan ochrony terenu dla rekreacji miasta Røros (lata 1976-81) Uregulowany obszar rekreacyjny wzdłuż rzeki Hitterelva od placu Malmplassen do Sjøbakken Nowe plany zagospodarowania terenu dla centrum miasta Røros (2008 r.) Ustawa o dziedzictwie kulturowym z 9 czerwca 1978 r. 3.4.5 Ustawa o koncesji z 31 maja 1974 r.
A.6 Budynki przemysłowe, haldy	C.1 Haldy	Ustawa o dziedzictwie kulturowym z 9 czerwca 1978 r. Ustawa o ochronie przyrody z 19 czerwca 1970 r. Ustawa o kontroli zanieczyszczenia z 13 marca 1981 r.

Tabela 4. Czynniki wpływające na mienie oraz środki zaradcze i ustawodawstwo uporządkowane według atrybutów i składników cd.

Atrybut	Składnik	Czynniki, środki zaradcze i ustawodawstwo
A.7 Budynki reprezentują norweską zabudowę drewnianą	C1. Zarejestrowano 460 budynków gospodarczych C.2 200 z nich zostało odrestaurowanych	Ustawa o dziedzictwie kulturowym z 9 czerwca 1978 r.
A.8 Zespoły architektoniczne budynków odzwierciedlają dwójaki rodzaj zajęć mieszkańców, zorganizowane są w obrębie podwórzy	C1. Zespoły architektoniczne budynków C.2 Odrębne domy C.3 Różnice w niektórych częściach miasta	Nie wymieniono żadnego określonego czynnika.
A.9 Podział urbanistyczny i typologia zespołów architektonicznych klas społecznych	C.1. Warunki socjalne C.2. Dom Cathariny Borchgrevink – mieszczańska rezydencja C.3 Rasmusgården – dom górnika C.4. Dzielnica Flanderborg C.5. Dom Tyristuggu – pomieszczenia mieszkalne dla bezrolnych C.6. Stormoen i Øra rozwijały się jako przedmieścia	– Ustawa o dziedzictwie kulturowym z 9 czerwca 1978 r.
A.10 Budynki reprezentujące różne typy (społeczne) tworzące społeczność. Obejmujące produkcję rolną na własne potrzeby, zapasy żywności na zimę i potrzebę trzymania w stajniach zarówno zwierząt wykorzystywanych do transportu, jak i domowych	C.1 – 2.5.1 Dom Cathariny Borchgrevink – mieszczańska rezydencja C.2 – 2.5.2 Rasmusgården – dom górnika C.3 – 2.5.3 Dzielnica Flanderborg C.4 – 2.5.4 Dom Tyristuggu – pomieszczenia mieszkalne dla bezrolnych C.5 2.5.5 Rozwój urbanistyczny w XX w. ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	Ustawa o dziedzictwie kulturowym z 9 czerwca 1978 r. 3.4.6 Ustawa o ziemiach z 12 maja 1995 r.
A.11 Miejski krajobraz rolniczy	C.1 – 3.1 Dzielnica Småsetran na północny wschód od centrum miasta C.2 – 3.2 Dzielnice Østerhaga i Djupdalshaga na wschód od centrum miasta C.3 – 3.3 Dzielnice Stormohaga i Kvitsandshaga w zachodniej części miasta C.4 – 3.4 Letnie pastwiska górników i mieszkańców miasta, różnice społeczne C.5 – 3.5 Inne tereny rolnicze ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	Opuszczanie gospodarstw, wyludnienie i zarastanie. Gruntowna restrukturyzacja rolnictwa, która sprawi, że letnie pastwiska przestaną być używane. Tendencja ma przeciwdziałać (do pewnego stopnia) zastosowanie szczególnych środków zaradczych. Opracowano metody uprawy mające ułatwić utrzymanie krajobrazu kulturowego. W strefie buforowej przydzielone zostały nadzwyczajne fundusze rządowe na tradycyjne koszenie nieuprawnych łąk w rezerwacie przyrody Sølendet. Domy letniskowe. Władze samorządowe miasta wprowadziły odpowiednie regulacje dotyczące działalności budowlanej. Plan podziału na strefy oraz postępowanie zgodne z ustawą o planowaniu i budownictwie służą ochronie wyjątkowej uniwersalnej wartości mienia. Plan ochrony terenu dla obszaru Småsetran, wraz z planem konserwacji (1989 r.) 3.4.6 Ustawa o ziemiach z 12 maja 1995 r. 3.4.7 Dekret królewski z 15 sierpnia 2006 r.

Tabela 4. Czynniki wpływające na mienie oraz środki zaradcze i ustawodawstwo uporządkowane według atrybutów i składników cd.

Atrybut	Składnik	Czynniki, środki zaradcze i ustawodawstwo
A.12 Przemysłowe krajobrazy kulturowe	C.1 – 4.1 Pole Stortvart C.2 – 4.2 Pole Nordgruvfeltet C.3 – 4.3 Elektrownia Kuråsossen C.4 – 6.2 Tereny górnicze C.5 – 5.1 Huta Femundshytta ** drugi numer oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	C.5 Huta Femundshytta i zimowy szlak transportowy zlokalizowane są na terenach ANR ³ . Oba te obszary są niezaludnione lub bardzo słabo zaludnione. Wyludnienie stanowi główne zagrożenie dla zachowania tych krajobrazów kulturowych. Zwiedzający docierają do Femundshytta 100-letnim statkiem MS Fæmund II, który przepływa przez jezioro w okresie letnim. Z drogi korzysta wyłącznie właściciel/kierownik gospodarstwa Femundshytten. Liczba odwiedzających jest bardzo ograniczona. Liczba odnotowanych gości, którzy kupili w gospodarstwie żywność, wyniosła ok. 2000 (w roku 2007). Niewielka część tego terenu, tzw. Playtown, jest jednak miejscem bardzo wrażliwym na negatywne wpływy. Wdrożenie szczególnych środków zaradczych nie zostało na razie uznane za konieczne, ale rozwój sytuacji jest monitorowany. Tereny ANR – tereny rolnicze, środowisko naturalne i obszary rekreacyjne Ustawa o dziedzictwie kulturowym z 9 czerwca 1978 r. Ustawa o ochronie przyrody z 19 czerwca 1970 r. Ustawa o kontroli zanieczyszczenia z 13 marca 1981 r. 3.4.7 Dekret królewski z 15 sierpnia 2006 r.
A.13 Środowisko naturalne		Zmiana klimatu może pociągnąć za sobą więcej ataków szkodników na stolarkę i detale architektoniczne budynków. Ustawa o ochronie przyrody z 19 czerwca 1970 r. Ustawa o kontroli zanieczyszczenia z 13 marca 1981 r. 3.4.6 Ustawa o ziemiach z 12 maja 1995 r.
A.14 Sieć jezior i rzek funkcjonująca jako szlaki transportowe		Femundshytta i wszystkie tereny ANR (tereny rolnicze, środowisko naturalne i obszary rekreacyjne). Ustawa o kontroli zanieczyszczenia z 13 marca 1981 r.
A.15 Unikatowość	C.1 – 6.1 Ważne krajobrazy kulturowe w strefie buforowej C.2 – 1.1 Klimat C.3 – 1.2 Geologia skał, czwartorzęd C.4 – 1.3 Ciekły wodne C.5 – 1.4 Lasy C.6 – 1.4 Fauna ** oznacza numer rozdziału, z którego pochodzi składnik	Nie wymieniono żadnego określonego czynnika.
A.16 Wrażliwość	C.1 – 5.2 Zimowy szlak transportowy z Tufsingdal do Røros	Wiosenne powodzie spowodowane dużymi opadami śniegu, szybkimi odwilżami i znaczną ilością opadów atmosferycznych zagrażają drewnianym domom w miasteczku górniczym. Ochrona przeciwpożarowa. Błyskawice lub korzystanie z ognia wewnątrz budynków może prowadzić do pożarów. Jest to najgorszy z możliwych scenariuszy. Technologia wczesnego wykrywania pożarów stosowana jest poprzez instalację 1200 bezprzewodowych czujników dymu i ciepła w 200 obiektach. Kamera wykrywająca ciepło zamontowana na iglicy wieży kościoła monitoruje całe centrum miasta, aby wykrywać wszelkie nieodpowiednio wysokie temperatury. Instalacja monitorowana jest w miejscu centralnym dla remizy strażackiej. Niskociśnieniowe systemy mgły wodnej instalowane są na wszystkich strychach i poddaszach drewnianych domów, na ulicach montowane są hydranty, a niektóre budynki chronione są dodatkowymi systemami spryskiwaczy przeciwpożarowych. Stosowane środki ochrony uzupełniają wyczerpujące informacje przekazywane mieszkańcom. Miasto i krajobrazy kulturowe. Według przybliżonych szacunków miasteczko górnicze Røros odwiedzane jest przez milion osób rocznie. Liczba turystów nie jest obecnie uznawana za problem mogący prowadzić do naruszenia lub zniszczenia środowiska kulturowego. Na głównych ulicach można zauważyć zmianę w obrębie oferty handlowej z mającej przyciągać lokalnych mieszkańców na nastawioną na turystów. Jeśli ta tendencja się utrzyma, Røros może stać się miejscem odwiedzanym przez zbyt wielu turystów, a taka sytuacja nie jest uznawana za pozytywną (por. powyżej, część dotycząca rozwoju handlu w centrum miasta Røros).

³ (tereny wyznaczone pod rolnictwo, jako środowisko naturalne i do celów rekreacyjnych w miejskim planie zagospodarowania terenu)

Obecny monitoring

Obowiązek monitorowania, czy wyjątkowa uniwersalna wartość jest chroniona na obszarach dziedzictwa kulturowego, należy do różnych instytucji. Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego gromadzi informacje do raportów okresowych. Ostatni raport okresowy (z 27 października 2005 r.) opierał się na danych o terenach wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa wcześniej. W celu monitorowania rozszerzonego obszaru wraz z jego przemysłowymi i rolniczymi krajobrazami kulturowymi zdjęcia lotnicze będą analizowane pod kątem zmian w krajobrazie kulturowym (co sześć lat do raportów okresowych).

Obecne kryteria operacyjne i struktura wyjątkowej uniwersalnej wartości

Wybrano 10 wskaźników i określono obowiązki. Wskaźniki dla Røros⁴ pochodzą z dokumentów nominacyjnych przygotowanych w celu włączenia okręgu do istniejącego obszaru wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa, zaakceptowanych przez Komitet ds. Światowego Dziedzictwa w 2010 r.⁵ Poniższa tabela zawiera listę odpowiedzialnych instytucji dla każdego wskaźnika, a tabela na następnej stronie określa zasady oceny obowiązujące dla monitoringu. Tabela ta została stworzona specjalnie na potrzeby projektu ICOMOS i dodane zostały dwa wskaźniki.

Wskaźniki określające stan konserwacji	Instytucje odpowiedzialne za monitoring
I.1 Liczba zabytkowych budynków odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Władze samorządowe miasta Władze samorządowe okręgu
I.2 Liczba zabytkowych budynków gospodarczych odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Władze samorządowe Røros, projekt konserwacji zabudowań gospodarczych
I.3 Liczba chronionych zabytków odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Władze samorządowe okręgu Askeladden, baza danych Zarządu ds. Dziedzictwa Kulturowego, sprawuje nadzór nad stanem konserwacji
I.4 Liczba zabytkowych kościółów odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego
I.5 Liczba odrestaurowanych obiektów dziedzictwa technicznego/przemysłowego	Władze samorządowe miasta i okręgu dla obiektów w rękach właścicieli prywatnych, miasta lub okręgu Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego dla obiektów, które należą do państwa
I.6 Liczba obszarów objętych umowami konserwacji i pozwoleniami na zapobieganie zarastaniu	Władze samorządowe miasta Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego Gubernator okręgu
I.7 Liczba starych dróg, o które się dba, aby zapobiec zarośnięciu	Władze samorządowe miasta
I.8 Zarastanie krajobrazów kulturowych: rozwój sytuacji należy monitorować poprzez analizy zdjęć lotniczych	Władze samorządowe okręgu Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego
I.9 Budowa domów letniskowych: rozwój sytuacji należy monitorować poprzez analizy zdjęć lotniczych	Władze samorządowe miasta Władze samorządowe okręgu Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego
I.10 Rozwój miejskich osiedli: sytuację należy monitorować poprzez analizy zdjęć lotniczych	Władze samorządowe miasta Władze samorządowe okręgu Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego

⁴ Miasto Røros i jego okręg górniczy, norweska nominacja z 2009 r. dot. rozszerzenia obszaru wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa jako miasto górnicze Røros. Struktura zarządzania.

⁵ Ibid.

Tabela 5. Proponowana struktura monitoringu. Nazwa miejsca: Røros

Nazwa wskaźnika nr	Jak oceniać/monitorować. Wskazówki i komentarze	Częstotliwość	Inst. odp.
1. Liczba zabytkowych budynków odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Normalny poziom użytkowania i metodę kontroli określono w NS 3423 lub CEN/TC 346 prEN 16096. Należy również wyrazić liczbę jako procent sumy wszystkich takich budynków. Ocena ogólny stan konserwacji i rozwój sytuacji na przestrzeni czasu.	Corocznie	Wł. samorz. m. Wł. okr.
2. Liczba zabytkowych budynków gospodarczych odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Normalny poziom użytkowania i metodę kontroli określono w NS 3423 lub CEN/TC 346 prEN 16096. Należy również wyrazić liczbę jako procent sumy wszystkich takich budynków. Ocena ogólny stan konserwacji i rozwój sytuacji na przestrzeni czasu.	Corocznie	Wł. samorz. m. Proj. koserw. zabud. gosp.
3. Liczba chronionych zabytków odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Normalny poziom użytkowania i metodę kontroli określono w NS 3423 lub CEN/TC 346 prEN 16096. Należy również wyrazić liczbę jako procent sumy wszystkich takich budynków. Ocena ogólny stan konserwacji i rozwój sytuacji na przestrzeni czasu.	Corocznie	Wł. okr.
4. Liczba zabytkowych kościołów odrestaurowanych i przywróconych do normalnego poziomu użytkowania	Normalny poziom użytkowania i metodę kontroli określono w NS 3423 lub CEN/TC 346 prEN 16096. Należy również wyrazić liczbę jako procent sumy wszystkich takich budynków. Ocena ogólny stan konserwacji i rozwój sytuacji na przestrzeni czasu.	Corocznie	ZDK
5. Liczba odrestaurowanych obiektów dziedzictwa technicznego/przemysłowego	NS 3423 lub CEN/TC 346 prEN 16096. Należy również wyrazić liczbę jako procent sumy wszystkich takich budynków. Ocena ogólny stan konserwacji i rozwój sytuacji na przestrzeni czasu. Władze samorządowe miasta i władze okręgu dla obiektów w rękach właścicieli prywatnych. Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego dla obiektów, które należą do państwa.	Corocznie	Wł. samorz. m. Wł. okr. ZDK
6. Wszystkie powyższe wskaźniki	Łączny wskaźnik dla 1-5. Określa stan wszystkich budynków i procent w stanie normalnego użytkowania na przestrzeni czasu.	Generowany	
7. Liczba obszarów objętych umowami konserwacji i pozwoleniami na zapobieganie zarastaniu	Całkowita liczba obszarów zestawiona z liczbą obszarów objętych umową. Powinna być również wyrażona jako wartość procentowa. Czy można wyrazić ją również w powierzchni obszaru objętego umowami (w ha) względem powierzchni obszaru całkowitego?	Corocznie	Wł. samorz. m. ZDK Gub. okr.
8. Liczba starych dróg, o które się dba, aby zapobiec zarośnięciu	Drogi zimowe mogą stanowić problem, jeśli nie są używane w innych przypadkach. Całkowita liczba dróg w zestawieniu z drogami, o które się dba. Można również podać w km. Należy także wyrazić jako wartość procentową.	Corocznie Latem i zimą	Wł. samorz. m.
9. Zarastanie krajobrazów kulturowych	Monitorowanie poprzez analizę zdjęć lotniczych. Należy również wyrazić jako procentowy wzrost w zakresie zarośniętego obszaru w zestawieniu z obszarem całkowitym. Wyłącznie wizualna ocena zmian bez wskazania wartości liczbowych nie jest funkcjonalna w szeregu czasowym. Konieczność dalszego udoskonalenia.	Corocznie	Wł. okr., ZDK
10. Budowa domów letniskowych	Monitorowanie poprzez analizę zdjęć lotniczych. Wzrost w zakresie całkowitej liczby takich budynków na wspomnianym obszarze. Powinien być także wyrażony jako procentowy wzrost w odniesieniu do liczby takich budynków w momencie rozpoczęcia programu monitorowania.	Corocznie	Wł. okr., ZDK

Tabela 5. Proponowana struktura monitoringu. Nazwa miejsca: Røros cd.

Nazwa wskaźnika nr	Jak oceniać/monitorować. Wskazówki i komentarze	Częstotliwość	Inst. odp.
11. Rozwój miejskich osiedli	Monitorowanie poprzez analizę zdjęć lotniczych. Należy zaznaczyć liczbę oraz procentowy wzrost w obrębie rozszerzonego obszaru w stosunku do obszaru historycznego. Konieczność dalszego udoskonalenia.	Corocznie	Wł. okr., ZDK
12. Turyści i szkody spowodowane aktywnością turystyczną	Należy korzystać z NS 3423 lub CEN/TC 346 prEN 16096 oraz dodatkowych szczegółowych pomiarów/kontroli wizualnych dokonywanych w określonych miejscach. Należy podać liczbę turystów. Konieczne jest określenie lokalizacji i parametrów. Konieczność dalszego udoskonalenia.	Dwa razy do roku w trakcie sezonu	?

Komentarze:

Wskaźnik 6: „Wszystkie powyższe wskaźniki” to złożony wskaźnik obejmujący wskaźniki 1-5, które odnoszą się do stanu budynków i obiektów przemysłowych oraz technicznych, w ramach jednego wskaźnika.

Wskaźnik 12 dotyczący turystów i szkód spowodowanych aktywnością turystyczną został ujęty, gdyż monitorowanie skutków korzystania z obszaru przez przemysł turystyczny jest bardzo istotne.

Uwagi:

CEN = Europejski Komitet Normalizacyjny. Norma europejska.

NS = Norma norweska

Objaśnienia dla kolumny „Instytucje odpowiedzialne”:

Wł. samorz. m. = Władze samorządowe miasta

Wł. okr. = Władze okręgu – administracja regionalna

ZDK = Zarząd ds. Dziedzictwa Kulturowego; instytucja państwowa

Proj. konserw. zabud. gosp. = Projekt konserwacji zabudowań gospodarczych. Niezależny projekt współfinansowany przez władze

Gub. okr. = Biura Gubernatora Okręgu: Biuro Ochrony Środowiska

NOTY O REALIZATORACH PROJEKTU

Doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń Norwegii i Polski.

Autorzy artykułów

ANNA FORTUNA-MAREK

Anna Fortuna-Marek (1965) jest historykiem sztuki. Autor opracowań naukowych i popularyzatorskich dotyczących historii architektury. Autor i współautor studiów historyczno-urbanistycznych i dokumentacji konserwatorskich, między innymi związanych z obiektami kandydującymi do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Współautor Szlaku Architektury Drewnianej Województwa Podkarpackiego. Długoletni pracownik Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Aktualnie kierownik Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Rzeszowie.

JOHANNE GILLOW

Johanne Gillow (1962) posiada tytuł *Candidata philologiae* (stopień naukowy przyznawany na duńskich i norweskich uniwersytetach) historii sztuki/historii architektury oraz konserwacji budynków Uniwersytetu w Bergen. Ukończyła również licencjackie studia pierwszego stopnia w dziedzinie architektury w Bergen Arkitekt Skole oraz kursy akademickie z zakresu nauk ścisłych, archeologii skandynawskiej, regionalnych tradycji budowlanych i metod budowy konstrukcji drewnianych na Uniwersytecie w Bergen, a także kurs z zakresu regeneracji i dziedzictwa na Norweskim Uniwersytecie Nauki i Technologii (NTNU).

Kilka lat działała w Centrum Kultury dla Dzieci w Bergen, tworząc i opracowując programy edukacyjne z dziedziny architektury, dziedzictwa kulturowego oraz historii rozwoju urbanistycznego dla dzieci w wieku 6-16 lat, a od 2000 r. pracuje w Agencji ds. Zarządzania Dziedzictwem Kulturowym w Bergen. Pełni funkcję specjalnego doradcy odpowiedzialnego za kwestie konserwacji, rozwoju i zarządzania budynkami, a od 2001 r. zajmuje się zarządzaniem Bryggen – wpisanym na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Jest sekretarzem i lokalnym przedstawicielem ds. dziedzictwa grupy współpracy dla Bryggen oraz Operacyjnego Komitetu Sterującego Projektu Bryggen. W latach 2009-2010 była kierownikiem krajowego projektu ochrony zabytkowych budynków, zespołów zabytkowych budynków i konstrukcji historycznych przed pożarami, niszczeniem i wypadkami. Jest członkiem ICOMOS Norwegia.

ZBIGNIEW MIREK

Zbigniew Mirek (1951) – prof. dr hab., botanik, autor ponad 370 publikacji z zakresu systematyki roślin naczyniowych, florystyki i fitogeografii gór (w szczególności Tatr i innych części Karpat), historii botaniki, antropogenicznych przemian szaty roślinnej i ochrony przyrody oraz geobotaniki, informacji i dokumentacji botanicznej, w tym ponad 10 książ-

żek i około 125 prac naukowych, a także licznych prac przeglądowych i popularnonaukowych. Wieloletni członek i były prezes Polskiego Towarzystwa Botanicznego, prezes Towarzystwa Muzeum Tatrzańskie, przewodniczący Komitetu Botaniki oraz Komitetu Ochrony Przyrody PAN, wcześniej członek Komitetu Ekologii PAN; inicjator i redaktor *Polish Botanical Studies* oraz *Polish Botanical Studies, Botanical Guidebooks*; redaktor serii *Atlas Flory Polski i Ziemi Ościennych*, *Flora Polski* oraz *Wiadomości Botanicznych*. Członek Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce. W latach 1999-2011 dyrektor Instytutu Botaniki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

TERJE NYPAN

Dr Terje M. Nypan (1949) jest starszym doradcą w Riksantikvaren (Zarządzie ds. Dziedzictwa Kulturowego, który podlega królewskiemu Ministerstwu Środowiska). Ma tytuł doktora socjologii organizacji.

Początkowo pracował przy rozwoju działalności szwajcarskiej fundacji FAOW w Bazylei, a następnie jako kierownik ds. badań na Sri Lance. Przez kolejnych 12 lat działał w sektorze przedsiębiorstw i zarządzania biznesem, pracując dla wiodących norweskich firm. Przez 5 lat był dyrektorem generalnym średniej wielkości firmy konsultingowej. Przez 2 lata pracował dla firmy Burson-Marsteller, światowego lidera w zakresie public relations i komunikacji.

W 1996 r. dołączył do norweskiego królewskiego Ministerstwa Środowiska jako kierownik ds. projektów, a w 2000 r. – do władz odpowiedzialnych za kwestie związane z dziedzictwem kulturowym. Zajmuje się sprawami strategii, zarządzania i monitoringu na szczeblu państwowym i europejskim. Od 2003 r. był przewodniczącym Europejskiej Grupy Roboczej ds. Dyrektyw Unijnych i Dziedzictwa Kulturowego, obejmującej przedstawicieli 16 krajów Europy. Obecnie jest przewodniczącym Sekretariatu Forum Prawnego Dziedzictwa Europejskiego (*European Heritage Legal Forum*, EHLF) składającego się z rządowych przedstawicieli właściwych władz z 21 europejskich państw. Jest członkiem ICOMOS Norwegia.

KATARZYNA PIOTROWSKA

Katarzyna Piotrowska (1970) – dr inż., architekt krajobrazu, specjalizuje się w zagadnieniach ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego oraz zarządzania dziedzictwem. Autor i współautor opinii i dokumentacji konserwatorskich, przede wszystkim związanych z obiektami z Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wieloletni pracownik Narodowego Instytut Dziedzictwa. Aktualnie p.o. kierownik Działu Strategii Zarządzania Dziedzictwem NID. Prowadzi sekretariat Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce. Pełni funkcję oficjalnej osoby kontaktowej (Focal Point) do spraw raportu okresowego UNESCO, a od 2007 r. bierze udział w posiedzeniach Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO jako reprezentant Polski.

ANDRZEJ SIWEK

Andrzej Siwek (1963) jest historykiem i historykiem sztuki. Autor publikacji dotyczących historii architektury, ochrony zabytków i ochrony krajobrazu kulturowego oraz dokumentacji odnośnie do małopolskich obiektów z Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO i obiektów kandydujących do wpisu. Obecnie kierownik Oddziału Terenowego Narodowego Instytut Dziedzictwa w Krakowie. W latach 1992-2006 pracownik Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, gdzie od 1997 r. pełnił funkcję zastępcy wojewódzkiego konserwatora zabytków. Członek Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa.

OLA STORSLETTEN

Dr Ola Storsletten (1948) jest starszym pracownikiem naukowym w Norweskim Instytucie Badań nad Dziedzictwem Kulturowym (NIKU). Storsletten zdobył wykształcenie z zakresu architektury i w latach 1982-1994 pracował w Zarządzie ds. Dziedzictwa Kulturowego w Norwegii. Od 1994 r. pracuje w NIKU, zajmując się głównie norweskimi budynkami kościelnymi. Jest autorem książek z tej dziedziny oraz pracy doktorskiej na temat średniowiecznych konstrukcji dachowych w Norwegii. Jest członkiem ICOMOS Norwegia.

BOGUSŁAW SZMYGIN

Bogusław Szmygin (1958) – dr hab. inż., profesor Politechniki Lubelskiej. Specjalizuje się w zagadnieniach ochrony i konserwacji zabytków architektury (teoria konserwatorska, światowe dziedzictwo, rewitalizacja miast historycznych, ochrona ruin). Autor około 100 publikacji i kilkunastu programów badawczych i edukacyjnych. Aktualnie kierownik Katedry Konserwacji Zabytków i dziekan Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej oraz prezes PKN ICOMOS, członek Komitetu Wykonawczego ICOMOS i sekretarz Międzynarodowego Komitetu Teorii Konserwatorskiej ICOMOS, przewodniczący Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce.

MARGERITA SZULIŃSKA

Margerita Szulińska (1974) jest historykiem sztuki. Zajmuje się zagadnieniami ochrony i dokumentacji zabytkowych układów przestrzennych i architektury – początkowo z terenów byłych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej, a obecnie z regionu Mazowsza. Autorka lub współautorka opracowań naukowych, dokumentacji, publikacji naukowych i popularyzatorskich. Obecnie kierownik Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie, wcześniej pracownik Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie.

Partnerzy projektu

ICOMOS POLSKA

Polski Komitet Narodowy ICOMOS zrzesza blisko 200 najwybitniejszych polskich specjalistów z obszaru ochrony, konserwacji i zarządzania dziedzictwem. Podstawowym celem działalności Komitetu jest organizacja współpracy członków na szczeblu krajowym i międzynarodowym. Współpraca jest realizowana poprzez programy badawcze, konferencje, wydawnictwa i działalność ekspercką.

ICOMOS Polska stanowi także forum profesjonalnego dialogu i zajmuje się zbieraniem, analizowaniem oraz rozpowszechnianiem informacji i wiedzy na temat teorii, zasad i technik stosowanych w konserwacji zabytków. Działania te oparte są na zasadach spisanych w 1964 r. w Międzynarodowej Karcie Konserwacji i Restauracji Zabytków (Karta Wenecka).

Polski Komitet Narodowy ICOMOS jest współorganizatorem i aktywnym partnerem wielu działań podejmowanych na rzecz ochrony dziedzictwa, m.in. organizuje corocznie kilka konferencji naukowych oraz wydaje kilka publikacji.

ICOMOS NORWEGIA

ICOMOS Norwegia to Norweski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS). Składa się z 210 członków, z których 5 dołączyło do Komitetu w 2010 r.

Spośród 20 komitetów naukowych, w których norwescy członkowie mają prawo głosu, poniższe grupy mają najwięcej członków reprezentujących Norwegię: CIAV – architektura regionalna, 15 członków; IIWC – architektura drewniana, 3 członków; ICOFORT – fortyfikacje, 12 członków; IFLA – krajobraz kulturowy, 14 członków; ISC20C – architektura XX w., 3 członków; ICTC – turystyka kulturowa, 16 członków; ISCSBH – wspólne dziedzictwo budowlane, 2 członków; ICLAFI – kwestie prawne, administracyjne i finansowe, 2 członków; CIIC – szlaki kulturowe, 2 członków. Spotkania większych grup odbywają się raz lub dwa razy w roku. ICOMOS Norwegia przynajmniej dwa razy w roku organizuje sympozja naukowe. Główne obszary działalności ICOMOS Norwegia obejmują: światowe dziedzictwo, prawa człowieka oraz pracę nad włączaniem praw człowieka do wytycznych operacyjnych, wyjątkową uniwersalną wartością (OUV), monitoringiem dóbr światowego dziedzictwa (wspólny projekt z ICOMOS Polska) i norweską Wstępną Listą Światowego Dziedzictwa. ICOMOS Norwegia bierze udział w centralnych i regionalnych spotkaniach Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych.

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA

Narodowy Instytut Dziedzictwa (wcześniej Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków) z siedzibą w Warszawie jest państwową instytucją kultury. Instytut ma oddziały terenowe w 16 miastach wojewódzkich w Polsce. Misją NID jest tworzenie podstaw dla zrównoważonej ochrony dziedzictwa, gromadzenie i upowszechnianie wiedzy o zabytkach, wyznaczanie standardów ich ochrony i konserwacji oraz kształtowanie świadomości społecznej w celu zachowania dziedzictwa kulturowego Polski dla przyszłych pokoleń. Do zadań statutowych NID należy m.in. realizacja części zadań resortu kultury wynikających z przystąpienia Polski do konwencji światowego dziedzictwa UNESCO z 1972 r., a w szczególności prowadzenie prac nad zapewnieniem standardów ochrony, konserwacji i prezentacji miejsc światowego dziedzictwa, monitorowanie i ocenianie ich stanu, koordynowanie prac nad przygotowaniem i realizacją planów zarządzania. Prowadzi sekretariat Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce, ciała pomocniczego ministra kultury i dziedzictwa narodowego.

MAŁOPOLSKI WOJEWÓDZKI KONSERWATOR ZABYTKÓW

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, kierowany przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, jest organem administracji państwowej powołanym do ochrony dóbr kultury w Polsce. Wykonuje zadania z zakresu ochrony dóbr kultury wynikające z obowiązujących przepisów prawnych, a w szczególności prowadzi rejestr i wojewódzką ewidencję zabytków oraz gromadzi dokumentację w tym zakresie. Sprawuje nadzór nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych. Organizuje i prowadzi kontrolę w zakresie ochrony zabytków i opieki nad nimi; upowszechnia wiedzę o zabytkach.

Na terenie województwa małopolskiego znajduje się 5 miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa: historyczne centrum Krakowa, kopalnia soli w Wieliczce, Auschwitz-Birkenau, niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady (1940-1945), Kalwaria Zebrzydowska: manierystyczny zespół architektoniczno-krajobrazowy oraz park pielgrzymkowy i 4 spośród 6 drewnianych kościołów południowej Małopolski.

Od 2003 r. funkcję małopolskiego WKZ sprawuje mgr inż. arch. Jan Janczykowski, badacz architektury, zwłaszcza fortecznej, wcześniej pełniący między innymi funkcję miejskiego konserwatora zabytków w Krakowie.

Koordynatorzy projektu

BOGUSŁAW SZMYGIN – kierownik merytoryczny projektu

CEZARY GŁUSZEK – koordynator z ramienia Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS Polska

Cezary Głuszek (1953) – dr. inż. Architekt. Koncentruje się na zagadnieniach architektury współczesnych uzupełnień zabytkowych struktur. Autor wielu publikacji i naukowych opracowań konserwatorskich, poświęconych głównie zabytkom architektury militarnej.

Pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej od 1989 r., obecnie adiunkt w Zakładzie Konserwacji Zabytków WA PW. Członek Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, przewodniczący Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS od 2009 r. Wyróżniony złotą odznaką „Zasłużony Działacz Kultury”.

GISLE JAKHELLN – koordynator z ramienia Norweskiego Komitetu Narodowego ICOMOS

Gisle Jakhelln (1942) jest starszym architektem. Zajmuje się pracą w dziedzinie architektury ogólnej: projektowaniem wszelkiego rodzaju budynków (od mieszkalnych po szpitale), urbanistyką, renowacją, remontami i odbudową budynków historycznych.

Obecnie jest partnerem i dyrektorem administracyjnym w firmie architektonicznej BOARCH arkitekter a.s w Bodø, w północnej Norwegii. Pełni funkcję członka zarządu ICOMOS Norwegia, a w latach 2008-2010 był przewodniczącym Komitetu. Jest również przewodniczącym norweskiego oddziału Międzynarodowego Komitetu ds. Architektury Regionalnej (Comité International d'Architecture Vernaculaire, CIAV).

ANNA MARCONI-BETKA – koordynator z ramienia Narodowego Instytutu Dziedzictwa

Anna Marconi-Betka (1969) jest architektem krajobrazu. Wieloletni pracownik Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie, główny specjalista w Zespole ds. Światowego Dziedzictwa. Członek sekretariatu Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce.